

ისტორიის
მიზანი, წყაროები და მეთოდები
წინათ და ეხლა

წიგნი III,

ნაკვეთი მესამე:

ქართული
საფას-საზომეთამცოდნეობა
ანუ
ნუმისმატიკა-მეტროლოგია

ქართული წიგნების მეცნიერების გამომცემი

თანამედროვე საისტორიო მეცნიერება

ნაწილი 1.

ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დარგები

ნაკვეთი III.

ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნომიზმატიკა-მეტროლოგია

სტამბა გაზეთ „ზარია ეოსტოკა“-სი, საშა წულუკიძის ქუჩა, № 4
შეკვ. № 596. || ტირაჟი 1000. || მთავლიტი № 1909.

წიგანსი ტყუპობა

ქართული საფას-საზომთა მეოცნობის ანუ ნუმრზმატიკა-მეტროლოგიის პირველი ნაწილი, რომელიც ჩვენი მეცნიერების“ მიმდინარე წლის 1, 2 და 3 ლ.წ.ში იყო დაბეჭდილი, ცალკე წიგნადაც გამოდის. ვალად ვრაცხ მადლობა მოვახსენო ამ კრებული გამომცემელს ანდ. შილაკაძეს, ბ.ნ სვ. ყაუხჩი-შვილს ამ ჩემი გამოკვლევის სათანადოდ გამოცემაზე განსაკუთრებული ყურადღებისთვის, უნივერსიტეტთან დატოვებულს თამარ ლომოურს საძიებლების შედგენისათვის და ს. ჯიქიას კორექტურის გასწორებისათვის.

რადესაც წინამდებარე გამოკვლევა უკვე დაბეჭდილი იყო, შევანჩნიე, რომ სამი ტერმინის, დრამის, ბოტინატისა და შოლტის შესახებ მოყვანილ ცნობებში გამომჩინია თითო-თითო საგულისხმო ცნობა, რომელთაც მოყვანა აქ მიხდება. სტეფანე კათალიკოზის ანისის 1218 წ. ქართულ წარწერაში იხსენიება ფულად ტფილური დრამა და იქ ნათქვამია: „ტფილური ასი დრამა იგი იყოს; დანგი ერთი გ მიეტეს (იხ. ნ. მარარის Надпись Епифанія католикоса Грузіи И.А.Н. 1910 წ. გვ. 1439). ამ ცნობით უნდა შეივსოს ამ ჩემ მონოგრაფიაში მე-16-17 გვერდებზე დრამის შესახებ ნათქვამი და ამის მიხედვით შესაძლებელია მე-XIII-XIV სს. ერწო-თიანეთის საეკლესიო გაძოსალების გარიგების წიგნში მოხსენებული ქალაქური დრამა ნ. (40) ქალაქური დრამის, წონის ერთეულს კი არ ჰქონავდეს, როგორც ეს მე-70-71 გვერდზეა ნათქვამი, არამედ იმავე „ტფილური დრამის“ მაგიერ იყოს ნახპარი და ტფილური, ე. ი. ქართული ფულის მნიშვნელობა ჰქონდეს. შემდეგ 13 გვერდზე მოყვანილი „ბოტინატის ფორმის გარდა კორიდეთის სახარების მურვან, ივანეს მინაწერში ნახპარია „ბოტანატი“-ც (იხ. ნ. მარარის Грузинскія приписки греч. Евангелія из Коридіи И.А.Н. 1911 გვ. 229, 130).

სიერციის საზომთა შორის მე-136 გვერდზე მოყვანილი ტერმინი „შოლტი“ სტეფანე კათალიკოზის 1218 წ. ანისის ქართულ წარწერაშიაც გვხვდება, სადაც ნათქვამია: „ზროხის ტყავი, რომელ ერთობ წაგილია აქამდის, აწ საწირავადღე მისცემდით „თუ(ი)თო შოლტს“ (იხ. ნ. მარარის Надпись Епифанія И. А. Н. 1910 წ. გვ. 1439).

ივ. ჯავახიშვილი

ს ა რ ჩ ე ვ ი :

წინასიტყვაობა

შესავალი

გვ. 1—3

I. საუბსე 5—58

თავი პირველი: ფულისა და ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ზოგადი და ხაზითაო ტერმინები. გვ. 7—30

ფულის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელები: საფასე 7. ფულის ნივთიერება 7, საქართველოში ოქროს ფულის არსებობის შესახები ცნობები 7—9, ქართული ოქროს ფულის ჩვენამდე მოუღწევლობის მიზეზი 9—10, ვეცხლი 10—11, უქროა 11—12, თეთრი 12—13, ფული თეთრი და შავი 13.

საფასის ნაწილების სახელები: ზედაწერი, ხატი, სიქა და დალი 13—14. ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინები: წითელი, დრაჰკანი 14—15.—ფლური 15,—დრაჰკანი კოსტანტინატი, დუკატი, ბოტინატი 15,—პერპერა, ოქრო 16.

ვეცხლის ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ტერმინები: დრამაჲ 16—17,—თეთრი 17—18,—აუურაჲ 19,—ყაზანური 19—20,—ბალიში 20—21,—გიორგაული 21, თანგა 21—22, სომი 22—23.

თუმანი 23. სრულიადი საქართველოს დაშლის შემდგომ დასავლეთ საქართველოში საკუთარი ფულის უქონლობა 23. მარჩილი 24,—აბაზი 24—25,—ქართული. ვერცხლის ფულის წონა საუკუნეთა განმავლობაში და აბაზის შესატყვისი ერთეული ძველად 25—26,—შაური 26,—დანგი ორიანი და ერთიანი 26—27,—ერთი ფული და ფოლი 27—28,—კასბეგი 28,—მინალთუნი 28,—ბისტი და ბიშტი 28—29,—ქანდაქი 29,—ქესა 29,—მე-XVIII ს. შერე ნახე-ვარში საქართველოში გავრცელებული ფულები 29—30.

თავი მეორე: ფულის სისტემა და ფულის მოჭრის

ტექნიკა

გვ. 31—46

ვახტანგ მეფის ცნობები 31,—ოთხობითი აღრიცხვის სისტემა 31—32,—ქართული სავაქრო ანგარიში, ფულის აღმნიშვნელი ასორიცხვები და ფულის ათობითი სისტემა 32,—ფულის ასორიცხვების მნიშვნელობის შესახები თეორიები: შოდუარის, მ. ბროსესი, ლანგლუასი და ალ. ცაგარლისა 33—34,—ამ თეორიების მცდარობა 34,—ქართული სავაქრო ანგარიშისა და ფულების აღმნიშვნელი ასორიცხვების უკვე მე-XVII ს. არსებობა 34,—ქართული ფულების სისტემის უენინესი ძირითადი ერთეული და ასორიცხვების ნამდვილი

მნიშვნელობა 34 35, ამ სისტემით სადაურობის საკითხი 35—38,—ალთუნი, ალთინი 35—37,—ქართული და მონღოლური თუმანი, მათი მსგავსება და განსხვავება 37—38,—თუმანის აღმნიშვნელი პირობითი ნიშნის წარმოშობის ახსნა 37—38,—ჯულის ამგვარივე სისტემის ოსმალეთსა და სპარსეთშიც არსებობა 38,—დამოკიდებულება ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის ლითონს შორის 39 41,—ვერცხლის ფულის შენადნობ წმინდა ვერცხლისა და შენართი ლითონის ოდენობა, ყურის და აიარი 41—43. ერთგვობით რამდენი ვერცხლის ლითონიდან რამდენი ფული იჭრებოდა ხოლმე 43—44,—ფულის მოჭრის ტექნიკა სპარსეთსა და საქართველოში და ზარაფხანის მოხელეების სარგო 45—46. ზარაფხანის იჯარით გაცემა 46.

თავი მესამე: ფულის ფასობა.

47.—58

ფულის აწონით აღება და მიწონა. სასინჯი და თეთრის სასწორი 47—48,—მართაწონილი, ნაკლული და სრული ფული 48, ოქრო-ვერცხლის ფულის ფასობა არაბთა სახალიფოში 48. ოქროსა და ვერცხლის ფულის ტრიალი საქართველოში უძველეს დროიდან დაეით აღმაშენებლამდე 48—49,—დაეით აღმაშენებლის მიერ ვერცხლის მაგიერ სპილენძის ფულის შემოღება და ვერცხლის ფულის გაქრობა საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში მე-XIII ს. პირველ მეოთხედამდე. ამ მოვლენის მიზეზი 49. ფულის იძულებითი ფასობა 49. ფულის ფასობა საქართველოში XII—XIII ს. ს. 50. პერპერა, წითელი, დრაჰმანი და ხატური ვეფხისტყაოსანში 50—51. გიორგაული თეთრის ფასობა, დრაჰმანისა და თეთრის ფასობა მე-XIV ს. 51—53. ყაზანაური დინარი და თეთრი და მათი ფასობა 54—55. ფლურისა და თეთრის ფასობა მე-XVII ს. 54,55. ყაზან ყენის ვერცხლის დინარი და ამის პირველი მაგალითი 54,55. ოქრო-ვერცხლის ფულის ფასობა მე-XVIII ს. 56. მე-XV—XVIII ს. ს. საქართველოში გავრცელებული უცხოეთის ფული და მისი ფასობა 56—57. ერთი ოქროს ფასობა 57—58.

II საზომი. 59.—140

შესავალი

61—67.

საზომების საზოგადო ტერმინები: საზომი, საწონი, საწყაული, გასაზომი 61. ძირითადი საზომები და საზომების გამოწვევა 61—62. საზომების კანონიერი სისწორისათვის მეთვალყურეობა საქართველოში 62. საზომების ნაკლებობა და სიმრუდე: კემშარიტი, მართალი და ნაკლები, ზაყული საზომები 62. სასწორი და მისი ნაწილებისა და კუთვნილების სახელები 62—63. ცალსასწორი. საშრე, ყაფანი და მიზანი 63, თეთრის სასწორი 64. ძველად საზომების შესახები სახელმძღვანელოების არსებობის საკითხი საქართველოში და ს. ორბელიანის წყაროები 64—65. ს. ორბელიანის და ვახტანგ მეფის ცნობების მიზანი და თვისებები 65. აკად. გვლდენშტედტის ცნობების ხასიათი 65—66. წიხედებარე გამოკვლევის მიზანი და საერთო გეგმა 66—67.

თავი პირველი. წონის საზომთა აღმნიშვნელი ტერმინები უძველეს დროიდან მე-XV ს. დამლევამდე. 68—77:

უძველეს ხანის საზომების შესახებ ცნობების უქონლობა და დაბადების ქართულ თარგმანში ნახმარი საზომები 68. გრივი 68—69. კაბიწი 69—70. დრამა 70—71. ლიტრა ქალაქური, გორული და შამახური ლიტრები 71—72, კერატი, ყირათი 72. სიკილა 72. მიტყალი, მუტყალი და მისხალი 72—73: მონი 73. კოკა, მონასტრული, დიდი და ცოტა კოკები 73—74. კოკობა და კარასეული 74—75. კარჩხალა 75. კეანჩხი 75. ჯამი 75. კიქამ 75. საპალნე და ცალი. ტუირთი 75—77. ურემი 77.

თავი მეთექვსმე. ლიხთ-ამერ-იმერეთის წონის საერთო საზომები საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობის ღარღვევის შემდგომ მე-XVIII ს. დამლევამდე 78—87: კოდი 78—79. ფოხალი 79—80, ქილა და ქილაკი 80. პინა 80—81. ბათმანი 81. ნაოთხალი და ჩარეკი, გორული ჩარეკი 81—83. გუერდი 83—84. ქსანი 84. სტილი 84—85. გოდორი 85. ჩაფი. 85—86. დოქი, კასრი 86. სალენე 86—87. გორა, კურია, თეფში 87.

თავი მესამე. სათავისთავო საზომები 88—96:

§ 1. საკუთრივ აღმოს. საქართველოში მიღებული საზომები 88—91. თალარი 88, ჩანახი 88—89. ფისოსი, საწნახელი 89. თუნგი 89—90. სურა. ქარიკი, დორა, დორაკი, ბორჩხულა 90: გოზაური 90—91.

§ 2. საკუთრივ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული წონის საზომები 91—94: ლოლარიკონი, მარჩილი, ფსომიარე 91, ქუა, მახათელი, კეხი, კუახი, წონა და საწონი 92. საციქუელი 92—93, ფუნდუხი, მუნის წონა, მენახევრე, საწყაი 93. მრთელი 93—94. გუდა, ნარგისი 94.

§ 3. საკუთრივ სამეგრელოს საზომები 95—96: ლიჯი, ატარი, ოგორდულო 95. სამადგანი, სამგანი 95—96. გობი 96.

თავი მეოთხე. საწონ-საწყაოს საზომთა ოდენობა და შედარებითი ხიდილე 97—122: კერატი, ყირათი 97—98. მისხალი 98—99. ლიტრა 99—104. პირვანდელი და მერმინდელი ლიტრისა და საზომების შესახებ ცნობები 99—100, გორული ლიტრა 100. ს. ორბელიანის ცნობა პირვანდელ და თავისდროინდელ ლიტრებზე 100, ვახტანგ მეფის ცნობა ლიტრის ოდენობაზე 100—101, აკად. გვლდენშტედტის ცნობა 101, პირვანდელი ლიტრის ოდენობა 101—102, ლიტრის ოდენობა არაბთა სახალიფოში 102. ქართული თავდაპირველი ლიტრის სადაურობა 103. ლიტრის გადიდების ხანა და მიზანი 103—104 კაბიწის ოდენობა საქართველოში, ერასში, და სპარსეთში 104—105. გრივი 106—107. დანგი 107. დრამი 107. ჩაგორდაგი 107—108. კოდი 108—109. ქილა და ფოხალი 109—110. პინა, ბათმანი 110. ნაოთხალი და ჩარეკი 110—111. გუერდი 111. ქსანი 111—112. ჩანახი 112—113. სტილი, ქალაქური სტილი და მე-XVIII ს. მეორე ნახევრისა 113—114. თუხტი 114. სიკილა 114. საპალნე 114—115. თალარი 115—116. ხარვალი 116. გოდორი 116. ურემი 116—117. ლოლარიკონი, ფსომიარე, ქუა, მახათელი, კეხი და კუახი 117. კოკა 117—121: კოკის ლიტრიანობა 117—119, თავდაპირველი კოკის ოდენობა 118, კოკის თანდათან ზრდის დათარიღება

119, ზრდის მიზანი და თვისება 120, სხვადასხვა სიდიდის კოკების ერთდროული არსებობა 120—121. ქარიკი, ღორა, ჩაფი, ღოჭი, კასრი თუნგი და ბორჩხულა 121. გორა, გოზაური, საწყავე, კოკობა და კარასეული, კარჩხალი 122.

თავი მამუთი: მცენარეულობის საზომები. 123---125.

ძირი, კონა 123. გალა 123—124, ზნაჲ, ძნა, ძნეული, ზვინი, ზარი, ძარა და მკლავი 124. ზურგი 124—125. სათარი, მარხილი და ჯინი 125.

თავი მამუთი. ნართისა და სამოსის საზომები და ერთეულები. 126—128: ქუმი, გული 126. მანჯანიკი დიდი და პატარა 126—127. შულო, კერცხი. კოკი დიდი და მომცრო, კელი, დასტა 127. ცხრა 127—128. წყული 128.

თავი მამუთი. საკმლის საზომ-ერთეულები 129—131: თასი, ბალია 129—130. ყაბი, კენკი, ხელი 130. ხონჩა 130—131. ლანგარი, კალათა 131.

თავი მამუთი. ხივრცის საზომები. 132—140: თითი, გოჯი, გოჯეული, მტკაველი 132. ბიჯი, წყრთა მკარი, წყრთის გადიდება 133—134. ტილო 134. აღლი 134—135. უტეგანი, მილიონი ეჯი, ფარსახი 135, ალაჯი, კეფი, შოლტი 136. მიწაჲ 136—137. ყანაჲ 137: დლისა და დლიური 137—138. გუთანის მნიშვნელობა ძველად და მე-XVII ს. 138—139 საქცევი, ქცევა, ჩარეჲი 139—140.

ბოლოსიტყვაობა 141—144

საუას-საზომების კვლევა-ძიების შემაფერხებელი გარემოებანი. დამატებითი ცნობა თანგის შესახებ, გიორგაული თანგა. დამატებითი ცნობები 10 მინალთუნიან თუმნისა და ფულის სისტემის სადაურობის საკითხისათვის. 50 აბაზიანი თუმანი სპარსეთში და შარდენის ცნობა მისი შემადგენელი ოდენობის შესახებ. დამატებითი ცნობა დორაკსა და ფსომიარეზე. სპარსეთის წონითი სისტემა თავისდათავად და ქართულთან შედარებით.

საძიებელი I.

საძიებელი II საკუთარი სახელებისა და ტერმინების.

შენიშნული კორექტურული შეცდომების გასწორება.

ქართული საფას-საზომების მკვლევარ ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი.

ქართული ფულებისა და საზომების ისტორია ჯერ არ დაწერილა: არც წინათ და არც მე-XIX—XX ს. ს. ამგვარი მიზანი არავის დაუსახავს და წინამდებარე გამოკვლევა პირველი ცდაა. აღსანიშნავია, რომ საბაო რბელ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში საზომების შესახებ ბევრი ცნობები აქვს შეტანილი და საზომთა ისტორიული და შედარებითი სიდიდის მიმოხილვა კარგად აქვს შედგენილი იმ გეარადე, როგორც მშენებრად გაუთვალისწინებია ის არსებითი განსხვავებაც, რომელიც ძველსა და მისდროინდელ საზომებს შორის ემჩნეოდა. სამაგიეროდ ფულებზე მას ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება. სდუმს ამ ორივე საკითხის შესახებ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ლ ი ვ ა ხ უ შ ტ ი ცი.

ვ ა ხ ტ ა ნ გ მე ფ ე ს ქართული ფულების ისტორიითგან მოჰყავს მოკლე ცნობები. მას ნათქვამი აქვს: „პირველს ჟამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდნენ. ის თურმე საქმობდა სისხლშიაცა და ისრეტ. გიორგაული რა ერთიც წონა ყოფილა იმ ძველს წიგნებში სწერია და იმითი იცნობთ: კიდევ ერთი რიგი სხუა თეთრიცა ყოფილა კიჲმანაულს ეძახდნენ“—ო (ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს სამართლის წიგნი. კარი თეთრის გარიგ. § 15). ამ ამონაწერითგანა ჩანს, რომ სახელოვანს მეცნიერს-მეფეს ამ დარგში მცირე ცნობები ჰქონია. საფიქრებელია, რომ მთელი ზემომოყვანილი აზრი ქრულიანთ სასისხლო სიგლის და ათაბაგ აღბუღას წიგნის ცოდნაზე უნდა იყოს დამყარებული. უცნაურია, რომ ვახტანგ მეფეს ქართული ძველი ფულების შესახებ თითქოს სხვა არაფერი სცოდნია.

ძველი საზომების შესახებ მასაც არაფერი აქვს. ხოლო პირიქით ვახტანგ მეფეს ძვრფასი ცნობები აქვს თავმოყრილი იმდროინდელი, როგორც ქართული, ისე უცხოეთის ფულების შესახებ და საზომებზედაც.

მე-XIX ს. ქართულ ნუმისმატიკას საკმაოდ ბევრი მოტრფიალე აღმოუჩნდა მისი დამაარსებელი თქმ მ ი ხ ე ი ლ ბ ა რ ა თ ა შ ე ლ ი თ გ ა ნ მოყოლებული, რომლის სამ ენაზე დაბეჭდილს შრომას Нумизматические акты Грузинскаго царства (1841 წ.) ეხლაც მთლად მნიშვნელობა დაკარგული არა აქვს, თუმცა უკვე ძალზეა მოძველებული. შემდეგ მისდევს ბ რ ო ს ე ს Revue de numismatique georgienne, Bartholomaei-ის Lettres numismatiques et archéologiques, Langlois Essai de classification des monnaies de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours და უკანასკნელი საფუძვლიანი ნაშრომი პ ა ხ ლა

მოვისა Монеты Грузии часть I (Записки Нумизм. отд. Р. А. Общ. I-вып. IV), რომელიც მე-XIII ს. პირველ ნახევარამდე თითქმის მიყვანილი. ეს უკანასკნელი წიგნი წინა, უკვე დაძველებულ შრომებთან შედარებით დიდ წარმატებას წარმოადგენს და სრულს აღწერილობას შეიცავს. პახომოვის თხზულების მეორე შემდეგ-დროინდელი ფულების აღწერილი ნაწილი იბეჭდებოდა, მაგრამ არ გამოსულა. ყველა შემოდასახელებული შრომები მხოლოდ აღწერილობითი ხასიათისაა და არაა.

ტერმინების, ფულის სისტემისა და ტენიკის მიმოხილვა-განმარტების შემცველი ქართული ფულების ისტორია იქ არ მოიპოვება. ჩვენთვის-კი საისტორიო მეცნიერებაში ამას მთავარი მნიშვნელობა აქვს. ქართული საზომების შესახებ ხომ სრულებით არა დაწერილა რა იმას გაადა, რაც მე-XIX ს. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებული საზომების შესახებ იყო ცნობები შეკრებილი.

თანამედროვე საისტორიო მეცნიერების, მეტადვე ეკონომიური ისტორიისათვის საფას-საზომების ისტორიისა და თეორიის-კი მთავარი მნიშვნელობა აქვს. არც ერთი ქვეყნის წარსული ეკონომიური ცხოვრების სურათის აღდგენა არ შეიძლება, თუ ფულისა და საზომების შესახებ უტყუარი ცნობები ხელთ არ გვექმნება. სხვა არა იყოსა, ისეთი ძირითადი საკითხის შესწავლა, როგორიც საქონელზე ფასების მოძრაობაა, უამისოთ სრულებით შეუძლებელია. ასეთ მდგომარეობაში ცხოვრების გაძვირება-გაიაფებაზეც ლაპარაკი, როგორც ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი იქცეოდა, მხოლოდ და მხოლოდ ზეპირი, მტკიცე საფუძველს მოკლებული საუბარია. ეკონომიურა ისტორიის გარდა საფას-საზომების მცოდნეობა საუკეთესო მკვებთა იარაღს აძლევს მეცნიერს ისტორიული კრიტიკისათვის.

წინამდებარე გამოკვლევას მიზნად ამ ნაკლის შეესება აქვს დასახული. უმთავრესად მე ყურადღება მიქცეული მქონდა საფას-საზომების შესახები ტერმინების გამორკვევისათვის, მათი ქრონოლოგიურ-ოდენობით განსაზღვრისა, ფულის და საზომების სისტემის და ფულ-საზომების ნიშნების ურთიერთშორისი დამოკიდებულების და ფასობის შესწავლისათვის. ეს საკითხები საისტორიო მეცნიერებაში რთულ საკითხებად არის მიჩნეული და ბევრი რამე ამ პირველს ცდაში გამოურკვეველი დამრჩა. იმედია მომავალში თანდათანობით შეერთებული კვლევა-ძიებით გაშუქებული იქმნება ყველაფერი, რაც ეხლა ბუნდოვანად გვეჩვენება.

ეს შრომა ამ გამოკვლევის. თეორიული ნაწილია, ამას შემდეგ აღწერილობითი და შედარებითი შესწავლის ნაწილები უნდა მოჰყვეს.

გამოკვლევა მე-XIII—XVIII ს. ს. ფულებისა და ფულის სისტემის შესახებ 1920 წ. დაიწყო. 1921 წ. იანვრის პირველ რიცხვებში საქართველოს ფინანსთა მინისტრის თხოვნით წავიკითხე მოხსენების სახით ქართული ლითონის ფულის შემოღების ჩეფორმისათვის მთავრობის მიერ დაარსებულ საგანგებო კომისიაში. 1921—1923 წ. შეესებულ-გაფართოებული წაკითხულ იქმნა უნივერსიტეტში ვითარცა საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგი—ნუმიზმატიკა და 1924 წ. საისტორიო საზოგადოების სხდომაზე მოხსენების სახით „ფული და

ფულის სისტემა ძველ საქართველოში“. გამოკვლევა საზომების შესახებ 1924 წ. გაზაფხულის სემესტრში მაქეს დაწერილი და უნივერსიტეტში იქმნა წაკითხული ვითარცა საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ერთი საკითხთაგანი.

საფას-საზომების მცოდნეობა განუთენილი მაქეს ჩემი შრომის „ისტორიის ბიზანისა და მეთოდების“ მესამე წიგნის იმ ნაწილად, რომელიც საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგების მეთოდოლოგიას ეხება. ამ ნაწილითგან დამწერლობათა მცოდნეობის ანუ პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკისა ანუ სიგელთმცოდნეობის შემცველი ნაკვეთებიც დასაბეჭდავად უკვე დამზადებული მაქეს, მაგრამ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის ანუ საფას-საზომების მცოდნეობის შესახები ნაკვეთი მათზე ადრე იბეჭდება.

ტ ფ ი ლ ი ს ს

1924. 7. VIII.

1. ს ს შ ს ს შ.

ფულისა და ფულის ერთეულების აღმნიშვნელი ზოგადი და საერთაო ტერმინები.

ფულის ზოგად სახელად საქართველოში ძველად „ს ა ფ ა ს ე“ იხმარებოდა. თავდაპირველად საფასე რასაკვირველია ყველაფერსა ჰნიშნავდა, რაც შესასყიდი ნივთის საფასოდ გამოდგებოდა, მაშასადამე მარტო ლითონის ფულს-კი არა, არამედ სხვაგვარ განძეულობასაც, მაგრამ ძველ ქართულ ძეგლებში ეს სიტყვა სწორედ ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება. თუ გ. მერსულის ნათქვამში, რომ „კელმწიფენი... შრომასა“ მონაზონთაგან უდაბნოების აღმაშენებლობის დროს „თანამონაწილე იქმნებიან ს ა ფ ა ს ე თ ა უხვად მიცემითა“ (ც. გ. გლ. ხნძილსა გვ. კე), ძნელი გამოსარკვევია მარტო ფული თუ საზოგადოდ განძეულობა ჰქონდა აეტარს ნაგულისხმევი, როდესაც საუბარზე ლაპარაკობდა, გ. მთაწმიდელის სიტყვები ხომ სრულებით მკაფიოა. მას აღნიშნული აქვს: იოანე-თორნიკე სკლიაროსის დამარცხების შემდგომ „ქუალად აქავე (ე. ი. ივერთა მონასტერში) მოიქცა ურიცხვთა საფასითა და განძითა, რამეთუ უფროჲს კენდინარისა მოიღო განძი ოდენ სხუათა ტუშუათაგან კიდე“. მონღოლთა დროინდელ ქართველ ჟამთააღმწერელსაც დიმიტრი თავდადებულის ქველმოქმედების შესახებ ნათქვამი აქვს: „აღიღის საფასე და აღდგის, ღამე მოვლის ქალაქი და იხილნის გლახანი და დაედრომილნი და ოზონნი, თჳსითა კელითა მისცემდის“-ო (ყმათაზ. *872, გვ. 716). ჭაკი აქ გლახაკებისათვის ქუჩა-ქუჩა მოწყალების მიცემასზეა ლაპარაკი, ცხადია ისტორიკოსს საფასედ ფული უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი. ფულადვე უნდა იგულისხმებოდეს „სათფასე“ იტრიის ეკლესიის მე-XVI-ს. დამლევის გუჯარში, სადაც ნათქვამია „ცოტაოდენნი საფასე მანც გუჩინა მონასტერსა“-ო (საქართველოს სიძველენი II, 126).

ფულის ისტორიითგან კარგად არის ცნობილი, რომ ფულისათვის სხვადასხვა ნივთიერება ყოფილა გამოყენებული: ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი, თითბერი, ბრინჯაო, პლატინი, ტყვივი, ნიკელი, რკინა და სხვაც ბევრი (Prof. A. Luschin von Ebenreuth. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte 1904 წ., გვ. 31—36). მაგრამ ამათგან მხოლოდ სამმა ლითონმა მოიპოვა უპირატესობა და ბატონობა,—ოქრომ, ვერცხლმა და სპილენძმა. საქართველოშიც ამ სამი ლითონის ფული იყო გავრცელებული. ვერცხლისა და სპილენძის ქართული ფულის ნიშნები ბლომად არის შენახული და მათი არსებობის დამტკიცება საკირო არ არის.

საქართველოში ოქროს ფულის არსებობის შესახებ-კი თქმცა ცნობები მოიპოვება, მაგრამ თვით ოული შენახული არ არის, ამიტომ საკითხი მისი არსებობის შესახებ სათუოდ იქცა. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს ნაამბობი აქვს, რომ როდესაც დიდებული მეფე თავის დაარსებულს ქსენონში მივიდოდა, სწეულეს ჰწაახავდა და საბრალო აყადმოყვებეს ანუგეშებდა ხოლმე, „მისცის თჳთელსა ოქროჲს (საყოფნი)“-ო (ც. ა. მფს. დ. თსი, *528-529 გვ. 295). ამ სიტყვებითგან თითქმის საფიქრებელია, რომ საქართველოში მაშინ ოქროს

ფული ჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ იმას გარდა, რომ სამწუხაროდ ძნელი სათქმელია აქ ქართული ოქროს ფული იგულისხმებოდა, თუ უცხო ქვეყნში, როგორც შემდეგში განმარტებული იქნება, ამ ცნობაში „ოქრო“ განსაკუთრებული მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი. ამიტომ ქართული ოქროს ფულის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება.

სამაგიეროდ ზ ა ქ ა რ ი ა ყ ა ზ ე ი ნ ი ს (+1283 წ.) სიტყვით ვიცით, რომ საქართველოში არსებობდა მშვენიერი ოქროს ფული დინარი, პერპერად წოდებული. რომელიც თითო მისხალს კარგ ოქროს იწონიდა. მისი დაყალბება არავის შეეძლო. სწორედ ეს პერპერა იყო საქართველოს (არაბულად—ახახათა ქვეყნის) ფული, მათ მეფეებისგან მოქრილი. ეს ფულივე ტრიალებდა საქართველოს დედაქალაქს ტფილისშიაც. ამ ფულზე ვითომც ასურული წარწერა და კერპთა ე. ი. ქრისტიანული სარწმუნოების თაყვანისცემის სურათი იყო გამოყვანილი (D u r n. Beiträge zur Geschichte der Kaukas. Ländern, V. Geographica, 501—538)¹.

თუ ყ ა ზ ე ი ნ ი ს ცნობა ქართული ოქროს ფულის პერპერას შესახებ მაინც ერთს ექვს (ასურული წარწერების შესახებ) იწვევს, შ ე რ ე ფ ა დ-დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ი ს ცნობა სრულებით მკაფიო და უეჭველია. თ ე მ უ რ-ლ ე ნ გ ი ს ამ კარის ისტორიკოსს და თანადამხდურს მოთხრობილი აქვს, რომ როცა გიორგი საქართველოს მეფისა და თემურ-ლენგს შორის შეთანხმება მოხერხდა და საზავო ხელშეკრულება დაიდვა, გიორგი მეფისაგან آراسه ههنا, آراسه زر (თემურ ლენგისა) სიქა შემკული (the Zafarnamah, Calcutta 1888 წ. II ۱۴۲). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მე-XV ს. დამდეგს საქართველოში ოქროს ფული ყოფილა და თავისდა თავად მისი მოქრა შეუძლებელს არას წარმოადგენდა. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, საქართველოშიც ამ ფულს „თანგა“-ს ეძახდნენ, თუ ეს მხოლოდ თემურ-ლენგის ისტორიკოსისაგან ნახმარი იმდროინდელი სპარსულ-თურქული ტერმინია. „თანგა“ ვითარცა საქართველოში გავრცელებული ფულის სახელი, როგორც დატყვევებით, მე-XV—XVI ს.ს. საბუთებშიც გვხვდება, მათ შორის ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე დ ი დ ი ს ე ო თ ს სიგელშიც. ამიტომ საფიქრებელია, რომ შ ე რ ე ფ ა დ-დ ი ნ ა ლ ი ი ე ზ დ ი ს ცნობა საქმის ნამდვილი ვითარების სწორე და ზედმიწევნითი გამოხატულობა უნდა იყოს. ჩვეულებრივ თანგა ვერცხლის ფულად ითვლებოდა, მაგრამ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, როგორც ირკვევა, ოქროსისაც სჭირდენ.

ამის შემდგომ ზ ა ქ ა რ ი ა ყ ა ზ ე ი ნ ი ს ზემომოყვანილი ცნობა საქართველოში ოქროს ფულის პერპერას არსებობის შესახებ უფრო სანდო ხდება მით უმეტეს, რომ ევროპიელი მოგზაურის პლანკარპინის ნაამბობიც ადასტურებს, რომ ქართველები მონღოლებს ხარკს პერპერით უხდიდნენ. (Voyage du Plan Carpin en tartarie ბერგერინის გამ. გვ. 58).

و بهامن ... الدينار الذى يسمونه بربره و هودينار حسن مقروغ منقش عليه كتابه سريانه و صورت الاثمان كل دينار مقال ذهابجدا لا قدر احد على التلبس به وانه نقد بلاد الابخاز و ضرب ملوكهم

მე-XV-ე ს-ითგან მოყოლებული ქართულ მწერლობაში ფულის სახელად, როგორც შემდეგში დავწმუნდებით, „ფლური“ ჩნდება. ფლური ვახტანგ მეფესაცა აქვს მოხსენებული: „ფრანგულის თეთრის სახელები სხუა არის, მაგრამ აქ ამ თეთრზედ როგორ ეფასების ისზე იქმნების. სამს შაურს ფრანგნი რუბს ეძახიან. ორი შაურის წონა ოქროს რომ მისი დალი აჯდეს ერთი ფლური არის“-ო. (ვახტანგის სამართლის წიგნი. კარი თეთრი გარიგ. § 16). ეს ცნობა სამწუხაროდ საკმაოდ მკაფიო არ არის და ნათლად არა ჩანს, მხოლოდ უცხოეთის ფულად მიაჩნდა ვახტანგს ფლური, თუ ქართულადაც. საყურადღებოა მაინც, რომ ერთად ერთ მტკიცე და უცვლელ ერთეულად ვახტანგსაც ოქროს ფლური მიაჩნდა. ტფილისში ბაქარის მფლობელობის დროის შესახებ იესე ტლაშაძეს ნათქვამი აქვს.

„ქალაქში დარჩა ბაქარი...

სანამდი ჰქონდა, აძლია

თათრებს თეთრი და ფლური“-ო (კათალიკოზ-ბაქარიანი გვ. 14 § 72).

მაგრამ თუ ვახტანგ მეფის სრტყეებითგან მკაფიოდ არა არა ჩანს, ქართული ოქროს ფული იყო ფლური, თუ უცხოეთისა, სამაგიეროდ ისტორიკოსს პაპუნა ორბელიანს პირდაპირა აქვს ნათქვამი, რომ 1752 წ. „გამოიტანეს მეფეთა ჩვენთა. (თეიმურაზმა და ერეკლემ) თეისისა საღაროსი ოქროსა და ვერცხლისა იარაღი, მისცეს ზარაფხანაში, მოაქრევიანეს ფლური და თეთრა და აძლევდნ ჯარსა, ცდილობდნ კიდევ შეერასა ჯარისასა“-ო (ჩუბ. გამ. 412). წინათ სპარსთა ბატონობის დროს სპარსელებიც აკრევენებდნ საქართველოსთვის ოქროსა და ვერცხლის ფულს. იმავე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „გამოგზავნა შაჰ-სულთანთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰკრეს სიქა ბძანებისაებრ მისისა, მოსკრეს სამ-აბაზიანი და შაური, ფლური 30 შაურისა“- (იქვე 417). ამგვარად უმაკვლავ ოქროს ფული საქართველოშიაც იკრებოდა.

მაშ რით იხსენება, რომ ქართული ოქროს ფული შენახული არ არის?

საზოგადოდ ოქროს ფული საშუალო საეკენიებსა და შემდეგშიაც მახლობელ აღმოსავლეთში იშვიათად, მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში იკრებოდა ხოლმე. მონღოლთა ბატონობის დროსაც, როცა სპარსეთის ილხანებს ჰელაგუს შთამომავლობას შედარებით დიდი სიმდიდრე ჰქონდა დაგროვილი, ჯელაირების ბატონობის ხანაშიაც ოქროს ფული მარტო საგანგებო შემთხვევებში, საჩუქრად დასარაგებლად ამასთანავე ყოველთვის მხოლოდ განსაზღვრული ოდენობა იკრებოდა (პროფ. ე. ბარტოლოდი Персидская монета на сѣмѣ Ахмедкох мечети Мануче 17—18). ოლეარიუსსაც თავის 1647 წ. მოგზაურობაში აღნიშნული აქვს, რომ მაშინდელ სპარსეთში აღებშიცემობასა და ურთიერთობაში ვერცხლისა და სპილენძის ფული იყო გავრცელებული, ოქროს ფული კი ვაჭრობაში ძალიან იშვიათი სანახავიყო (Beschreibung der neuen orientalischen Reise, გვ. 425) ¹.

¹ „Das Geld so auf dem Markte gäng und gebe seyend silberne und ku fern: Münze. Man sieht gar selten mit Golde handeln“.

შერეო ად-ლინალი იეზდის ცნობაც თემურ-ლენგისათვის საქართველოს მეფის გიორგისაგან 1000 ოქროს თანგის მირომეფის შესახებ ჰმოწმობს, რომ ჩვენშია ოქროს ფულის მოქრა განსაკუთრებული შემთხვევით, გამარჯვებული მტრისათვის ხარკად თუ საჩუქრის მისაცემად, ყოფილა გამოწვეული. თემურაზ-ერეკლე მეფეების დროსაც ოქროს ფული ნაქრავები ჯარის გასამარჯვლოს გასასტუმრებლად ყოფილა განკუთვნილი. ამიტომ ეს საქართველოში მოქრული ფული საქართველოთგან გადიოდა და უცხოეთში შემდეგში რასაკვირველია გადადნობილი იქნებოდა ან ადგილობრივ ფულად. ან უფრო ხშირად ძვირფასი სამკაულისათვის.

ფულის აღმნიშვნელ საზოგადო ტერმინად იმ ლითონის სახელიც იხმარებოდა ხოლმე, რომლითგანაც ამა თუ-იმ სახელმწიფოში ფულსა სკრიდენ. ხოლო რათგან ძირითადი საფულო ლითონი დროთა განმავლობაში იცვლებოდა ხოლმე, ამიტომ აღმნიშვნელი ტერმინიც საუკუნეთა განმავლობაში შეიცვლება შეცვლილიყო. ებრაელთ ძველად ვერცხლის ფული ჰქონდათ და ამის გამოცემა, რომ ებრაულად ფულს საერთო სახელად „კესეფ“ ეი. „ვერცხლი“ იხმარებოდა. საღმრთო წერილის თარგმანთან ერთად ქრისტიანთა ქვეყნებში „ვერცხლის“ ამგვარი, ფულის გამომხატველი, მნიშვნელობა განმტკიცდა.

დაბადების ქართულ თარგმანში მაგ. სწერია: „მისცა აბრაამ ეფრონს ვეცხლი... ოთხასი დიდრაქმაჲ ვეცხლისა გამოცდილისა საეპროსა“ (დაბადებაჲ, შესაქ. 23, 16). „მოვიგე აგარაკი. და მიუწონე მას ვეცხლი შვდთა სიკილათა და ათთა ვეცხლთა“ (იერემია 30, 13), „ვიხილე ტყვენასა მას შანა... ორასი სატირი ვეცხლი“-ო (ისუ ნავეასი 7, 20) ამ ამონაწერებში „ვეცხლი“ ფულის მაგიერ არის ნახმარი.

საფიქრებელია, რომ მარტო ნათარგმნ თხზულებებში-კი არა, არამედ თვით საქართველოშიაც ყოველდღიურ ცხოვრებაში თუ არა, მწერლობაში მაინც „ვეცხლი“ მუდამ ვერცხლს არა ჰნიშნავდა, არამედ ფულსაც. ამ მხრივ საყურადღებოა ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელში ნათქვამი: „საწირეს ვიყიდე ყანაჲ და მივეც ფური ა, ჯაჰვი ა, ჩაბალახი, ვეცხლი დრამაჲ კ“ (ქეზი II, 48). რათგან დრამა წონის საზომიც იყო, მკითხველს რომ გაეგო. საბუთის შემდგენელს დაუმატებია „ვეცხლი“ ე. ი. ფულად 20 დრამა მიეცეთო. საეკეოა, რომ აქ ლითონზე იყოს საუბარი. საგულისხმოა აგრეთვე, რომ თამარ მეფისა და ლაშავიორგის სპილენძის ფულებს აწერია: ამაღმადმკურნიკონსა სახელითა ღმრთისათა იქნა -ქედაჲ ვეცხლისა ამის“-ო. იმას გარდა, რომ აქ ჩვენ ეთვტვარ ფულის იძულებით კერსთან უნდა გვქონდეს საქმე (იხ. ქვემოთ, თავი მესამე) საფიქრებელია, რომ აქ და ზოგ სხვა შემთხვევებშიაც „ვეცხლი“ ფულსა ჰნიშნავს და ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი. ამგვარი მოვლენა სხვა ენებშიაც ხშირია, მაგ. ბერძნულად τὸ ἀργύριον „ტო არგკრიონ“ ვერცხლის ლითონსაც და საზოგადოდ ფულსაც ჰნიშნავდა. რომაელებიც argentum „არგენტუმ“-ს, როგორც თვით ვერცხლს, ისევე ფულსაც უძახდნენ. ცნობილია, რომ ფრანგებს ეხლაც ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად აქვთ მხოლოდ argent „არჟან“, რაც ლათინური „არგენტუმ“-ისაგან არის წარმომდგარი და ვერცხლსა ჰნიშნავს.

ფულის ზოგადი მნიშვნელობა „ვეცხლს“ მე-XIII—XIV სს. — შიკ ემჩნევა და ჯერ კიდევ ერწო-თიანეთის სოფლების საეკლესიო გამო-საღების გარიგების წიგნში რამდენსამე აღგილას არის ნათქვამი „ვეცხლი დრამაჲ“ ამდენი და ამდენიო. ამ შემთხვევაშიაც ვეცხლი ფულსა კნიშნაეს და საბუთის შემდგენელს უნდოდა მკითხველისათვის გაეგებინებინა, რომ მას წონით ერთეულ დრამაზე-კი არა აქვს საუბარი, არამედ ფულზე და ამ თავისი აზრის მკაფიოდ გამოსათქმელად მას სხვა ვერაფერი მოუვონია იმას ვაღდა, რომ აღნიშნა „ვეცხლი დრამაჲ“ ამდენიო.

მაგრამ საბუთების შესწავლა ცხად-ჰყოფს, რომ ფულის აღმნიშვნე-ლი საზოგადო ტერმინად მართო „ვერცხლი“-კი არ იხმარებოდა ქართულში, არამედ „ოქრო“-ც. როდესაც კახა ერისთავთ-ერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი თავის 1259 წ. რკონის სიგელში მოგვითხრობს: „მათ ეამთა ღია ქუეყანანი დაიყიდნეს ხაჩობისაგან —ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“-ო (ქეზი II, 133), ცხადია აქ ოქრო ფულსა ჰნიშნავს საზოგა-დოდ და არა ოქროს ფულს ან ლითონს მხოლოდ. მას უნდოდა ეთქვა: ფული ძვირად იყო, უძრავს ქონებას, მიწას-კი ფასი დაკარგული ჰქონდაო.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის აღაპებში სხვათა შორის ნათქვამია: ქვე-ლიეაჲს-ძის ბასილისაგან „ავიღეთ ათასი შვდასი დრამაჲ... და სპარს-თაგან დაქირულნი ლელუნარნი ამა ოქროჲთა დაეცენით“-ო (გვ. 4—5). ერთ „დღეს შვიდი ათასი თეთრი გავიყავით იერუსალემს მყოფთა ქრისტიანეთა ქართველთა, მივეციტ პატრიაქსა და მისთა მონასტერთა ორი ათასი თეთრი ამასვე დღეს. ამის ოქროსა მომღებელთა ან-ტონს მოძღუარსა“ და სხვებს შეუნდოს-ღმერთმაო (გვ. 31—32). რათგან ზემო-მოყვანილ ამონაწერებში მოხსენებული დრამა და თეთრი ვერცხლის ფულის ერთეულის სახელებია, ეს ვერცხლის ფული მხოლოდ მაშინ შეიძლება „ოქროდ“ ყოფილიყო წოდებული, თუ „ოქრო“ აქ ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად იყო ნაგუ-ლისხმევი. ამ გეგარადვე „ოქრო“ ფულის მაგიერ არის ნახმარი მე-XIII ს. შიომღვიმის მონასტრის საბუთში, რომელშიაც ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგვეცე (ორი გუთანი მიწა“-ო (შიო მღ. ისტ. საბ. 61), ფულად გადახდა არ შეგეძლო და 2 გუთანი მიწა მოგვეცი სამაგიეროდაო.

ტერმინი „ოქრო“-ს ამნაიარი ორ გვარი მნიშვნელო-ბა მქვლევარს უნდა მუდამ ახსოვდეს და გათვალისწი-ნებულ იქნოს. ამგვარი მოვლენა სხვაგანაც, მაგ. სპარსულშიც არის, სადაც ფული და ოქრო ერთი და იმავე სიტყვით ٢٢ „ზარ“-ით გამოითქმის. ფარსადან გორგიჯანიძესაც თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში უწერია „თეთრი (ე. ი. ფული)... ზარ“- (მ. ჯან. გამოცემა ფ. გორგიჯანიძე და მისი შრომანი 31). ლარიბს სპარსულად „ბიზარ“-ი بيزار ჰქვია, რაც უფულოს (უოქროს) ჰნიშნავს.

ამის შემდგომ დავით აღამაშენებელის ისტორიკოსის ჰეგმომოყვანილს სიტყვებს შეიძლება ნამდვილი აზრი გაუგოთ. ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ მეფე თავის აღშენებულ ქსენონში ზისილისას სწეულებს დაათვალიე-რებდა თუ არა, საბრალო ავადმყოფებს ანუგეშებდა და „მისცის თვთულისა

ოქრო კმა (საყოფიერ)“-ო. საუბრებელია, რომ აქ ისტორიკოსის იმის თქმა-კი არ უნდოდა, ვითომც დაეით აღმაშენებელი ყველა აედამყოფებს მხოლოდ და მხოლოდ ოქროს ფულს უზიგებდა საჩუქრად. არამედ რომ საკმაო ფულს აძლევდა ხოლმე. რათგან ყოველ ნახევარ რომსნულთათვის ოქროს ფული ერიგებინა, სახელმწიფოს ძვირად დაუჯდებოდა. ამიტომ აქაც ოქრო ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად უნდა იყოს ნახმარი.

შემდეგ ლითონის საფასეს აღსანიშნავად „თეთრი“-ც იხმარებოდა. ათაბაგ აღბუღას სამართლის წიგნში „თეთრი“ უკვე ფულის აღმნიშვნელ ტერმინია იქნათქვამია: „თუ კაცმან კაცისაგან თეთრი აიღოს სასარგებლოდ“. ამდენი და ამდენი გადაიხადოსო. ან კიდევ „თუ კაცსა თეთრი წიგნითა ანუ ვერცხლი აწონით აედოს“, ასე მოიქცნენო. იერუსალიმის ჯეარის მონეტარის აღაპებშიც ვილაცას სპარსთაგან სახარება-ბარძიმი დაუხსნია „თორმეტ სომად და ორმოც ფლურად“, გვიყიდა ხობალი და მძათა და დათა თეთრი გაგვეყო“-ო (გვ. 19). თუ სომი და ფლური ფულის მნიშვნების საკუთარი სახელებია, „თეთრი“ ამ შემთხვევაში ფულის სწოგადი მნიშვნელ ბით არის ნახმარი და სულთა მემატიაანეს უნდოდა მხოლოდ ეთქვა ბუ-მოლოზნებს ფული დაგვირიგაო. იქნებ მამა იოსებისაგან განწესებულს აღაპში ნახსენები „შვდ-შვდი ეენეტიკური თეთრი“ (გვ. 19) ვენეტიკურს ფულს ჰგულისხმობდეს, თუმცა შესაძლებელია აქ ვენეტიკურ ვერცხლის ფულზე ე. წ. ასპრებზეც იყოს ლაპარაკი.

თეთრის ზოგადი მნიშვნელობა საუცხოოდ ირკვევა ფილიპე მონაზონის შეწირულობის შესახები ცნობებიდან, რომელშიაც ნათქვამია: „მოიტანა სურხანის შვილის ვარაზის გამოგზავნილი საერუსალიმო თეთრი... და მოგუბარაო... ასინა დღი ფლური“, ხოლო „ოცდათურამეტ ფლურად წინდი დაიკსნა სამი ბარძიმი“-ო (გვ. 27). ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ სწორედ 1:38 ფლური შეადგენდა „საერუსალიმო თეთრს“. ხოლო რათგან ფლური გარკვეული ერთეულის ოქროს ფულის სახელი იყო, ფლური მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება თეთრად ვიგულისხმოთ. თუ „თეთრს“ აქ ვერცხლის ფულის ერთეულის აღმნიშვნელად-კი აო ჩათვლით, არამედ ფულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად.

შემდეგ საუბრეებშიც მე-XVIII ს. მეორე ნახევარამდე სიტყვა „თეთრი“ კვლავინდებურად ზოგადი ტერმინი იყო ფულის აღსანიშნავად და ფ. გორგიჯანიძესაცა და საბა ორბელიანს თათავიანთ ლექსიკონებში ფულის გამოსახატავად ერთად-ერთ ტერმინად სიტყვა თეთრი აქვთ. ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში ფულის მომკრელის, ჩამომსხმელის მაგიერ „თეთრის მკრელი“ (გვ. 44) სწერია და ფულის სასწორის აღსანიშნავად „თეთრის სასწორი“-ა ნახმარი (გვ. 66).

ამ გვარად გამოიჩევა, რომ საფასეს გარდა, რომელსაც ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა, ფულის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად „ვეცხლი“, „ოქრო“ და

„თეთრი“ იხმარებოდა. „ვეცხლი“ ამ მნიშვნელობით ესმოდათ თითქოს უძველეს დროთაგან მოყოლებული მე-XIII საუკუნემდე, ნაწილობრივ იქნება ვითარცა წარსულის ნაშთი მხოლოდ ძველი ძეგლების გარდანაწერებში მეXIII-XIV ს. ს-მდე. მე XII ს. ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად უკვე „ოქრო“ შემოდის, რომელიც მე XIII ს.-შიაც ასევე იხმარება. მე-XIV ს.-ითგან თუ არა, მე-XV ს. მოყოლებული“ კი უკვე ფულის აღსანიშნავად ტერმინი „თეთრი“ შემოდის, რომელიც მე XVIII ს. მესამე მეოთხედამდე უცილობლად ბატონობს ამას ჯერ კიდევ დაკვირვება და შესწავლა ეპირება მეტადრე -ვეცხლ“ „ოქროს“ ხმარების ქრონოლოგიური საზღვრების ზედმიწევნით გამოსარკვევად და ამის გამო ზემოთაყვანილი სქემა მხოლოდ დაახლოებითი და დროებითია.

იმ მნიშვნელობით, როგორც ეხლასიტყვა - ფულსა-
ვხმარობთ, ვითარცა ლითონისა, თუ სხვაგვარისათვის
ნიშანის ტერმინს, მე-XYIII ს-მდე, თუ არ ვუღებთ. ძეგლებ-
ში არ გვხვდება ვახტანგ VI წინანდებურად ამისათვის „თე-
თრსა“ ხმარობს და „თეთრის გარეგების“ კარში ნათქვამი აქვს: „ახლა ჩვენი
ჟამის თეთრი ეს არის და ასრე იანგარიშების“-ო (სამართ. წიგნი § 16)
და შემდეგ ფულის მთელი სისტემა აქვს განმარტებული. ცხადია აქ თეთრი
ეხლანდელი ტერმინის ფულის შესატყვისობად არის ნახმარი.

ამიტომ ყველა ზემონათქვამიდან საფიქრებელია, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარამდე „ფული“ საფასის ზოგადი მნიშვნელობით ცნობილი არ უნდა ყოფილიყო. როგორც აქად. გ. კ. ლ. ე. ნ. შ. ტ. ე. დ. ტ. ის მოგზაურობის აღწერილობითგანა ჩანს, 1772 წ. კვლავინდებურად „ფული“ განსაკუთრებულ ერთეულს აღმნიშვნელ ტერმინად ყოფილა და ზოგადი მნიშვნელობა ჯერ მინიმუმ 300 რუბლამდე (Reise 358—359).

ფული „ფოლის“ სახით ძველადაც ცნობილი იყო ქართულ მწერლობაში, მაგრამ მაშინ ის პატარა ერთეულს აღნიშნავდა.

უკველია სხვაგანაც იქმნება ამაზე ცოტად რეც ნა-
მარი, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ დარეჯან დე-
ლოფლის მიერ 1796 წ. ბოძებული საიჯარო პირობის
წიგნის დასახელება შემიძლიან, სადაც „ფული“ უკვე
ზოგადი მნიშვნელობით არის ნახმარი. იქ სახელდობრ
ნათქვამია: იასე იასეშვილო „ქალაქის სამღებრო იჯარით აიღევით ორას ო-
მცე თუმანთ... თვე-და-თვე ჩვენს სარქარს უნდა მიიბაროთ. ნახევარი თეთრი
ფული და ნახევარი შავი ფული“-ო (სქს სძელ-ნი III, 246—7).

ფულზე აღბეჭდილ წარწერებს „ლეგენდას“ ძველ ქართულ მწერლობა-ში „ზედაწერილი“ ერქვა (მათე XXII, 20), ხოლო ზედამოყვანილ სახეს „ხატო“ (იქვე). ფულზე ქედვით ამოყვანილს სახე-ზედწერილს თუ უფრო ადრე არა, მე-XVII ს. დამლევითგან და მე-XVIII ს. დამლევითგან მაინც „სა-ქა“ს ეძახდნენ. 1722 წ. ლეთაების გუჯარში სხვათა შორის ნათქვამია: „ბედნიე-რი სიქა მისი თუცა ვარდისა ფურცელთა ჰქრან, ბაზარი ფლურთა გატყლ-თეს“-ო (ისტ. საბ. I, 19). პაპუნა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს: „გამომგზავ-ნა შაჰ-სულთან იბრაჰიმს თაგის სახელზე ზარათხანა ქალაქში და დაჰქრეს

ს ი კ ა ბრძანებისაგან მისისა, მოსკრეს სამ-აბაზიანი და შაუოი, ფლური 30 შაური-სა“-ო (გვ. 417). სიქა არაბული სიტყვაა **الفل** ფულის საბეჭდადეს, ქედვას, ფულის მოკრას და მოკრილ ფულსა ჰნიშნავს (იხ. ვ. ტ ი ზ ე ნ ჰ ა უ ზ ე ნ, Монеты восточнаго халифата СИБ. 1873 წ. VI). ვახტანგ VI სიქის მაგიერ და მნიშვნელობით „დალი“-ცა აქვს ნახმარი. თავის სამართლის წიგნში, თეთრის გარეგების კარში მას მაგ. ნათქვამი აქვს: „ორის შაურის წონა ოქროს რომ მისი დალი აჯდე ს, ერთი ფლური არის“-ო. არც დალია ქართული სიტყვა, არამედ სპარსული **دل** „დალი“-ია, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს, როგორიც ამ ტერმინს ქართულში აქვს შერჩენილი.

წმინდა ბაჯალლო ოქროს ფულს ძველად „წითელ ოქრო“-ს ეძახდნენ. ქართველი ეპითაღმწერელი მაგ. მოგვითხრობს, რომ ბალდადის მოწოდება მიერ აღების შემდგომ ძლევამოსილი ქართველ მხედარნი „წითელი თაოქროთა განტენდეს“ ქარქაშებს და ნადავლი ფული ისე მოჰქონდათ შინაო (ეპითაღ. *817, გვ. 611). იერუსალემის ჯვარის მონასტრის აღაპებში აღნიშნულია, რომ ბეშქენ მანდატურთუხუცესს ვარდანიძეს შეუწირავს „ორი ათასისა თეთრისა წითელი“ (გვ. 14). სხვა ენებშიაც იხმარებოდა ამგვარი ტერმინი წმინდა ოქროს აღსანიშნავად და სპარსელებიც **زر سحر** ზარი-ს სურხ-ს წითელ ოქროს, სომხები-კი **կարմիր** კარმირს, წითელს ეძახდნენ.

როგორც ოქროს ფულს „წითელი“ და ვერცხლის ფულს „თეთრი“ ეწოდებოდა, ისევე სპილენძის ფულს ფერის მიხედვით „შავი ფული“-ც ერქვა ხოლმე. დარეჯან დედოფალს მაგ. ერთს 1796 წ. პირობის წიგნში ნათქვამი აქვს: თქვენ იასე იასეშილმა ქალაქის სამღებრო 240 თუმნად აიღეთ იჯარით და საიჯარო ფული „თვედათვე ჩვენს სარქარს უნდა მოაბაროთ — ნახევარი თეთრი ფული და ნახევარი შავი ფული“-ო (ს-ქს სძვლნი III, 246—247).

საფასე ან ოქროს, ან ვერცხლისა და ან სპილენძისაგან იქრებოდა ხოლმე. თეთროფულ ამლითონითგან მოკრილს ფულს თავისი საერთო სახელი ჰქონდა. ძველ ქართულ მწერლობაში ოქროს ფულს „დრაჰკანი“ ეწოდებოდა. სახარების უძველესს ხანმეტ თარგმანში იხმარება უკვე ეს ტერმინი (იხ. მათე XX, 2) და ბერძნულს **δραχμή**-ს, ღინარს უდრის. ჰადიშის სახარებაში ამ აღდილას „სატირი“-ა, მაგრამ ტბეთისა და ოპიზის სახარებაში-კი ხანმეტი ტექსტის „დრაჰკანი“-ა შენახული. ეს ზოგადი ტერმინი იყო ოქროს საფასეს ძირითადი ერთეულის აღსანიშნავად. უცხო ფულის ნიშანდობლივი რაოდენობის აღსანიშნავადაც ეს სიტყვავე ემატებოდა, მაგ. დრაჰკანი კონსტანტინატი, დრაჰკანი დეკატი და სხვა. ეს სპარსული ტერმინი შემდეგშია გვხვდება, მაგ. მონღოლთა მიერ საქართველოში დადებული გადასახადების შესახებ ქართველი ისტორიკოსი ამბობს: „განაწესეს ძღვენი სოფელთაგან ათასის მეცდრისა მთავარსა — ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრსა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ორი“-ო (ეპითაღ. *820, გვ. 665). აქ დრაჰკანი ოქროს ფულის ნიშანდობლივ ერთეულად არის ნათვლისხმევი.

იერუსალემის ჯვარის მონასტრის სულთა მატეიანის სიტყვით გრიგოლ ფანასკერტელს მონასტრისთვის უჩუქებია „აღდილი რვაას დრაჰკან და ნასყიდი“

(გვ. 31), არსენი მოძღვარმა „მოგვცა ორმოცდა ჩუიღმეტი სურული (ასურული? სრული?) დაარპკანი (sic)-ო (გვ. 68).

მე XVI-ე ს-ში ი ა ც ისევე იხმარებოდა ტერმინი დრაპკანი ამავე ზოგადი მნიშვნელობით და 1565 წ. დაწერილს ალაპშიც ნათქვამია, რომ სამცხიდან წამოსულს „წარმომატანაჲ ფლური და ოქრო ყოველივე ხუთასისა დრაპკნისა უმტრო იყო“-ო (ათონ. აღაპ. 276).

მაგრამ შემდეგში ამავე მნიშვნელობით, ოქროს ერთეულის აღსანიშნავად უკვე „ფლური“ შემოდის. თავდაპირველად ამ ტერმინს დასავლეთი ევროპის, განსაკუთრებით იტალიის, ოქროს ფულის მნიშვნელობა ჰქონდა. პირველად 1460 წ. მეფეთ-მეფის სიგელში გვხვდება, სადაც იხსენიება „ვენეტიკური ფლური ოცდა-ათი (ისტ. საბ. III, 36). შემდეგ მე-XVI-ე საუკუნეში და განსაკუთრებით მე XVII—XVIII-ე სს-ში უკვე ჩვეულებრივ ტერმინად ხდება დროგორც დრაპკანის მნიშვნელობით ისევე სპეციფიკურად იხმარება ხოლმე.

ფლურის შესახებ ბევრი ცნობებია სხვადასხვა მონასტრების სულთა მართიანეებში. იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ალაპებში იხსენიება როგორც ვენეტიკური, ისევე, სადაურობის აღუნიშვნელად. მაგ. იქა სწერია: „მოვიდა ნაუასძე ზოსიმე კუმურდოელი... მას ეამსა ფრანეთა გოლგოთაჲ წაგუართუეს და მან დაიკსნა, ოთხასი ფლური გამოილო“-ო (გვ. 5). ყურაყურე ათაბაგის შვილის ბაადურის სულის შესანდობად „მოგუვიდა“. ფ. ფლური“-ო (იქვე 9—10). სარგის ბოცოს ძისაგანაც „მოგვივიდა ორას ორმოც და თოთხმეტი ფლორი“-ო (იქვე 11), „მოგუვიდა ას ოცი ფლორი ვენეტიკური“ ბურსიძის სულა-ყოფილისა სერაპიონისაგანო (გვ. 60).

უნდა აღინიშნოს, რომ იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ალაპებში რამდენჯერმე სხვადასხვა ადგილას იხსენიება „ველტიური ფლური“ „ველენტიური ფლური“, მაგ. ირუბაქისძეს ჩოლოყაშვილს გარსევანს „გამოეზავნა ორასი ველტიური ფლური“ (გვ. 41) ირუბაქისძეს ჩოლოყაშვილს ბაადურს გამოეზავნა „ორასი ველენტიური (sic) ფლური“ (გვ. 20). მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, აქ ვენეტიკურის სახელია დამახინჯებული, თუ სხვა ტერმინთან გვაქვს საქმე.

ნიკორწმინდის მე-XI-ს სიგელში სწერია: „ვიყიდე... ყანაჲ და მივეც მას დრაპკანი კოსტანტინატი ბ... ფარსმანისძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკუეთი ყანაჲ და მივეც ჯაჭვი ღდრაპკანი კოსტანტინატი ბ... შქმერს ვიყიდე შქლოჲს-გან გლეხი ა და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეც ჯოჯი ა ცხენი ა, დრაპკანი კოსტანტინატი გ... ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან ა და მივეც ცხენი ხუადი ორი, სტავრა იკაბაი ა, დრაპკანი კოსტანტინატი გ, წიგნის „დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეც დრაკანი დუკატი იე“ (ქკბი II, 47—48, 49).

ათონის ქართველთა მონასტრის ალაპებში აღნიშნულია, რომ იოანე დამიქელ კახელთა შეუწირავთ ეკლესიისათვის „ლიტრაჲ ერთი დრაკანი ვოტანიოტი“ (ათონ. კრებ. 222). „ბოტინატი“ შიომღვიმის მონასტრის XIII ს.

სიგელსა და საფარის მონასტრის წარწერებში იხსენიება (შოი მღ. ისტ საბ. 34 და ე. თაყაიშვილის Arch. excursus I, 84)

„პერპერაჲ“ მე-X და შემდეგი სს. ძეგლებში გვხვდება (შოი მღ. ისტ. საბ. 2, 16 და ათონის ალაპები) და სხვაგანაც ბევრგან. ათონის ალაპებში ბევრი სხვა წმინდა ბიზანტიური ფულიც იხსენიება, მაგრამ ისინი არ ჩანს რომ საქართველოში გავრცელებული ყოფილიყოს და ამის გამო აქ განხილული არ იქნება, ხოლო კონსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი, ანუ ვოტანიატი, პერპერაც—ბერძნული ფულები სს. ხელეზი. კონსტანტინატი ბიზანტიის კეისრის კონსტანტინეს (მე-X, 1059—67 წ.) ფულს ერქვა, დუკატი—მიხეილ VII დუქისას (1071—78 წ.) და ბოტინატი—ნიკიფორე III ბოტანიატისას (1078—81 წ.) პერპერა კიდევ ბერძნული „ჰაპერპერონ“-ისაგან არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ჰნიშნავდა, მაგრამ მართო ბერძნულს-კი არა, არამედ ქართულ ფულსაც ეწოდებოდა.

„დუკატი“ შემდეგშიაც იხსენიება. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ერთს ალაპში ნათქვამია, რომ ისკანდერ ალაბეგას შვილის შემოწირული ფულითგან „ამანათად“ მიცემული ნივთების დასახსნელად „რეა ასი დუკატი“ დახარჯულა (გვ. 66). ვილაც ანასტულომ „მოგუჟასაცდა ათი დუკატი და... შექმნა ჯი ოთხმოც დუკატად“ (გვ. 70). აკად. გვლდენშტედტის სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XVIII ს. ქართველები დუკატს „ოქროს“-ს ეძახოდენ და ერთი ოქრო მაშასადამე ერთს დუკატს ჰნიშნავდა (Reise durch Russland und im caucasischen Gebürge 359).

შესაძლებელია 1565 წ. ალაპში მოხსენებულ ცნობაში „წარმოატანა ფლური და ოქრო ყოველივე ხუთასისა დრაჰმისა უმცროჲ იყო“-ო (ათონ. ალაპ. 276) „ოქროჲ“ უკვე ამ საეცილოში მნიშვნელობით და სწორედ დუკატის მაგიერ იყოს ნახმარი.

„ოქრო“-ს რომ ფულის ერთ-ერთი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად მართლაც ხმარობდნენ ამას მე-XVIII ს. უკანასკნელი მეოთხედის ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების მეორე წიგნიც ცხად ჰყოფს. იქა სწერია: „სირაჯების ნიხრანა თორ მეტი მინანთული წელიწადში ერთხელ, როცა მოურავის ნებაა, უნდა მიართვან სირაჯებმა ერთი ოქრო მოურავის ნაცვალს უნდა მიჰცენ“-ო (საქარ. სიძველე II, 529). ამ დებულებითგან ნათლად ჩანს, „ერთი ოქრო“ ამ შემთხვევაში ფულის ერთეულია. ამგვარი მნიშვნელობით „ოქრო“ დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც გვხვდება. ჯერჯერობით მე-XVIII ს-ზე ადრე არა ჩანს, მაგრამ ეს ალბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს. 1787 წ. საბუთში სწერია: „აბესაძეს და ხუცესს ხარიტონს მართებს ბეგარა ერთი ოქრო... ბოსლევს ორი პარტახი... და ამაზედ სახლობს ფერაძე ნონია და მართებს ბეგარა ერთი ოქრო“-ო (დას. საქ. საბ. II, 91). ცხადია აქაც „ერთი ოქრო“ ფულის ერთეულს აღნიშნავს.

ვერცხლის ფულის ერთეულის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაში სპარსულითგან შეთვისებული „დრამა“ იხმარებოდა, რომელიც უკვე გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გვხვდება. გ. მერჩულს ნათქვამი.

აქეს, რომ უბეს მონასტრის შენებულებით აღტაცებულს იმდროინდელ „კელ-მწიფეს“ გრიგოლ ხანძთელისათვის მიუცია „დრამა ათი ათასი“ (გვ. კვ. 3 კა). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ მე-IX ს. აზნებულს ვერცხლის ფულს საქართველოში „დრამა“ რქმევია. ეს ტერმინი მნიშვნელობით აზნებული ვერცხლის დირაგის უდრისა.

ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელშიც „დრამაჲ“ ფულად იხსენება. იქ სწე-
როია: „ყანა გაყისაკუთრე და მივეც...“ ო რ მ ო ც ი ს ა დ რ ა მ ი ს ა კ მელა-
დი“-ო, ხოლო ქვემოქლოანს ვიყიდე... ყანაჲ... მატული დ რ ა მ ი ს ა ლე: (30)
სააჲ... ჰერნეულისა თავსა ვიყიდე... ყანაჲ და მივეც ფასად ოცისა დ რ ა-
მ ი ს ა ჲ... საწირეს ვიყიდე ყანაჲ და მივეც... ვეცხლი დრამაჲ: კ (20) და
სხვა (ქრონიკები II, 45, 47 და 48). ყველა ამ მაგალითებში. უნდა აღინიშნოს,
შესაძლებელია „დრამაჲ“ ფულად-კი არა, არამედ წ ო ნ ი ს ს ა ზ ო მ ა დ ი ფულის-
ხმებოდეს.

ფულის სახელი „დრამაჲ“ ხშირად იხსენიება ალავებებში, მაგ. იერუსალემის
ჯვარის მონასტრის სულთა მატთანეში აღნიშნულია, რომ ვინმე იწე და კახაბერს
2000 დრამა შეუწირავს (ნ. მარტის გამ., 3), ივანე ქველივაძეს შეიღს ბა-
სილის—1700 დრამა (იქვე 4), თურგთა (sic) ბიჭილა გიჲას მეფულეს ბორე-
ნას პირველად — „ა თ ა ს ი დ რ ა მ ა ჲ“, ხოლო მგორესა შოსულასა კუალადკა
შემოსწირავს ხ უ თ ა ს ი თ ე თ რ ი საპურედ“-ო (გვ. 7). ამგვარი მაგალითების
მოყვანა ბლომად შეიძლება.

1673 წ. განახლებული სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის ძველს,
1459 წ. შედგენილი სამუთის გარდმოწერილ ნაწილში, როდესაც გადასახადი
ფულად არის აღნიშნული, ყოველთვის „დრამა“ იხსენება (იხ. ქვ. II.—და ს.
ჯანაშიას გარდმონაწერი). ერწო-თიანეთის საეკლესიო გამოსაღების გარიგების
წიგნშიც, რომელიც ეტრატის გრაგნილზე სწერია (№ 15) და დაახლოებით
მე-XIII—XIV ს. უნდა ეკუთვნოდეს, რამდენჯერმე იხსენიება „ე ე ც ხ ლ ი დ რ ა-
მ ა ჲ გ“, „ე ე ც ხ ლ ი დ რ ა მ ა ჲ ლ“, „ე ე ც ხ ლ ი დ რ ა მ ა ჲ ა“, „ე ე ც ხ ლ ი
დ რ ა მ ა ჲ ე“ და ხშირად მარტივადკ „დრამაჲ“ ამდენი და ამდენიო.

ამ გვარად ძველებითგან ცხადადა ჩანს, რომ თუ უფრო ადრე აოა, მე-VIII
ს. მაინც მოყოლებული მე-XV ს-მდე ვერცხლის ფულის ერთ-ერთ
ერთ ფულს „დრამაჲ“ ეწოდებოდა. რათგან მე-XIV ს. პირველი ნახევ-
რითგან მოყოლებული გიორგი ბრწყინვალის „გიორგაულად“ წოდებული თეთრი
იხსენიება როგორც „ძეგლის დადება“ში, ისევე აღბუღას სამართალში, ამიტომ სა-
ფიქრებელია, რომ დრამას ვითარცა ფულის ერთეულის ტერმინს ამ ხანაში უკ-
ვე დრო მოკმული უნდა ჰქონოდა და თანდათანობით გამქრალიყო. სამთავნელის
სარგოში იგი უფრო ტრადიციით უნდა იყოს შერჩენილი ძველი გარიგებითგან.

მაგრამ უკვე მე-XI ს-ში საქართველოში შემოდის ტერმინი
„თეთრი“; რომელიც იუზიდიულს ძეგლებში, საბუთებშია და საისტორიო
თხზულებაში ჩვეულებრივ სიტყვად ხდება. ეს ტერმინი შიომღვიმის მონასტრის
ფაენელთა სიგელში იხსენიება, რომელიც მე-X ს. მიეკუთვნება, მაგრამ მისი
დედანი შენახული არ არის, არამედ მხოლოდ პირია (შიომღ. ისტ. საბ. 2).

საუკუნეთა განმავლობაში მან შეინარჩუნა თავისი მნიშვნელობა და ქართული ფულისათვის განსაკუთრებულ ტერმინდაც-იქცა. მნიშვნელობით იგი ბერძნულ-ვეროპიულს „ასპრებს“ უდრიდა

მაგრამ „თეთრი“ ვერცხლის საფასის ან საერთოდ ფულის მარტო ზოგადი სახელი-კი არ იყო, არამედ გარკვეული ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინიც. არსენი კათალიკოზის მე XII ს. ოცდაათიანი წლების შიომღვიმის სიგელში მაგ. იხსენიება: „პალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი ოთხას თეთრად მოფასებული... ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნასყიდი, უნაგირი ოქროთ, და ზარხოჯთა მოქედილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქქები II, 102). დავით ნარინის დროინდელ მე-XIII ს. შუა რაუბების სიგელში გამოსაღებად აღნიშნულია „ოთხი თეთრი საყაპობო“ (იქვე II, 129). კახა ერისთავთ-ერისთავს 1259 წ. რკონის სიგელში ნათქვამი აქვს, რომ სპილენძი „საპოცდნებით ათას თეთრად ეყიდათ“ ორტალის წყერებს (იქვე II, 134). დავით ნარინის მეუღლის სიგელში ს. ეკვატორი „თორმეტი ათას თეთრად“ ნაყიდი გამოდის (იქვე II, 161). ქართველ მე-XIV-ე ს-ის ჟამთააღმწერელსაც ნათქვამი აქვს: არღუნმა საქართველოში „განაწესა, რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს“-ო (ჟამთააღმ. * 825 I, გვ. 670) „მიზღი ცხენისა თეთრი სამი ღლესა ერთსა“ (იქვე * 820, გვ. 665). შემდეგ საუკუნეებშიაც ზოგი სახელმწიფო თუ სხვაგვარი გადასახადები თეთრად იყო დაწესებული, როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში.

სრული თეთრის ერთეულის გარდა „ნახევარი თეთრი“-ც ყოფილა. მკედელიძეს აბრამას 1578 წ. ქუთაისის საყდრის დავთარში სხვათა შორის შეწერილი ჰქონია „ნახევარი თეთრი“ (გვ. 35 § 257), ხოლო მკედელიძეს მახარას „თეთრი ორი და ნახევარი“ (იხ. § 259, ამგვარივე მაგალითი §§ 260, 265, 279, 282, 283, 316, 317, 353, 357, 358) 1.

რაკი „დრამაჲ“ და „თეთრი“ ორივე ვერცხლის ფულის ერთეულის სახელი იყო და არის ზანა, როდესაც ორივე ტერმინი იხმარება, მომავალში უნდა გამოირკვეს, თუ რა განსხვავება უნდა ყოფილიყო მათ შორის.

რაკი გამოირკვეა, რომ „ოქრო“ და „თეთრი“, როგორც საფასის ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ისევე ფულის ერთეულების სახელებიც, თავისდათავად იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა გააჩრიოს მკითხველმა, რომელ ამ ორ შესაძლებლობასთან აქვს მას საქმე ყოველ კერძო შემთხვევაში. ნაწერის აზრის მიმდინარეობას გარდა, ასეთ შემთხვევებში უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს ადამიანს, ახლავს თუ არა ტერმინებს „ოქროს“ და „თეთრს“ რიცხვითი რაოდენობის შესახები ცნობა: თუ რიცხვითი რაოდენობა ახლავს ოქროს, ან

1) იმავე ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დავთარში ს. მუჯირეთუხნის გამოსაღების აღწერა-ლობაში იხსენიება „ჩითხური“ (§457—518). ტექსტიდან არა ჩანს, თუ რა უნდა ყოფილიყო ჩითხური, მაგრამ სხვა სოფლების გამოსაღების ფულის ღირებულების მოთვასწავლი და ამის გამო საფიქრებელია იმება, რომ ფულის ერთეული უნდა ყოფილიყო. პართლაც ს. ორბელინი ს. სიტყვით „ჩითხური“ აღნიშნული თეთრი (ლექსიკ.) ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ „თელ ერთეულს გარდა დავითარნი“ ნახევარი ჩითხური და „მეოთხედ ჩითხური“-ც იხსენიება (§§ 485, 486, 487, 488, 489, 490, 512, 513, 514 და 515). მაგრამ ჩვენი წყაროების შესწავლით ჩითხურის ღირებულების გაზრდასთან დაკავშირებით შეუძლებელი ხდება.

თეთრს, ცხადია ოქრო ღუქარს, თეთრი-კი ვერცხლის ფულის ერთეულს ჰნიშნავს, უამისოთ-კი შესაძლებელია ფულის აღმნიშვნელი იყენენ.

„ა ე უ რ ა ჯ“ ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელში და სხვა ძეგლებში იხსენიება. ნიკორწმინდის საბუთში ეს ტერმინი ორჯერა გვხვდება. იქ ნათქვამია: „ვიცვალე კიეშს... ადგილი და ფასად ზედა დაურთენ უღელნი კარნი და რვაჲ ა ე უ რ ა ჯ... საწირესეჲ ლთისმშობლისა გლეხისაგან ვიყიდე ვენაკი და მივეცე ფური ა. ა ე უ რ ა ჯ მ (40)“ (ქკბი II, 48).

გ. ხ უ ც ე ს-მ ო ნ ა ზ ო ნ ს ა ც ნახმარი აქვს ეს ტერმინი. მისი სიტყვით, როცა გ. მთაწმიდელმა ბიზანტიის კეისარს თავისი განსწავლული მოწაფეები უჩვენა და ბერძნულ წესზე ავალობა, კეისარმა საჩუქარი უბოძა და „ბრძანა ათასი ა ე უ რ ა მიცემად მათდამ“-ო (ც^ა გ^ი მთ^აწმ^იდ^ელ^სჲ, ათონ. კრებ. 33წ).

აეურას შესახებ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა ს თავის ქრონიკებში ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „აეურა წერილი ფულიაო“-ო (II, 48 შენ. 28). ეს ტერმინი გვხვდება ბერძნულიდან ნათარგმნ ერთ თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „უწყება და თხრობა აღშენებისათვის... აია სოფიის ტაძრისა... ქალაქსა შინა კონსტანტინეპოლისს“, და სხვათა შორის ნათქვამია, რომ „ეინცა ერთი ქვა მიიტანის, ა ე უ რ ა ერთი მიეცის“-ო (იხ. ე. თაყაიშვილის Опис. рук. ош.в. расч.в. гра.мощности I, 590). ამ თხზულების ბერძნული დედანი საშუალებას გვაძლევს ამ ტერმინის სადაურობა და მნიშვნელობა გამოვარკვიოთ. ქართული თარგმანის აეურას მაგიერ შესატყვისს ადგილას ბერძნულ დედანში სწერია ჰერკარა; არგკროს (იხ. Bibliotheca script. graec. et roman. Teubneriana. Scriptores originum Constantinopolitanarum rec. Gh. Preger, fasc. prior. გვ. 84 § 9). ეს ტერმინი მეორეჯერ ქართველ მთარგმნელს „ეცხლად“ (იქვე I, გვ. 595) გადმოუთარგმნია. უძვეელია ქართული „ა ე უ რ ა ჯ“ ბერძნული „არგკრა“ უნდა იყოს, მაგრამ ზეპირად და არა მწიგნობრულად შეთვისებული. ამითვე აიხსნება ის გარემოება, რომ ბერძნული „გ“-ანი ქართულად „ე“-ად არის გადმოცემული. ამის მსგავსი მაგალითები სხვაც მოიპოვება. ა ე უ რ ა ჯ ბ ი ზ ა ნ ა ტ ი უ რ ვ ე რ ც ხ ლ ი ს ფ უ ლ ს ე წ ო დ ე ბ ო დ ა, რ ო მ ე ლ ი ც, როგორც ნიკორწმინდის მეXI ს. სიგელითგან ჩანს, მე-XI ს. საქართველო-შიაც ყოფილა გავრცელებული.

საქართველოში მონღოლთა ბატონობის წყალობით შემოვიდა აგრეთვე „ყაზანაური“. ყაზანაური ფულის სახელი იყო. ათაბაგ აღბუღას თავის სამართლის წიგნის შესავალში ნათქვამი აქვს მაგ.: „რაჟსა გინდა თეთრის საურავისა საქმე იყოს, პატონისა (sic) პაპის ჩემისაგან განაჩენი ყაზანაური თეთრი იყო“-ო. ეს ცნობა ამტკიცებს, რომ ყაზანაური ვერცხლის ფული ყოფილა. აღბუღას ნათქვამი აქვს, რომ მის დროს „ამაჲ ეამთა შინა ყაზანაურობაჲ აღარაჲ იყო“ (იქვე). მაშასადამე უკვე მე-XIV ს. მეორე ნახევარში „ყაზანაური“ ფული გამქრალა და ამგვარად მისი არსებობის ხანგრძლივობა ნახევარი—სამი მეოთხედი საუკუნით განისაზღვრება.

„ყაზანაური“, როგორც გამოირკვა მე XV ს. დამდეგის ვერცხლის ფული იყო და უკვე ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში აღარსად იშვებოდა.

მისი სახელითგანაც საფიქრებელია, რომ „ყაზანაური“ ყაზან-ყაენის ვერცხლის ფული უნდა ყოფილიყო, ან მისი ფულის მსგავსად მოქრილი თეთრი. უფრო პირველი აზრი უნდა იყოს სამართლიანი. ხოლო ყაზან-ყაენის მრავლად შენახული ფულების მიხედვით უკვე კარგა ხანია გამოჩნდებოდა, რომ ყაზანაური დირჰემი, ანუ დრამა 2, 15 გრამს, ანუ $\frac{1}{2}$ მისხლამდის იწონიდა. (A. Марковъ Каталогъ Желаниридекихъ монетъ СИБ 1897 წ. გვ. LXXXVIII და ვ. ბარტოლდის Персидская надпись на сѣвѣхъ Анлисской мечети Мануше 17). ამ ყაზანური დრამის გარდა ყაზან-ყაენმა რაშიდედდინის სიტყვით დინარიც მოაქრენია, რომელშიაც სამი მისხალი წონა უნდა ყოფილიყო (سنا يك سمس) პროფ. ვ. ბარტოლდმა გამოარკვია (იქვე 13), რომ აქ ვერცხლის დინარი იგულისხმება და აოაოქროსი, როგორც ამას ჯერ ჰამმერ-ჰურგშტალი ამტკიცებდა (Geschichte der Ilchane II 160) და შემდეგ ბლოშე (Introduction à l'histoire des Mongols par F. A. D. Allah Kashid ed-din, Leyden—London 1910 წ., გვ. 135) დინარებს ოქროს ფულადვე ანგარიშობდა. ამ გვარად ყაზანაური ვერცხლის დინარი, ანუ როგორც ქართულად დინარს ერქვა, დრახმანი მისხალს ვერცხლს შეიცავდა. ეს როგორც ეტყობა ერთი ყაზან-ყაენის მიერ ფულის საქმეში შექმნილი ცვლილებათაგანი უნდა ყოფილიყო.

მონღოლთა ბატონობის დროს გავრცელებული იყო ფულის აღსანიშნავად ტერმინი „ბალიშ“-იც. ქართულ საისტორიო წყაროებში ეს სიტყვა ჯერ არა ჩანს. სომეხთა მე XIII-ს ისტორიკოსებს-კი მალაქიასა და სტ. ორბელიანს მოხსენებული და აღწერილი აქვთ. პროფ. ვ. ბარტოლდის აზრით მე XIII—XIV ს. ს-ში სპარსეთში, რამდენადაც საისტორიო თხზულებებიდან ჩანს, „ბალიშებად“ ანგარიში არ უნდა ყოფილიყო მიღებული (персидская надпись на сѣвѣхъ Анлисской мечети Мануше, 17). თუ ეს დაკვირვება მომავალშიც გამართლდა. მით უმეტეს არაფერი უნდა იყოს გასაკვირველი მაშასადამე რომ „ბალიშის“ ხსენება ქართულ საისტორიო წყაროებსა და საბუთებში არა ჩანს; საქართველოში უფრო ნაკლებ არის „ბალიშების“ არ სეობა მოსალოდნელი.

მონღოლური ფულის سانس „ბალიშ“-ის სახელისა და მნიშვნელობის შესახებ განსვენებულ გამოჩენილ ფრანგ მეცნიერს კატრმერს შემდეგი საგულისხმო ცნობები აქვს სხვა და სხვა წყაროებიდან ამოკრებილი. მონღოლური ბალიში ორ გვარი იყო და კეთდებოდა ან ოქროსაგან, ან ვერცხლისაგან. მესამე გვარი, სახელდობრ ქაღალდის ბალიში سانس „ბალიშ-ჩაო“ ჩინეთში იხმარებოდა. „ბალიში“ დიდი ზომისა და ტანის ფული ყოფილა ისე, რომ ასი „ბალიშის“ წაღება ისტორიკოს რაშიდედდინის სიტყვით ურემით შეიძლებოდა მხოლოდ ერთ-ერთი სპარსული უსახელო ლექსიკონისა და ბარხანი-ხატისა და მირხონდის ცნობით ოქროს „ბალიში“ შეიღ მისხალს ანუ დინარს და ორ დანგს იწონიდა, ვერცხლისა-კი 7 დირჰემსა და ორ დანგს ვერცხლს.

ვასაფიკი თავის ისტორიაში ბალიშს 6 დინარადა სთვლის და ნათქვამი აქვს, რომ თემანი¹⁾ 10000¹, ბალიშად ფასობს, ბალიში 6 დინარს უდრისო. მოსონერი ოდერიკის სიტყვით ბალიში ფულურ ნახევრად (un florin et demi) ფასობდა. მაგრამ „ჯეჰან ქუშა“-ს ავტორს ამ ზემოაღნიშნული რდენობის ბალიშზე გაცილებით უფრო დიდი ბალიშიც აქვს აღწერილი. მისი სიტყვით ბალიში 500 მისხალს უდრის. ჩვენ ქვეყნებში მისი ღირებულება 75 დინარი რაჰ-ქანი, რომლის თვითებული ოთხ დანეგიათა-ო² „ხატათის დიდი ყაენის სამეფოს და სამმართველოს“ ავტორს ბალიშის ფასი 1000 ოქროდ აქვს განსაზღვრული (იხ. ბალიშის შესახებ წყაროებიდან ამოღებული ცნობები M. Quatremère-ის *Historie des Mongols de la Perse écrite en persan par Haschid eldin, t. I, Paris 1836 წ. გვ. 320—321 შენ. 120*). ცხადია „ჯეჰან-ქუშა“-ს დამწერს ისტორიკოსს ვერცხლის ბალიში აქვს ნაგულისხმევი. 500 მისხალიანი ამგვარი ვერცხლის ბალიში 75 დინარად ფასობდა. მართლაც ჰაიდარ-რაზისაც ნათქვამი აქვს, რომ ბალიში 500 მისხალს ვერცხლს უდრის. თუ 500 მისხლიანი ვერცხლის ბალიში 75 ოთხდანეგიან დინარად ფასობდა, ცხადია თითო ოთხდანეგიანი დინარი 7,6 მისხალ ვერცხლს უდრიდა.

სტ. ორბელიანი ანს მოთხრობილი აქვს, რომ სუმბატ ორბელიანი ყაენმა განსაკუთრებული სამხედრო ღვაწლისათვის ძალიან დაასაჩუქრა, სხვათა შორის პრეტელი მოყვანილობის ოქროს „ბალიში“თ. 1¹/₂ ნაოთხალისა სიგრძით და წონით ერთ ლიტრიანი (იასკი მასკიზ ირ ღრ ასაქარქაძის ქ ჯაქი შიქი მქი ხა ღქილ სხერ მქიქ —ყასთილქიან ზარაფქიზ ასასქიან, ტფილისი, 1911 წ. 424). ეს ბალიში თითქოს უფრო საჩუქარსა ჰგავს, ვიდრე ფულს.

როგორც ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილ სიტყვებიდანა ჩანს, ერთ-ერთ ქართულ ფულს „გიორგაული“ ჰქმევია. სახელოვანს გვირგვინოსან-მეცნიერს ეს ფული „პირეელ ქაშურ თეთრად“ მიაჩნდა. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ვახტანგ VI ამ ფულზე ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია. რასაკვირელია „გიორგაული“ პირვანდელი ქართული ფული არ ყოფილა, ათაბაგ აღბუღას თავის პაპისა და თავის სამართლის წიგნის შესავალში ნათქვამი აქვს: პაპა ჩემს ბექას ყაზანაური თეთრი დაეწესებინა სისხლის საზღაურად, მაგრამ ჩვენ დროს ამგვარი ფული უკვე აღარ არსებობდა და ჩვენ „დიდისა წარჩინებულისა“ მეფისა გიორგის ქამისა თეთრი გაეაჩინეთ“-ო. აქ უეჭველია გიორგი ბრწყინვალე იგულისხმება. სწორედ ამ გიორგი ბრწყინვალის ვერცხლის ფულს ეძახდენ „გიორგაულს“ თეთრს. როგორც ეტყობა მე-XIV ს. მეორე ნახევარშიც ეს ფული წინანდებურად ხმარებაში ყოფილა. ათაბაგ აღბუღას აღნიშნული აქვს თავის სასამართლო წიგნის შესავალში, რომ იგი იყო „ორიანი ხუთი დანგი წმიდაა ეცეხლი“.

მე XV-ე ს-ში საქართველოში ფულის სახელად მონღოლური „თანგა“ და „სომი“-ც იხმარებოდა. მაგ. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. და 1442 წ. მცხეთის სიგლებში ნათქვამია: „ციხე არმაზისა და მისი ძუელითგან გაჩენილი ბაგი ორი

¹⁾ იხ. ამის შესახებ პროფ. ვ. ბარტოლდის შესწორება. *Персидская надпись на стеле Анійской мечети Ануше*, 17, შენ. 1.

თანგა საპალნესა ზედან“ (ისტ. საბ. III, 15), „ციხე არმაზისა... და მისი ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი თანგა დიდსა საპალნესა ზედან... ესრეთ რომე ქარავეანი ზელმა მივიდოდეს და თუ ჩალმა მოვიდოდეს და სითუა მოვიდოდეს ტუირთსა ზედან ორსა თანგას აიღებდი თ“-ო“ (იქვე III, 24-25). ერთს 1452 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ვენაკი მომყიდა, სამასი თანგა მივეც“-ო (ისტ. საბ. II, 10). გიორგი მეფის 1460 წ. სიგელში სწერია: „ქსნა მიხუდა თანგა ხუთასი და კიდევ მოკუხდა სომი სამი“-ო (ისტ. საბ. III, 36).

თანგა მეXVI-ე ს-შიაც იხმარება, მაგ. 1512 წ. ქვათახევის საბუთში ნათქვამია: „დაგუეჟირა და ავილეთ შენგან ათასი თანგა და შენ შეგუიკუეთეთ აღაჰი მისითა პანაშვიდითა“-ო (ქრონ. II, 329). ამილახორი თავა ზედგინიძის 1523 წ. შიო მღვიმის მონასტრის შეწირულობის წიგნშიც იხსენიება „ოცის თანგისა“ თვეზი (ისტ. საბუთ. III, 54). ბრეთის სახარების 1543 წ. მინაწერშიაც სწერია: „ასისა თანგისა ცკლსა მიაართმევდეს“-ო (ქრონ. II, 386).

ამგვარად საბუთების მიხედვით „თანგა“ მე-XV—XVI სს.-ში ყოფილა საქართველოში ფულად მიღებული. შემდეგ თანგი საბუთებში აღარა გვხვდება და ამის გამო საფიქრებელია, რომ იგი ყოველდღიურ ცხოვრებაშიც უკვე გამქრალი უნდა ყოფილიყო და !სხვა ფულის ნიშანისა და ტერმინისათვის უნდა დაეთმო ადგილი. შერეფ ადღინ აღი იეზდის სიტყვები გვაფიქრებინებენ რომ თუამაზე უფრო ადრეც არა, მე-XV ს. დამდეგითგანვე თანგა საქართველოში ფულად უნდა ყოფილიყო მიღებული. „თანგა“ თათრული ტერმინია تانگه და ძველ რუსეთშიც იხმარებოდა მონღოლთა ბატონობის დროიდან მოყოლებული, შემდეგ ფულის საზოგადო ტერმინადაც (დენგი, денга деньги) კი იქცა რუსულში. თათრული „თანგა“ 1/8 მისხალს (პროფ. ი. კაუფმანი Серебряный рубль, 19), ე. ი. 1, 4219 გრამს იწონიდა.

ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი ქართული საბუთია შენახული, რომელშიაც ფულად „სომი“ იხსენიებოდეს, სახელდობრ გიორგი მეფის 1460 წ. სიგელი, რომელშიაც ნათქვამია: „ქსნა მიხუდა თანგა ხუთასი და კიდევ მოკუხდა სომი სამი“-ო (ისტ. საბ. III, 36). მაგრამ ეს გარემოება შემთხვევით მოვლენად უნდა ჩათვალოს და მე-XIV—XV სს. საბუთების სიმცირით უნდა აიხსნებოდეს. „სომი“ რომ საქართველოში გავრცელებული უნდა ყოფილიყო, ამას იერუსალიმის ჯეარის მონასტრის სულთა-მატიანეც ცხადჰყოფს, რათგან საქართველოთგან იერუსალიმში ჩატანილ შეწირულებათა შორის სომეხ ერობებუ იხსენიება. მაგ. მამა ქერაბინს მიუღია ფული, რომლითაც „თორმეტ სომად და ორმოც ფულურად“ სპარსთაგან სახარება და ბარძიმი დაუხსნია (გვ. 19), დანიელ წინამძღვარს რომ ფული შეუწირავს მონასტრისათვის, „ათი სომი“ მღვდელთათს გამოეგზავნა“-ო (გვ. 29), „მეორედ მოგვიდა შვენიერ ყოფილისა, მაკრინესი სამოცდათოთხმეტი სომი, ორას ორმოცდაათი მეტყალი ოქრო“-ო (გვ. 52), „ბედიელისა მარკოზისი მოგუეიდა (sic) ოცი სომი; ათი თანგა, ათი ფულერი, ორი სარტყე-

ლი ვერცხლისაჲ“ (გვ. 58). „სომი“ მონღოლური ფულის სახელი იყო სომ صوم თათრულად მთლიანს, უგულფულუროს ჰნიშნავდა. ეს ფული, „саумы“ საუმის სახელით ცნობილი, რუსეთში XIII—XV ს.ს.-შიც იყო გავრცელებული და „საუმი“ 30 მისხლიანს ვერცხლის ნაღბს წარმოადგენდა. პროფ. ი. კაუფმანის სიტყვით საუმში 108 თათრული თანგა ითვლებოდა, რათგან თითო თანგა $\frac{1}{3}$ მისხალს შეიცავდა (Серебряный рубль из России отъ его возникновенiя до конца XIX СПБ 1910 წ. გვ. I9).

სომის არსებობა საბა ორბელიანსაც ცოდნია და მისი სიტყვით ვითომც „სომი—უთი აბაზი, მინანთულ“ ყოფილყოფს ღირებულებით (ლექსიკონი).

„თუმანი“ მონღოლურად 10000 ჰნიშნავდა. ფულად-კი 10000 დინარად ითვლებოდა. მე-XIV ს. ქართველმა ისტორიკოსმა ეს კარგად იცოდა. ქართულად-კი იგი სულ სხვა ერთეულის აღმნიშვნელად იქცა. ვახტანგ მეფეს აქვს აღნიშნული, რომ „ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის (სამართ. წიგნი. კარი თეთრის გარიგებისა § 16). ამგვარს თუმანს ფრანგი მეცნიერი პროფ. ტურნეფორი იხსენიებს თავის 1700 წ. საქართველოში მოგზაურობის აღწერილობაში (Voyage du Levant I, 131). ამგვარად ქართულ თუმანს მონღოლურ თუმანთან სახელს გარდა თითქოს საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ როდის და როგორ შეიცვალა ამ მონღოლური ტერმინის მნიშვნელობა ასე არსებითად, მაგრამ ეს საკითხი საგანგებოდ იქნება ქვემოთ განხილული ფულის სისტემის საკითხთან ერთად.

სრულიად საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდგომ დასავლეთმა საქართველომ საკუთარი ფულის წოქრას თავი დაანება და აღმოსავლეთ საქართველოს ქართული ფულითა და უცხოელთა საფასით მიდიოდა იოლას. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით ლევან დადიანამდე კოლხეთში ფული სრულებით არ იხმარებოდა, არამედ საქონელს ერთი მეორეზე სცულობდნენ. მხოლოდ როცა ამ მთავარს სამეგრელოში სომეხი ვაჭრები დაუსახლებია, მათ თან ფულის ხმარებაც შემოუტანიათ, უმთავრესად თურმე სპარსული აბაზები ყოფილა გავრცელებული. შემდეგ სამეგრელოს მთავარმა ლევანმა საკუთარი ზააფხანა დაარსა, მაგრამ იქ სპარსულსავე ფულს აჭრევინებდა თურმე, რომელსაც უფრო სომხები ხმარობდნენ, როდესაც სპარსეთში მიდიოდნენ სავაჭროდ, ვიდრე მკვიდრნი. თვითმეგრელები უცხოეთის ფულს, მაგ. უნგრულს, იტალიურ ცეკინოს და ესპანურს რეალებს, უფრო ეტანებოდნენ (სამეგრელოს აღწერა გვ. 166). მაგრამ ამ სამეგრელოს ზარაფხანასაც ხანმოკლე არსებობის დღენი ჰქონია და აკად. გვლდენშტედტს გადაპრით აქვს აღნიშნული, რომ იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი დადიანი და გურიელიც ფულს არ სჭრიდნენ და საკუთარი ფული არ ჰქონიათ, არამედ დასავლეთ საქართველოში ოსმალური, აღმოსავლეთ საქართველოსი და რუსული ფულები ყოფილა გავრცელებული. (Reise გვ. 390-393)

ამის გამო მე-XVI ს. დამდეგითგან ქართული ფულის ისტორია აღმოსავლეთ საქართველოში მოკრილი ფულების თავგადასავლეთ განისაზღვრება და ფულის

სისტემის შესახებაც ლაპარაკი მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში შეიძლება.

მე-XVI-ე ს-ის პირველ ნახევართგან ჩნდება ფულის სახელი „მარჩილი“. ბაგრატ იმერეთის მეფის 1545 წ. გელათის სიგელში სწერია: „ჯუღლად ყველასა ათი მარჩილი თეთრი“-ო (ქები II, 339). ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მაშინაც მარჩილი ვერცხლის ფულს ეწოდებოდა, მაგრამ იმ დროსაც სამაბაზიანს ან სამ დრამას უდრიდა თუ არა, ძნელი სათქმელია. ეს სახელი აღმოსავლეთ საქართველოშიაც ვრცელდება. 1629 წ. მცხეთის სიგელში ვკითხულობთ: „დეკანოზი სწირეედეს და მიეცემოდეს მარჩილი ერთი“-ო. (ისტ. საბ. IV, 14). დასავლეთ საქართველოში მე-XVII-ს-XVIII ს. ს. საბუთებშიც წინააღმდეგობა იხსენიება (იხ. ს. კაკ. დასავლ. სქს. საბ. I, 82, 86, 95, 103, 104, 122, II, 2, 39, 171).

„მარჩილი“ მხოლოდ საქართველოში-კი არ ყოფილა გავრცელებული, არამედ თუშეთშიც უცხოეთში გადიოდა. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის სულთა მატიანეში მარჩილი ხშირად გვხვდება, მაგ. ჩიჯავაძე ვახტანგს „ასი მარჩილი“ შეუწირავს (გვ. 12), დადიანის ასულმა ზეარამზემ „მოგუტა ხუთასი მარჩილი“-ო (გვ. 62-63) და სხვა.

მარჩილის ღირებულების გამოსარკვევად ვახტანგ მე-VI დასტურლამალში ერთი გამოსადეგი ცნობა მოიპოვება. იქ განსაზღვრულია სხვათა შორის, რომ მესაურობისათვის „კომლზედ თოთხმეტი შაური გამოერთმევის. ამისგან მარჩილი ბატონისა არის, დაჯების ორი შაური“-ო (უმიკ. 73.) თუ 14 შაურიდან მარჩილის გამოკლების შემდგომ 2 შაური რჩებოდა, ცხადია მარჩილი 12 შაური ანუ სამი აბაზი ყოფილა.

აქად. გვლდენშტედტს 1772 წ. დაწერილს საქართველოს აღწერილობაში აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ფულთა შორის მარჩილი მოხსენებული აქვს. ხოლო დასავლეთ საქართველოში მიღებული ფულების შესახებ ცნობაში ნათქვამი აქვს, რომ სხვათა შორის „მარჩილიც ყოფილა მიღებული და = 52 ფარას, ღირებულებით-კი ერთ მინალთუნს ეთანასწორებოდა. მაგრამ მისივე სიტყვით საზოგადოდ და მეტადრე იმერეთში ძალიან იშვიათი საშოვარი ყოფილა: პირადად მე არ მინახავსო. სამეგრელოში და გურიაში თათქოს ისე იშვიათი არ უნდა იყოსო. რათგან გვლდენშტედტისეც ცნობით დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი ქართული საკუთარი ფული არ ყოფილა არამედ ოსმალური და უცხოური, ამიტომ მარჩილიც ადგილობრივ ფულად არ უნდა ვიგულისხმოთ (Reise durch Russland und im Caucasischen Gebirge 390—391).

თუ აღმოსავლეთ საქართველოში მარჩილი = 3 აბაზს როგორც ეტყობა ყოველთვის და საქართველოს ყოველ თემში ასეც არ ყოფილა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ნ. მარჩილის მოწმობით მარჩილი იმერეთულ თქმაში შაურის მნიშვნელობით იხმარება (იხ. Дневник поездки в Иверию и Клар-хетию. Т.Р.А.Г.Ф. წიგნი VII, გვ. 82).

მე-XVII-ე ს-ის დამდეგითგან ჩნდება „აბაზი“-ც. 1629 წ. შეწირულების წიგნში სახელდობრ ნათქვამია: წირვისთვის „კანდელას მიეც-

მოდეს შაჰური ექუსი... მღრღელს აბაზი და მთავარს ორი შაჰური“-ო (ისტ. საბ. IV, 14).

დასავლეთ სქს საბუთებში აბაზი თითქოს უფრო გვიანა ჩნდება და უფრო მე-XVIII-ე ს-ში იხსენიება ხშირად (იხ. ს. კაქ. დასავ. სქს. საბ. II, 30₁₀, 63₁₀, 134₁₀). იხსენიებს ამ ერთეულს აკად. გვლდენშტედტიც, მაგრამ ეითარცა იშვიათად საშოვარს (Reise, 392).

დრამისა თუ თეთრის სახელით ცნობილი ქლი ვერცხლის ფული სასანურ-ქართული დროისა 3 გრამს იწონიდა, განახლების ხანისაც, მაგ. დავით კურაპალატის ფულის წონა 3,05—3,10 გრამამდის იწონიდა. მაგრამ ბაგრატ III-ის დროის დრამის ანუ თეთრის წონა 1,78 გრამს აღაზა სცილდება. ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II ფულების-კი თითქმის მხოლოდ 1 გრამიანები იყო. ხოლო დავით აღმაშენებლის ფული ამაზე უფრო სუბუქები იყო და ჩვეულებრივ 0,87-0,87 გრამს იწონიდა. მე-XII-ე ს-ის დამდეგითგან მოყოლებული მეზობელ სახელმწიფოების მხგავსად საქართველოშიაც შეწყდა ვერცხლის ფულების მოქრა (ე. პ ა ხ მ ო ვ ი Monetae Georgiae II, 80 და სხვანა) 1230 წ. ახლო ხანებში რუსუდანის მეუობაში თეთრი ფულის მოქრა კვლავ განახლებულა. მე-XIII-ე ს-ის დამდეგითგან მეზობელ სახელმწიფოებშიც ისევ ჩნდება ვერცხლის ფული. რუსუდან მეფის დროს მოქრილი თეთრი ორი ზომისაა: დიდი, რომელიც 2,83—2,43 გრამიანებია და მომცრო, რომელიც ნაკედობითაც განსხვავდება და წონითაც მხოლოდ 1,26—1,25 გრამს შეიცავს. რაკი მომცრო ზომის თეთრი წონით დიდი თეთრის თითქმის ნახევარს შეადგენს, ამიტომ ნუმიზმატების აზრი, რომ ის ნახევარი დრამა, ანუ თეთრი უნდა იყოს, სამართლიანად უნდა ჩაითვალოს (ე. პ ა ხ მ ო ვ ი, იქვე 121—123).

ერეკლე მეფის დროინდელი ვერცხლის ფულის შესახებ წერილობითი ცნობებია შენახული 1772 წ. გვლდენშტედტის მიერ დაწერილს შრომაში. მისი სიტყვით აბაზიანი 50 გრანს იწონიდა. რაკი სხვა ქართული ფულების ზემომოყვანილი წონა გრამებად არის ნაანგარიშები, ამიტომ უნდა 50 გრანიც გრამებად ვაქციოთ. 50 გრანი უდრის 3,125 გრამს. ამგვარად ირკვევა, რომ ერეკლე მეფის დროინდელი ვერცხლის აბაზიანი 3.125 გრამს ვერცხლს იწონიდა. ე. ი. იმდენსევე, რამდენსაც სასანურ-ქართული და დავით კურაპალატის ფულები.

ზემომოყვანილ ცნობებს თუ შევადარებთ, ცხადი გახდება, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ქართული ვერცხლის ფულის წონა, ხანმოკლე გამონაკლისს გარდა, როდესაც სამისოდ განსაკუთრებული მიზეზიც იყო, თითქმის ერთი და იგივე დარჩენილა. საყურადღებოა ამასთანავე, რომ ჩვეულებრივ ქართული დრამა, ანუ თეთრი წონით შემოინდელს მე-XVII—XVIII სს-ის ვერცხლის აბაზიანს უდრიდა, ხოლო რუსუდანის 1/2 დრამა ორ შაჰოიანს. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ მხოლოდ ფულების სახელები შეიცვალა მე-XVII-ე ს-ში და სპარსული იყო შემოღებული, თვით ფულის წონითი ოდენობა-კი თითქოს არსებითად უცვლელი უნდა დარჩენილიყოს. მხოლოდ შაჰიანის თანა პატარა ვერცხლის ფული ძველ დროისათვის

ჯერ მაინც არ არის აღმოჩენილი: მაგრამ ეს რთული საკითხია და ჯერ კიდევ გულდასმით დაკვირება სჭირდება. შეძლების დაგვარად საკითხი შემდეგ თავში იქნება განხილული ფულის სისტემის საკითხთან ერთად.

მე-XVI-ე ს-ის მეორე ნახევრიდან შემოდის ქართულში ფულის სახელად „შაური“-ც 1569 წ. ერთს. სიგელში ახსენიება ბევრად „ორი შაურის საქმეველი“ (ს. კაქ. დასავ. საქ. საბ. I, 20_ა). სეიმონ მეფის 1590 წ. მეგობრეთ-მძებნელ ჯაფახიშვილი გოშფარისა და ლარასძე ყარაიგჩისათვის ნაბოძებს სიგელში მაგ. სწერია: „ვინც კბილი ჩააგდებინოს, იმას უკეთეს სამასი შაური, საშუალო ორასი და უქუდაეს ასი შაური აზღვევინონ. ვინც ვის თავი გაუტეხოს, უკეთეს, ასი შაური, საშუალოს სამოცი და უქუდაეს ორმოცი შაური აზღვევინონ“. (საქ. სიძველ. II. 24).

შემდეგ შაური ხშირად გვხვდება მაგ. 1611 წ. ბოლნისის სიგელშიაც ნათქვამია; „საწირავად... მანგლელისა თუის შაური ორი, მთავარ-დიაკონსა შაური ერთი“ (ისტ. საბ. IV, 8). იგი ჩვეულებრივ ერთეულად არის ქცეული, როგორც აღმოსავლეთის, ისევე ან უფრო ნაკლებ დასავლეთ საქართველოშიაც (შეად. გ. კლდენშტედტის Reise 357 და 392).

რაკი „შაური“ საფასეს ერთეულის სახელად მე-XVI ს-ითგან შემოდის, თავისდათავად იბადება საკითხი, ეს ახალი სახელი წინათაც არსებული ერთეულის სახელია, თუ სახელთან ერთად თვით ერთეული ახალი იყო, როდესაც საქართველოში „შაურის“ ხმარება დაიწყეს? სხვა და სხვა საბუთებითგან ჩანს, რომ თითქოს მხოლოდ სახელი უნდა გამოცვლილიყოს, თვით ერთეულის ოდენობა-კი წინათაც ყოფილა. აბაზში ოთხი შაური ითვლებოდა და შაური აბაზის მეოთხედს უდრიდა. ჯერ კიდევ მე-XVIII ს-ის მეორე ნახევარში შაურის მაგიერ ამ ერთეულის ძველი სახელიც იყო შერჩენილი. 1787 წ. ერთს ვალის წიგნში ნათქვამია: „ახალი ზარაფხანის ოთხი დანგინი აბაზი“ (საქ. სიძვე. III, 522). ამ წინადადების გამონათქვამი „ოთხ დანგინი აბაზი“ უდრის ოთხშაურიან აბაზს. მაშასადამე „დანგი“ შაურის შესატყვისი ერთეულის სახელად არის ნახმარი. ბოლო რათგან დანგი ძველი ტერმინია და თვით სახარების ქართულ თარგმანში გვხვდება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ შაურმა მე-XVI ს-ის უკუნიდან სწორედ ძველი ერთეულის „დანგის“ სახელი დაიკავეა.

უკუნიეს ფულის ერთეულის აღსანიშნავად სახარების უძველეს ხანმეტ ქართულ თარგმანში „დანგი“ არის ნახმარი (მთე X, 29). ბერძნულ ტექსტში აქ *δραχμή*-ია, რაც ფულის უუმცირეს ოდენობასა ჰნიშნავდა: ჰალიშის სახარებაში „დანგი“ დატულია, მაგრამ ოპიზისა და ტბეთის სახარებებში-კი უკვე ბერძნული სიტყვა „ასარი“ სწერია.

მაშასადამე ეს ტერმინი საფასის ერთ უძველეს ტერმინთანადაც უნდა იყოს ცნობილი. მაგრამ იგი, როგორც ნათქვამი იყო, შემდეგშიც იხმარებოდა როგორც მწერლობაში ისევე ყოველდღიურ ცხოვრებაში იგი ცოცხალი იყო თვით მეთვრამეტე საუკუნეშიც. ათაბაგ ალბუღას თავის სამართლის წიგ-

ნის შესავალში ნათქვამი აქვს: „დიდისა წარჩინებულის მეფისა გიორგის თეთრი გაეჩინეთ ორიანი ხუთი და ან გ ი წმიდა ვეცხლი“¹⁾ „ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ მე-XI ს-შიც გიორგი ბრწყინვალის (გიორგი დიდისა და წარჩინებულის სახელით ალბათ ეს მეფე უნდა იგულისხმებოდეს) თეთრის შემადგენელ ნაწილს, ერთ-ერთ ერთეულს დანგი რქმევია. დანგი სპარსული *دانا* და ნეკ-ისაგან არის წარმომდგარი. სპარსულში იგი ღირძემს, ან ღრამის $\frac{1}{4}$ -ედს უდრიდა (იხ. ც ე ნ კ ე რ ი ს ლექსიკონში ჰინდოლოლუსაგან ამოღებული ამის შესახები ცნობა). ხოლო 1787 წ. ერთს ვალის წიგნში მოხსენებულია „ახალი ზარაფხანის ოთხი და ან გ ი ა ნ ი აბაზი“ (საქ. სიძ. III, 522). აშკვარად თვით იმ დროსაც, როდესაც ქართულში „აბაზი“ და „შაური“ ტერმინებად შემოვიდა, ძველის ძველი „დანგი“ კვლავინდებურად ცოცხალი ყოფილა და იხმარებოდა. ზემომოყვანილი ამონაწერი რომ ერთ რომელიმე ნაკითხი მწიგნობრის ნასიბრძნად არ შეიძლება ჩაითვალოს, ამას ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის უძველესი 1672 წ. გადაწერალი ბუღაშაწერიც ამტკიცებს, სადაც გიორგი ბრწყინვალის ფულის შესახები ზემოაღნიშნული ცნობის გასწვრივ კიდევ ტექსტისავე სელით სწერია: „ორიანი ხუთი და ან გ ი ერთი აბაზი“²⁾ „ო.“

მაშასადამე შენახულ ცნობებისდა მიხედვით „და ან გ ი“ უ ძ ვ ე ლ ე ს დ რ ო ი თ გ ა ნ მ ო ყ ო ლ ე ბ უ ლ ი მ ე თ ე რ ა მ ე ტ ე ს ა უ კ უ ნ ი ს დ ა მ-ლ ე ე ა მ დ ე ც ო ც ხ ა ლ ი ნ უ მ ი ზ მ ა ტ ი კ უ რ ი ტ ე რ მ ი ნ ი ყ ო ფ ი ლ ა. „და ან გ ი“ როგორც ეტყობა სულ ცოტა ორგვარი ყოფილა „ორიანი და ან გ ი“ და რასაკვირველია „ერთიანი“.

ყველა ზემომოყვანილი ცნობებითგან ჩანს, რომ „დანგი“ პატარა ნუმიზმატიკური ერთეულის სახელი ყოფილა. აბაზში ხუთი, ან ოთხი დანგი ითვლებოდა. მაშასადამე იგი აბაზის ან $\frac{1}{4}$, ან $\frac{1}{8}$ უდრიდა. თუმცა პირველ შემთხვევაში ორიანი დანგია აღნიშნული, მეორე შემთხვევაში-კი მარტივად დანგია დასახელებული ისე, რომ თითქოს ერთიანი დანგი უნდა იყოს ნაგულისხმევი ორიანის მაგიერ, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მეორე შემთხვევაშიც ორიანი დანგი იგულისხმება და განსხვავება კურსით უნდა აიხსნებოდეს. აქ რომ განსხვავება დანგის ორიან-ერთიანობაზე ყოფილიყო დამყარებული, მაშინ თუ აბაზში ორიანი დანგი ხუთი ითვლებოდა, ერთიანი აბაზში 10 დანგი უნდა ყოფილიყო და არა ოთხი, როგორც 1787 წ. ცნობაშია ნათქვამი.

მე-XVII—XVIII ს. ს. უ უ კ ნ ი ნ ე ს ე რ თ ე უ ლ ს „ე რ თ ი ფ უ ლ ი“ ე წ ო დ ე ბ ო დ ა. საბას აქვს აღნიშნული, რომ „ბისტი ოთხი ფული“³⁾ იყო, ხოლო „შაური ათი ფულის ვერცხლი იყო“ (ლექსიკ). ფული „ფული“-ის სახით უკნინეს ერთეულად ამ დროინდელ სპარსეთშიაც არსებობდა, მაგრამ იქ ერთ აბაზში 40 ფული ითვლებოდა⁴⁾. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, ქართული ფული სპარსული ფულ *ك*-ისაგან წარმოსდგა, თუ ძველი ტერმინია. გ. მთაწმიდე ლის სიტყვებითგან ცხადადა ჩანს, რომ უკვე მე-XI ს-ში საფასის უკნინეს ერთეულს „ფოლი“⁵⁾ ჰქმევია. მას თორნიკის თაედაბლობის დასასურათებლად აღნიშნული აქვს, რომ მონასტერში.

¹⁾ „Puli... gelten 40 einen Abas (Olearius, Beschreibung der neuen orient Reise 425).

ისეთი სიმდიდრის მომტანი, როგორც იოანე თორნიკე იყო, ისე ემორჩილებოდა იოანე ათონელის ყოველსავე სიტყვას, რომ „უკეთესა შესაძლებელ იყო თვნიერ მისისა ბრძანებისა... არცამცა სიტყვაჲ ერთი აღმოეთქუა და არცა თუ ფოლ ისა ერთი სა ზედა უფალიყო“-ო (ც. ი. და ეფ. მსი 14). მაშასადამე უკვე აქ იხსენიება „ფოლი ერთი“ ვითარცა საფასის უკნინესი ერთეული. იგი ბიზანტიური ფაღღაღოლისისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თუ არ ვცდები, სხვაგან „ფოლი“ ძველ ქართულ მწერლობაში, ჯერჯერობით მაინც, არსად გვხვდება.

ტურნეფორი ამბობს, რომ შაურიანი 10 ფულს. ანუ „კასბეგის“¹⁾ შეიცავდა (Voyage du Levant I, 131). ისე გამოდის, თითქოს ამ დროს საქართველოში ტერმინი „კასბეგ“ მიღებული ყოფილიყო. ეს სიტყვა არაბულ-სპარსულია და სპარსეთში მართლაც მიღებული იყო. გერმანელ მოგზაურს ოლეარიუსს თავის 1637 წ. სპარსეთში მოგზაურობის აღწერილობაში მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ სპარსული სპილენძის ფული, რომელსაც ზოგადად „ფულ“-ი, სახლობით-კი „კასბეგი“ ეწოდება, აბაზში 40 ითვლებოდა²⁾ (Ulearius, Beschreibung der neuen orientalischen Reise. 1647 წ. გამ., გვ. 425). მაგრამ ქართულ წყაროებში ეს ტერმინი არ გვხვდება.

„მინალთუნი“ ან დამახინჯებულად „მილანთუნი“ ქართული სიტყვა და ტერმინი არ არის და 1000 ალთუნს ჰქონდა ეს სიტყვა შედარებით გვიან შემოდის სპარსეთიდან. მაგრამ იქაც იშვიათად იკრებოდა. აღსანიშნავია, რომ ოლეარიუსი თავის 1637 წ. სპარსეთში მოგზაურობის აღწერილობაში სპარსულ ფულთა შორის მინალთუნს არ იხსენიებს (ib. Beschreibung d. n. orient Reise გვ. 425—426). საყურადღებოა აგრეთვე, რომ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ეს სიტყვა არა აქვს შეტანილი. ვახტანგ VI-კი სპარსეთის წიგნში, თეთრის გარიგების კარში განმარტებული აქვს, რომ „ხუთი აბაზი ერთი მინალთუნი არის“, (§ 16). როგორც აქ. გვლდენშტედტის ცნობებითანა ჩანს, 1772 წ. საქართველოში მინალთუნი არც ქართული, არც სპარსული არ ყოფილა (Reisen durch Russland und im cauc. Gebirge 357—359).

აბაზსა და შაურს გარდა სპარსული თგანვე შემოსულია ქართულში „ბისტ“-ც. საბას განმარტებით „ბისტ—ოთხი ფული“ იყო (ლექსიკ.) ბისტს სპარსულ ფულთა შორის ოლეარიუსიც იხსენიებს თავის 1637 წ. მოგზაურობაში და ნათქვამი აქვს, რომ შაურის შემდგომ, რომელიც აბაზის მეოთხედის ნაწილი იყო, ბისტია, რომლის ორ ნახევარი შაურად ფასობს³⁾ (Beschreibung d. n. orient. Reise გვ. 425). მართლაც ქართული აღრიცხვით, რაკი ბისტში 4 ფული იყო, შაური თუ 2¹/₂ ბისტად მივიღებთ, გამოვა 10 ფული, რაც სრულს სიმართლეს წარმოადგენს. მაგრამ საბუთებითგან არა ჩანს, რომ საქართველოში ბისტის მოქრელი იყო. ანგარიშში და საბუთში-კი იხსენიება.

¹⁾ შედგომით „carbeguis“ არის დაბეჭდილი.

²⁾ in gemein Puli. in specie aber kasboki.

³⁾ „die Bisti, deren drithalb auf einen Schahi gehen“

აფხაზეთის კათალიკოზის გამოსავლის დიდ დაეთარში გვხვდება ტერმინი „ბი შ ტ ი“, მაგ. ხონის მოსაკრებლობაში ნათქვამია: მართებს გიორგი მაჰარაძის „ერთის ბი შ ტ ი ს ყველი“-ო (გვ. 15), აქ ჩვენ იმგვარივე გამონათქვამი გვაქვს, როგორიცაა „ათის თეთრის საკლავი“: ან „ორის თეთრის თევზი“ და სხვა ამგვარი, ამიტომ აზრისდა მიხედვით „ბი შ ტ ი“ ფულის ერთეულის სახელი უნდა იყოს. თუ ეს მიხედვრილობა მცდარი არ არის, მაშინ „ბი შ ტ ი“ უნდა ბისტის შესატყვისობად ვიცნათ.

აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი ბეგარის დიდს დაეთარში „ბი ბ - ლ ას ა“ (გვ. 19—24), „ბო ი შ ი“ (გვ. 29), „თილითის“ (გვ. 33—36), „ხა უ ჟ ე ლ ის“ (გვ. 36—39) მოსაკრებლობის აღნუსხვილობაში შემდეგი უცნაური გამონათქვამები და ერთი იშვიათი ტერმინი გვხვდება: „ერთი ქანდაქის საყანე ღორი“ (გვ. 19), ან „საკლავისა ქანდაქი და სამოგუე“ (გვ. 33—39), ან „ორი ქანდაქი კმ'ლი ბეგარაჲ, „ოთხი ქანდაქი კმ'ლის ბეგარისა“, „სამი ქანდაქი ბეგარაჲ“, „ოთხი ქანდაქი ბეგარისა“, „ბეგარისა ორი ქანდაქი“, „კმ'ლის ბეგარისა ორი ქანდაქი“ (გვ. 33—35 და სხვაგვარადაც). რას უნდა ჰნიშნავდეს ქანდაქი იმ შემთხვევებში, როდესაც მას მარტო ან რიცხვითი რაოდენობა, ან გამონათქვამი „კმ'ლის ბეგარისა“ სდევს თან, თავისდათავად ძნელი გამოსარკვევია. მხოლოდ ასეთი გამონათქვამი, როგორიცაა, „ერთი ქანდაქის საყანე ღორი“ გვაფიქრებინებს „ათის თეთრის საკლავის“ ანალოგიით, რომ ამ შემთხვევაში „ქანდაქი“ თითქოს საფასის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. მართლაც „ხიბლას“ მოსაკრებლობაში ბევრგან სწერია კიდევ პირდაპირ ან „ერთი ქანდაქის ფასი საყანე ღორი“ (გვ. 19—24), ან კიდევ „ერთის ქანდაქის ფასი საყანე საკლავი“-ო (გვ. 20).

არც საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში მოეპოვება ცნობა ქანდაქის შესახებ, არც სხვა რაიმე წყაროებში, თუ რა საფასე უნდა ყოფილიყო. უცხოეთის ფულთაგან მე-XVIII ს. იხსენიება „ქეს ა“. იესე ოსეს-შვილს თავის თავგადასავალის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს სხვათა შორის: „მამა ჩემი ბარძიმ ერისთავს ო რ ი ს ი ქ ე ს ი ს თავდებად დასდგომდა... ეს ორი ქესა თეთრი თავს დაედვა“ მამა ჩემსაო (გვ. 6). ეახტან გმეფის განმარტებით „ო ც და ა თ თ უ მ ა ნ ს უ რ უ მ ნ ი ე რ თ ს ქ ე ს ა ს ე ძ ა ხ ი ა ნ“ (სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა“ § 16). მართლაც კ და კ ქესაჲ, ქისა არაბულ-სპარსული სიტყვაა და თავდაპირველად ქისას. საფულესა ჰნიშნავს, შემდეგ ოსმალურში გავსებული ქისის ფულის ოდენობას, ამ ეამად 500 პიასტრს უდრის. ქ ა რ თ უ ლ შ ი ე ს ტ ე რ მ ი ნ ი ი შ ვ ი ა თ ი ა.

აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით აღმოსავლეთ საქართველოში 1772 წ. ქართულ ფულებს გარდა სპარსული, თურქული, ევროპიული და რუსული ფულიც ტრიალებდა. რუსული მხოლოდ ერთი ფულის ნიშანია დასახელებული იმ გვარადვე როგორც ევროპიული.

ქართული ფულის შემდეგი ერთეულები უნახავს მას საქართველოში ყოფნის დროს:

1) ერთი „ფული“—სპილენძის რგვალი ან კუთხოვანი მოყვანილობის ფული იყო და 2½ დრახმას იწონიდა.

2) შაურიანი ვერცხლის ფული იყო, 10 ქართულ ფულს შეიცავდა, 12 $\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა.

3) უზალთუნი, ვერცხლისავე ფული იყო. 25 გრანს იწონიდა და 2 შაურს უდრიდა.

4) აბაზი, ვერცხლის ფული იყო, 4 შაურს შეიცავდა, 50 გრანს იწონიდა.

5) სამი აბაზიანი, ე. ი. ქართულად მარჩილი, 21 $\frac{1}{2}$ დრახმიანი ვერცხლის ფული იყო.

ყველა ზემოაღნიშნული ფულები საუკეთესო ვერცხლით განყოფილა მოქრილი. ამ ფულთაგან ყველაზე უფრო აბაზიანი ყოფილა გავრცელებული.

ბაზარში შეხედებოდა ადამიანი ოსმალთა ბატონობის დროს მოქრილ ქართულ შაურიანს და სპარსთა ბატონობის დროს მოქრილს უზალთუნიანს და აბაზიანებს, თუმცა ამ დროს უკვე ეს აბაზიანები ძნელი საშოვარი ყოფილა.

საკუთარივე სპარსული ფულითგან გავრცელებული ყოფილა: 21 $\frac{1}{2}$ აბაზიანი, ანუ ათშაურიანი, რომელიც 3 დრახმასა და 6 გრანს იწონიდა, 11 $\frac{1}{2}$ აბაზიანი, ანუ 6 შაურიანი, რომელიც 52 გრანს იწონიდა, $\frac{1}{2}$ აბაზიანი ანუ 2 შაურიანი, მოგვძო ოთხკუთხედი მოყვანილობის აბაზიანი, რომელიც 50 გრანს იწონიდა და 3 გვარი კიდევ სხვა სპარსული აბაზიანები 1700 წლისა 1 დრახმისა და 25 გრანი ვერცხლის შემცველი, 1730 წლისა, რომელიც 1 დრახმასა და 15 გრანს და 1769 წლისა, რომელიც მხოლოდ 1 დრახმა ვერცხლს შეიცავდა. ამას გარდა ევროპიული დუკატებით იშოვებოდა, რომელთაც ქართველები „ოქროს“ ეძახდნენ, და რუსული იმპერიალი, ქართულად თუმნად წოდებული (L. A. G u l d e n s t ä d t. Reisen durch Russland u: im Caucas. Gelnürgeu 356—359).

დასავლეთ საქართველოს როგორც ვიციტ საკუთარი ფული არ ჰქონია და აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით 1772 წ. უმათავრესად ოსმალური ფული ყოფილა გავრცელებული, ტრიალებდა აგრეთვე აღმოს. საქართველოს და სპარსული ფულიც, ყირიმისა და იშვიათად რუსულიც. ოსმალთა უკნიენი ფული „ფარა“ აღებმციემობაში თურმე რუსულ 11 $\frac{1}{2}$ კაპ. უდრიდა ღირებულობით. შემდეგ „ხუთფარიანი“, „ათფარიანი“, „ოცფარიანი“ ოსმალური ფულების ქართული სახელები იყო, კუმში, რომელიც 39 ფარიანი იყო, და მარჩილი, რომელიც 52 ფარას შეიცავდა. რა ერქვა ოსმალურად მარჩილს, გვლდენშტედტს აღნიშნული არა აქვს. ოსმალური ოქროს ფული დუკატიც მოიპოვებოდა და 120 ფარად ფასობდა თურმე. ქართული ფულებითგან უფრო აბაზიანი და შაურიანი ყოფილა გავრცელებული. რუსული იმპერიალები ძნელი საშოვარი იყო, რათგან ოქროს ნივთების გასაყეთებლად გადასაღნობ მასალად უხმარიათ (Reisen etc: 390—393).

ფულის სისტემა და ფულის მოძრის ტენზია.

საკითხი ქართული საფასის ლითონის ნიშნების სისტემისა და აღრიცხვის ერთეულის შესახებ არა ერთხელ ყოფილა აღძრული სპეციალურ მწერლობაში და თითქოს საბოლოოდ გადაჭრილადაც ითვლება. მაგრამ არც ერთი საფუძვლიანი და ყოველმხრივი გამოკვლევა დაწერილი არ ყოფილა, რომ ყველა ის ცნობები, რომელიც მოიპოვება, გახხილული და გათვალისწინებული ყოფილიყოს და არაერთადი ექვი არ იხადებოდეს. უუძველესი და მერმინდელ ქართული ფულების ერთეულებს ღირებულების შესახებ მათ ზედაწერილებში არაერთადი ცნობები არ მოეპოვებათ. მხოლოდ ზოგიერთს აქვთ ნიშნები, რომელთა მნიშვნელობა ჯერ გამოარკვეული არ არის.

ვახტანგის კანონებისა და დასტურლამალის წყალობით, აგრედვე საბა ორბელიანის ლექსიკონითგანაც ვიცით, რომ მე XVIII-ე ს-ის დამდეგითგან მოყოლებული მაინცდამაინც ფულის სხვადასხვა ნიშნების შესახებ უკვე მტკიცე დებულება არსებულა და აღრიცხვის წესიც შემუშავებული ყოფილა. ასეთს პირობებში ცხადია ფულის აღრიცხვის ერთეულიც უნდა არსებულებოდა.

რათგან დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს თავიანთი საკუთარი ფული არ ჰქონიათ, ამიტომ ქართული ფულის სისტემის შესწავლა მე-XVI—XVIII-სს. მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველოს შესახებ ცნობებზე უნდა იყოს დამყარებული.

საქართველოს სახელოვანს კანონმდებელს საქმად ერცელი განმარტება ჩაუთრავს თავის სასამართლო წიგნში და დასტურლამალში ფულის სისტემისა და სახელების შესახებ, რომელსაც „თეთრის გარეგნას“ უწოდებს. სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წიგნში ეს დებულება ვახტანგ მეფეს იმიტომ შეუტანია, რათგან სასჯელი უმთავრესად ფულად დაურეგბაზე იყო დამყარებული. ამიტომ მოსამართლესთვის რომ სასჯელის შედარებითი რაოდენობა ნათლად ჰქონოდა წარმოდგენილი, მაშინდელი ფულის სისტემა ზედმიწევნით უნდა სკონდნოდა. ვახტანგ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ეს თეთრის გარეგება ამიტომ დაესწერეთ რომე თუ კაცმან ეს არ იცის. ან შაურ ი. ან უხალთუნი. ან აბანი ან თუ მანი რა ერთი არის. სისხლის მიცემაში ვერას გაიგებს“-ო (ვახტანგის კანონი § 15). ამ ქართული ფულის ერთეულებს ვახტანგ მეფის განმარტებაში ქართული წონის სისტემაც არის ახსნილი, რათგან თვით ფულის ანგარიში ამავე წონის სისტემაზე ყოფილა დამყარებული.

სახელოვანს კანონმდებელს ნათქვამი აქვს სახელდობრ:

„ახლა ჩვენ ეამის თეთრი ეს არის და ასრე იანგარიშები ს: ოთხის ხაშხაშის მარცვალი ერთი ფეტვის მარცულის წონა არის. ოთხი ფეტვის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცულის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი არის. ერთის ცერცვის მარცვალს ყირათი ცჰქიან. ექული დანგი გინა ოცდა ოთხი ყირათი ერთი მისხალი იქმნების. ერთი მისხალი ორშაურ ნახევრის წონა არის“ (ვახტანგის კან. § 16).

თუ ვახტანგ მეფის მიერ აღწერილ წონის სისტემას ჩაუკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ იგი ოთხობითს აღრიცხვაზეა დაფუძნებული:

- 4 ხაშხაშის მარცვალი=1 ფეტვის მარცვალს.
- 4 ფეტვის მარცვალი=1 ცერცვის მარცვალს.
- 4 ცერცვის მარცვალი=1 დანგს.

მხოლოდ დანგის რაოდენობითი დამოკიდებულება მისხალთან არღვევს ამ წესს, რათგან ნათქვამია, რომ 6 დანგი : 1 მისხალს. მაგრამ უეჭველია ამ წონით სისტემაში თავდაპირველად დანგ-მისხალის შეთანასწორება იმავე ოთხობით ალრიცხვაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მართლაც სპარსულში, ფაჰლავურად დანგ, საითვანაც ეს სიტყვა ჩვენს წინაპრებს შეთვისებული აქვთ, იყო *quarta pars dirhemi* (Hübbschman Arm. Gram. 134) ღრამის $\frac{1}{4}$ ითვლებოდა. მაშასადამე იქ 4 დანგი = 1 ღრამეს. მხოლოდ ასურულად დანგო იყო *sexsta pars dirhemi* (Hübbschman იქვე 134). შემდეგში სპარსეთშიაც გვხვდება ამ გვარი ალრიცხვა. საქართველოსაც ამგზითვე უნდა ჰქონდეს შეთვისებული დანგის უკანასკნელად მოხსენებული შეთანასწორება, რომელიც მთელს ოთხობით ალრიცხვაზე დამყარებულს ზემომოყვანილს სისტემას არღვევს.

განსაკუთრებით საგულისხმო ის გარემოებაა, რომ ეს ოთხობითი წონითი ალრიცხვის სისტემა არსებითად განსხვავდება ქართული სავაჭრო ანგარიშის წარმოებისა და თვით ფულების ალრიცხვის სისტემისაგან. ცნობილია, რომ ქართული სავაჭრო და საფინანსო ანგარიშის წარმოებაში ფულების რაოდენობის აღსანიშნავად განსაკუთრებული ასოებით გამოსახული ნიშნები იყო მიღებული. ამისდა მიხედვით და თანახმად „ერთი ფულის“ აღსანიშნავად „ე“ იხმარებოდა. ამგვარიადვე ქართული ფულის სხვა ერთეულების აღსანიშნავად სავაჭრო ანგარიშის წარმოებაში ამგვარივე ასო-რიცხვითი წესი იყო გაბატონებული, მაგ. ერთი შაურის ნიშნად „ნ“ იწერებოდა, ორი შაურის ნიშნად „რ“, ერთი აბაზისათვის — „ს“, ორი აბაზისათვის — „უ“, ათი შაურისათვის — „ფ“, სამი აბაზისა ანუ მარჩილისათვის — „ქ“, ერთი მინალთუნისა ანუ ხუთი აბაზისათვის — „ჩ“ და სხვა. ცნობილია რომ რუსეთის ბატონობის პირველ ხანაში რომ ტფილისში. ქართული ფულები იკრებოდა, ზედ შავ ფულს ეწერა: უმცირესს „ე ქართული ფული“, ამაზე ერთიორად მოზრდილს — „ი ქართული ფული“, ამაზე ერთიორად დიდს — „კ ქართული ფული“ — ეგრესლის ანუ თეთრს ფულს ეწერა: ორშაურიაანს — „რ ქართული თეთრი“, აბაზიანს — „ს ქართული თეთრი“ ორაბაზიანს — „უ ქართული თეთრი“. ამ ფულების ნიშან-ასოების რიცხვითი მნიშვნელობა კარგა ხანია ცნობილია, რომ „ე“ 5-ს, „ო“ — 10-ს, „კ“ 20-ს, „რ“ 100-ს, „ს“ 200-ს და „უ“ 400 ნიშნავს, ეს ცხადი იყო.

საქმარისია ადამიანმა ამ ორს ფულის ალრიცხვისა და ანგარიშის წარმოების სისტემას თვალი გადაავლოს, რომ დარწმუნდეს, რომ იგი ათობითს პრინციპზეა დაფუძნებული და ერთი ფულის ვარდა, რომელსაც ნიშნად 5 აქვს და უწერია, დანარჩენი ერთი მეორეს ათით ამ ასით აღემატება. ცხადია რომ ეს ფულის ნიშნების ალრიცხვისა და ანგარიშის წარმოების სისტემა არსებითად განსხვავდება იმ ოთხობითი წონითი სისტემისაგან, რომელიც ვახტანგ მეფის სიტყვით ქართული ფულის ანგარიშის საფუძვლად უნდა ყოფილიყო. ცხადია ეს ორი სხვადასხვა სისტემაა, რომელიც უეჭველია ხნოვნაობითაც და იქნებ სადაურობითაც უნდა განსხვავდებოდნენ ერთი მეორისაგან: ერთი მათგანი შედარებით უფრო ახალი იქნება.

თუ ქართული ანგარიშის წარმოებაში მიღებული და ფულებზე წარწერილი ასო-ნიშნების რიცხვით მნიშვნელობა ადვილი მისახედრია და მკვლევართა შორის საყოველთაოდ ცნობილი იყო, ამის შესახებ თუ ალრიცხვის რა ერთეული

იგულისხმებოდა ყველა ამ შემთხვევაში, რას ნიშნავდა ის 5, 10, 20, 50, 100, 200 და 400, რომელიც ფულების რაოდენობის ანგარიშებში ჩასაწერად იხმარებოდა ფულზე ეწერა, ამის შესახებ მკვლევართა შორის თანხმობა არ არსებობს. ფრანგი ნუმიზმატის შოღუარის (Chaudoir) აზრით ორ აბაზიანზე წარწერილი 40, აბაზიანზე—20 და ორშაურიანზე—10 ვითომც ქართული თეთრის რაოდენობას უნდა ჰნიშნავდეს, ხოლო სპილენძის ფულებზე წარწერილი რიცხვები ვითომც 2, 1 და $\frac{1}{2}$ ქართული ფულის რაოდენობას უნდა ჰნიშნავდეს (იხ. *Aperçu sur les monnaies russes c. IX*). აქავტორს თეთრი შავი ფულების ზედაწერილისთვის ყურადღება არ მიუქცევია, ან არა და ქართულის უცოდინარობის გამო წაკითხვის დროს ცხადი შეცდომა მოსვლია იმიტომ, რომ ამ ფულებს სულ სხვა რიცხვები აწერია და უმცირეს ერთს „ქართულს ფულს“ ნიშნად ხუთი აქვს და არა $\frac{1}{2}$.

მ. ბ რ ო ს ე ს აზრით კი ორაბაზიანის 400. აბაზიანის 200, ორშაურიანის 100 ქართული თეთრის რაოდენობას აღნიშნავს, შავი ფულის 20, 10, და 5-კი ვითომც ქართული ფულის რაოდენობას ნიშნავდეს (*Introduction à l'histoire de la Géorgie, Journal asiatique 1875, p. p. CLXXXVI-CLXXXVIII*). მაგრამ ბ რ ო ს ე ს აზრით რომ სწორი არ არის, იქიდანაც ჩანს, რომ იმ ფულის ნიშანს, რომელსაც 5 აწერია და ბ რ ო ს ე ს აზრით ვითომც ხუთ ფულს უნდა შეიცავდეს, ქართულს ანგარიშის წარმოებაში სწორედ „ერთი ფული“ ეწოდებოდა და არა ხუთი ფული. როგორც უნდა ჰქმნებოდა ბ რ ო ს ე ს თეორია რომ მართალი ყოფილიყო.

ფრანგი მეცნიერი ვიქ. ლ ა ნ გ ლ უ ა ც ბ რ ო ს ე ს აზრს ემხრობა და ფიქრობს, რომ ვერცხლის ფულზე ზედწარწერილი რიცხვები ვითომც თეთრის რაოდენობას, ხოლო შავზე—ქალი ფულის რაოდენობას ჰნიშნავდეს (*Victor Langlois Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. Paris. MDCCCLX, p. 131*).

პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს ა ც აქვს გამოთქმული თავისი შეხედულება ამ მეტად რთული საკითხის შესახებ. ის ფიქრობს, ვითომც ორ აბაზიანზე, აბაზიანზე, ორშაურიანზე და შავ ფულებზე აღნიშნული რიცხვები 400 200, 100, 20, და 5 ძირითად ერთეულად, ქართულ ფულს გვაგულისხმებინებს. ეს თავისი განმარტება მას ცალკე არსად დაუბეჭდია, არამედ დიდი მთავრის გიორგი მიხეილის ძისათვის გადაუცია, როდესაც ის ამის შესახებ შეპკითხებია.

დიდი მთავრის გიორგი მიხეილის ძის ცნობილს შრომაში „Русские Монеты, чеканенные для Грузии, Грузин 1804—1833, Польши и Финляндии СПб. 1895 წ. გვ. III) ერთად ერთ სწორე და უტყუარ შეხედულებად პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს აზრია ცნობილი და მისი განმარტება მიღებულია თვით ამ მშვენიერი გამოცემის ავტორის მიერაც. მაგრამ პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს განმარტება რომ მცდარია და რომ შეუძლებელია „უ“ (400) 400 ფულსა ნიშნავდეს, ამას შემდეგი გარემოებაც ცხადჰყოფს. ქართული ლითონის საფასურის აღრიცხვის საფუძელად და უმცირეს ერთეულად „ფული“ რომ ყოფილიყო მიღებული, მაშინ „ერთს ფულს“ ან არაფერი უნდა სწერებოდა ზედ, ან ნიშნად „ა“ ე. ი. 1 უნდა ჰქონოდა. ნამდვილად-კი, როგორც ვიცით, ქართული საეკპრო ან-

გარიშის წაშობებაშიაც „ერთი ფულის“ აღსანიშნავად „ე“ ე. ი. 5 იყო მიღებული და თვით უცნიეს ფულსაც ზედ „ე“ 5 ასო-რიცხვი აწერია. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში შეუძლებელია „ე“ 5 ფული იგულისხმებოდეს, რადგან თვით ამ ერთეულს „ერთი ფული“ ეწოდებოდა. მაშასადამე არც ასო რიცხვის „უ“, რომელიც ორაბაზიანს ზედ ეწერა და სავაქრო ანგარიშშიაც ორაბაზიანის აღსანიშნავად იყო მიღებული უნდა ნიშნავდეს 400 ფულს. ესეც რომ არ იყოს დანამდვილებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ორაბაზიანი 400 ფული არც იყო. ორ აბაზიანში 8 შაური იყო. ხოლო გერმანელ მეცნიერს გვლდენშტედტს აქვს აღნიშნული, რომ შაური 10 ქართულ ფულს უდრიდა („Tschauri eine Silbermünze, an Werthe 10 georgische Puli.“, Reise I, 357). აქეთგან ცხადია, რომ ორ აბაზიანში 80 ქართული ფული ითვლებოდა და არა 400; მაშასადამე სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ პროფ. ალ. ცაგარელის აზრიც მცდარია და ქართული ფულის ლითონის ნიშნების სისტემის საფუძვლად „ფული“ არ ყოფილა.

მაგრამ იქნებ ის შეფარდება, რომელიც ქართულ სავაქრო ანგარიშში და ქართულ მე—XIX ს-ის ფულებზე რიცხვითი აღნიშვნით იყო მიღებული, ახალია და ძველად სხვანაირი აღრიცხვა იყო, იქნებ წინათ უმცირეს ერთეულად „ერთი ფული“ არ ითვლებოდა? გერმანელი მეცნიერის გვლდენშტედტის სიტყვით მტკიცდება, რომ 1772 წ. აღმ. საქართველოში უუცნიეს ნაშალ ფულს, რომელიც თურმე რკალიცა და კუთხიანიც კეთდებოდა, „ფული“ ეწოდებოდა (Reise, I, 357), უეჭველია აქ ნაგულისხმეია ქართული „ერთი ფული“, რათგან მისივე სიტყვით „შაურიანში 10 ქართული ფული ითვლებოდა (იქვე). ამაზე უწინარესაც საქართველოში ამგვარივე შეფარდება ყოფილა მიღებული. ფრანგი მეცნიერი პროფ. ტურნეფორის ცნობითაც 1700 წელს საქართველოში ერთ შაურიანში 10 „სპილენძის თეთრი“ ე. ი. იგივე ფული ითვლებოდა, ხოლო აბაზიანში 40 სპილენძის თეთრი, ან ფული იყო (Voyage du Levant, t. I ამსტერდამის 1728 წ. გამოც.). საბა ორბელიანიც ადასტურებს ტურნეფორის ცნობების სიმართლეს, მასაც ნათქვამი აქვს: „შაური ათი ფულის ვერცხლია“-ო, ხოლო „აბაზი ოთხი შაური, 40 ფული არისო (ლექსიკონი) მაშასადამე მე—XVIII-ს ს-ის დამდეგს და მეXVII ს-ს დასასრულს უმცირეს ერთეულად „ერთი ფული“ სპილენძის ნიშანი ყოფილა.

რაკი „ერთ ფულს“ ნიშნად „ე“ 5 უზის, მაშასადამე შეუძლებელია ქართული ფულის სისტემის საფუძვლად „ფული“ ყოფილიყო მიღებული, არამედ სხვა რამე. გვლდენშტედტს აქვს სხვათა შორის აღნიშნული რომ ერთი ფული 2¹/₂, დრახმს იწონიდა (2¹/₂ Drachmen schwer, Reise I, 357). ეს ძვირფასი ცნობაა. აქედან ცხადია, რომ ერთი ფულის წონა $\frac{3}{2}$ დრახმი ყოფილა. ეს ცნობა საშუალებას გვაძლევს ქართული ფულის სისტემის საფუძველს მივაგნოთ. რაკი ერთი ფულს რიცხვითი ნიშანი ხუთი, ხოლო წონით $\frac{3}{2}$ დრახმა იყო, ცხადია, რომ აღრიცხვის ერთეულად ¹/₂ დრახმს სპილენძი არის მიღებული.

ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული დანარჩენი ფუ-

¹) Un Chauri, vaut 10 Aspres de cuivre, dont 40 font un Abagi

ლების ნიშნებიც ამტკიცებენ. შაურთან ნიშნად „ნ“ ან 50 ჰქონდა. რატომ? იმიტომ რომ შაური, როგორც დავრწმუნდით 10 ფულს უდრიდა, ხოლო რაკი ერთ ფულში ხუთი ¹/₂ დრახმის ერთეული ითვლებოდა, იმიტომ შაურიანშიც 50 ნახევარ დრახმიანი ერთეული უნდა ყოფილიყო და სწორედ ეს ერთეულების რაოდენობა აქვს კიდევ ზედ წარწერილი. ორშაურიანს, რადგან ერთი ორად მეტია, ამის გამოვე ნიშნად „რ“ 100. აბაზიანსაც, რომელშიაც 4 შაური იყო სწორედ 200 ნახევარ დრახმიანი ერთეული იყო და ამიტომაც არის, რომ მის ნიშნად „ს“ 200 იყო. ორ აბაზიანსაც ამავე საფუძველით 400 უნდა სწერებოდა ზედ და აწერია კიდევ. მაშასადამე გამოიჩვენა, რომ 1) ქართული ფულის ალრიცხვისა და სისტემის ერთეულად ¹/₂ დრახმა სპილენძი ყოფილა მიღებული, 2) ალრიცხვა ლითონის წონის საზომად ენობაზე ყოფილა დამყარებული და 3) რომ თვით გერცხლის ფულის ერთეულებისათვისაც საფუძვლად სპილენძის წონითი რაოდენობა მიუღიათ. ამგვარად საქართველოში მე-XVII—XVIII სს-ში მაინც ფულის სისტემა თითქმის ერთი ლითონური გაზომის და ალრიცხვის საფუძვლად სპილენძი ყოფილა დაწესებული. ნავრამ ყოველთვის ასე იყო, თუ არა?

ქართული ფულების ზემოაღნიშნული სისტემის სადაურობის გამოსარკვევად ეგებების უმნიშვნელო არ იყო ის გარემოება. რომ თურქები და მათი გველენით სპარსელები და შემდეგ მე-XVIII ს-ში ჩვენი წინაპრებიც ორშაურიანს იუზალთუნს და ხუთ აბაზიანს „მინალთუნს“ ეძახდნენ. იუზალთუნ თურქულადაა ას ალთუნს, ხოლო მინალთუნია—ათას ალთუნსა ჰინაშავს. ქართულ ფულებზე და ანგარიშშიაც, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ორშაურიანს, მართლაც „რ“ ანუ 100 ეწერა ზედ და ასე აღინიშნებოდა ხოლმე ანგარიშის დროსაც, მინალთუნისა ანუ ხუთი აბაზისათვისაც მართლაც „ჩ“, ე. ი. 1000 იხმარებოდა. „ალთუნის“ მნიშვნელობა რომ გვეცოდნოდა, მაშინ იქნებ მთელი ან სისტემის საფუძველიც გაგვეგო. ჩვეულებრივ ალთუნ ¹/₂ ოპროსა ჰინაშავს. ეს სიტყვა სწორედ ასეა განმარტებული მე-XIV ს. ერთს თურქული და მონღოლური ენების სათარჯიმნო წიგნში, რომელიც პრაფ. მედიო-რანსკიმ გამოსცა. ამ მნიშვნელობის გარდა ალთუნისათვის მას არაფერი აქვს აღნიშნული. მას მოეპოვება სიტყვა „ალტუნ“ ¹/₂ რომელიც უთარგმანოთ აქვს დატოვებული, ხოლო მედიო-რანსკის განმარტებით ჰინაშავს „ალტინ“ (П. М. Медіоранскій, Арабскіе монеты и Турецкіе деньги СІВ. 1900 წ. გვ. 071 და Арабскіе монеты и Монгольскіе деньги, СБОРАОН. т. XV, вып. II—III, 1904 წ. გვ. 123). აღსანიშნავია, რომ ტერმინები ჯუზალ-ალთუნ და მინალთუნ ამ ლექსიკონებში არც-კი მოიპოვება. შესაძლებელია ამიტომ დავასკვნათ კიდევ, რომ მე-XIV ს-ში ამ გვარი ტერმინები ჯერ არც-კი ყოფილიყოს.

ცხადია „ალთუნი“-ს ოქროს აღმნიშვნელობით მინალთუნისა და ჯუზალ-თუნის სახელების გათვალისწინება ვერას გვიშველის, რათგან სრულებით დაუ-ჯერებელია. რომ ჯუზალთუნს, ანუ ვერცხლის ორშაურიანს 100 ნახევარ დრახ-

ჰანი ოქრო ჰქონოდა საფუძვლად დადებული და მინალთუნს ანუ ხუთ აბაზიანს 1000 ნახევარ—დრახმინი ოქრო ჰქონოდა.

მაგრამ ალთუნ, ან უფრო ჩვეულებრივი გამოთქმით რომ ითქვას „ალთინ“, წონით ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ძველ რუსეთში მონღოლთა ბატონობისა და გავლენის წყალობით ძალიან იყო მიღებული და გავრცელებული მე—XIV ს. მოყოლებული მე—XVII ს. დამლევამდე. ეს ტერმინი თურქული „ალთი“—საგან ითვლება წარმომდგარად, რაც ექვსსა ჰნიშნავს. ლაფტეციგის უნივერსიტეტის უილჟული და ჯალატაური ენების ხელთნაწერი ლექსიკონის ცნობით (جگر كد و زنى دانك اتي) (Vocabularium linguae Iguuricae et Gissa taicae, იბ. ცენკერის ლექსიკონში) ალთი მარცვლის წონაა, დანეკია. ცენკერის განმარტებით ალთინის წონითი მნიშვნელობა 6 გრანს უდრიდა. ძველი რუსული ფულის სისტემა თათრულ-მონღოლური ფულის სისტემაზე იყო დამყარებული. თვით ფულის სახელი რუსულად დენგი ДЕНЬГИ, როგორც აღნიშნული იყო, მონღოლური ფულის „თანგა“—საგან არის წარმომდგარი. მე XV ს. ითგან მოყოლებული რუსულ ფულებზე ორგვარი გამოხატულება იყო ხოლმე: ერთ გვარზე შუბიანი ცხენოსანი იყო გამოკვანილი, მეორე გვარ ფულებზე ხმლიანი ცხენოსანი ეხატა. 1535 წ. მოყოლებული დიდი ზომის ფულებს მხოლოდ შუბიანი ცხენოსანის სურათი ჰქონდა და ამიტომ რუსის ხალხმა „შუბიანი თანგა“ копеежная денга უწოდა (აქედან არის „კოპეიკა“), პატარა ტანის ფულებზე-კი ხმლიანი ცხენოსანი ეხატა ხოლმე და ამის გამო Меченая денга. ხმლიანი თანგა დაერქვა. შუბიანი თანგას (копейная денга) წესიერი წონა 0,682 გრამს უდრიდა, ხმლიანი თანგას, ანუ Меченая денга-სი-კი 0,341 გრამს (პროფ. П. Касьянов в Серен. русск 65—66,67). თათრულ-რუსულ ალთინში XIV—XVII ს. ს-ში სწორედ ექვსი ხმლიანი თანგა (Меченая денга) ითვლებოდა. ჰერბერშტაინს აც თავის აღწერილობაში აღნიშნული აქვს, რომ მეფე ბასილი იაონნესძის დროს ალთინში 6 თანგა (6 денег) ირიცხებოდა (იქვე 71).

რაკი ალთინში 6 მომცრო თანგა ყოფილა, მაშასადამე ალთინის წონითი ოდენობა უნდა 2,046 გრამი ($0,341 \times 6$) ყოფილიყო ანუ გრანებად 32,46 გრანი. ცენკერის სიტყვით-კი ალთინ 6 გრანს იწონიდა ე. ი. რუსულ ალთინზე 5 ჯერ და უფრო მეტად პატარა უნდა ყოფილიყო.

შესაძლებელია, თუ არა რომ ქართული ფულის სისტემაში და რიცხვითს აღმნიშვნელობაში ეს თათრული „ალთინ“ ყოფილიყო მარებული? ამას ქართული ფულების რიცხვითი და წონითი ოდენობათა შედარება გამოარკვევს, თუ საფუძვლად „ალთინ“ის წონას მივიღებთ. ქართული შაურიანის აღსანიშნავად „ნ“—50 იყო მიღებული ანგარიშში და ეს რიცხვივე ეწერა ზედ მე—XIX ს. პირველი ნახევრის ქართულ თეთრს. წარმოვიდგინოთ, რომ შაურიანში 50 ალთინი ითვლებოდა. 1 ალთინი თუ 2,046 გრამს უდრიდა, შაურიანში 102,3 გრამი უნდა იგულისხმებოდეს. მაგრამ შაურიანი სპილენძისა-კი არა, ვერცხლის ფული იყო. ჩვენთვის-კი მთავარი მნიშვნელობა შავი ფულის აღრიცხვის საფუძვლის გაზორკვევასა აქვს. შაურიანში 10 ფული ითვლებოდა. ამიტომ 1 ფულში 10,23 გრამში სპილენძი უნდა ყოფილიყო. აკად გვლდენშტედტისა-

გან-კი ვიცით, რომ 1 ფული $2\frac{1}{2}$ ღრახმას იწონიდა. $2\frac{1}{2}$ ღრახმა (ალბათ ნურენბერგულ რუსული წონა იგულისხმება) რომ გრამებად ვაქციოთ, $2\frac{1}{2}$ ღრახმა=150 გრანს, 150 გრანი-კი 9,375 გრამს შეადგენს. ალთინის საფუძველზე დამყარებული ანგარიშის მიხედვით-კი 1 ფულში 10,23 გრამში სპილენძი უნდა ყოფილიყო ე. ი. მისი ნამდვილი წონითი ოდენობაზე 9,375 გრამზე 0,855 გრამით მეტი.

ამ გეარადვე ქართული ერთი ფულის წონითი ოდენობისდა მიხედვით, რაკი ერთ ფულს ზედ „ა“ 5 ეწერა და ასევე აღინიშნებოდა ხოლმე ანგარიშში, ამიტომ ერთ ფულს, როგორც დავრწმუნდით, საფუძვლად ჰქონდა $2\frac{1}{2}$ ღრახმი: 5, ანუ $\frac{1}{2}$ ღრახმიანი სპილენძის ერთეული უნდა სდებოდა. გრამებად რომ ვიანგარიშოთ $\frac{1}{2}$ ღრახმი=9,375 გრამს $5=1$, 875 გრამს. ქართული ფულს-კი რომ საფუძვლად თათრული „ალთინი“ სდებოდა უნდა 2,046 გრამში გამოსულიყო და არა 1,875 გრამში, როგორც ნამდვილად იყო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ თათრულ-რუსული „ალთინი“ ქართული ფულის სისტემის საფუძვლად მიღებული ერთეულს 0,971 გრამით სჭარბობდა.

ამავე საკითხთან დაკავშირებულია და მის გამოკვეცასაც გადავიღებთ საკითხი მონღოლურ-ქართული „თუმნის“ მნიშვნელობის შესახებ. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ თუმანი მონღოლურად 10.000 უდრიდა და ფულად ნაანგარიშები 10000 ოქროს დინარად ითვლებოდა. ქართულად-კი, როგორც ვიცით, უკვე XVII ს. დამდეგს ათ მინალთუნს უდრიდა და არა 10000 ოქროს დინარს. გამოსარკვევია, თუ როგორ უნდა მომხდარიყო ამ ტერმინის მნიშვნელობის ესოდენ დიდი ცვლილება. თუმანი სპარსეთში 3 მანეთიანს, ანუ 3 მინალთუნს უდრის.

ამ ტერმინის მნიშვნელობის ცვლილებას გარეგნულად მონღოლური 10000 აღმნიშვნელი თუმანთან თითქოს არაერთგვაროვანი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ თუ აღმოვაჩინოთ ჩაუკეცილები, სემასიოლოგიური პროცესის დედა-აზრსა და მიზეზს მიუხედავად. არსებითად ქართული თუმანი უმაღლეს 10000 ერთეულს სემცველად წარმოგვიდგება, გავიხსენებთ თუ არა, რომ ქართული თუმანი 10 მინალთუნს უდრის, ხოლო მინალთუნი „ჩ“-ით, ანუ 1000-ით აღინიშნებოდა ხოლმე ქართული ანგარიშში და ოდენობითაც 1000 ქართული ფულის ძირითადი ერთეული ნახევარ ღრახმიანის შემცველად ითვლებოდა. რაკი თუმანში 10 მინალთუნი იყო, ქართული თუმანიც 10000 ქართული ფულის ძირითადი ერთეულის, ნახევარ ღრახმიანი სპილენძის შემცველ ოდენობად გამოდის.

ცნობილია, რომ ქართული სავაჭრო და სამდივანმწიგნობრო საქმის წარმოებაში და დავთრებ-საბუთებში თუმანის აღსანიშნავად სიტყვა თუმანს-კი არ სწერდენ, არამედ განსაკუთრებული ნიშანი¹⁾ იყო. რომელიც თუმანის რაოდენობის გამოხატველ ასორიცხვებს ზედ ჰქონდა მარჯვნივან მარცხნივ გადაფარებული, მაგ. 5 თუმანი ასე იწერებოდა ე (ნიშნით). აქამდე ამ ნიშნის წარმოშობა გაუგებარი იყო. ეხლა-კი, როდესაც გამოირკვა, რომ ქართული თუმანი 10000 უქნინეს ძირითად ერთეულს შეიცავდა, საფიქრებელი ხდება, რომ ეს ნიშანი

1) ს. კ. მკერდის შესახებ არა ნიშანი არ აღმოჩნდა.

უნდა გადმოხრილად დაწერილი ასო ზ „ჰოე“-გან იყოს წარმომდგარი, რათა-
გან ქართულ ანგარიშში 10000 სწორედ ამ ასოთი აღინიშნებოდა და ეხლაც
აღინიშნება ხოლმე.

ამ გვარად რიცხვობრივი შედგენილობით ქართული თუ-
მანი მონღოლური თუმნისაგან, როგორც ირკვევა, არ განსხვავ-
დება. მათ შორის არსებითი განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგო-
მარეობს, რომ მონღოლური თუმნის ძირითად ერთეულად
ოქროს დინარი იყო, ქართული თუმნისა - კინახევარ
დრახმიანი სპილენძი. ამაზეა სწორედ დამყარებული ის ცვლილება,
რომელიც ქართულ თუმანს მონღოლურთან შედარებით დაეტყო, როგორც მნი-
შვნელობით, ისევე სიდიდითაც, მაგრამ აღრიცხვის სისტემა ორსა-
ვე შემთხვევაში ერთი და იგივე გამოდის.

უეკველია თუმნის ოდენობისა და მნიშვნელობის ამგვარი შეცვლა ფულის
ძირითადი ერთეულის შეცვლასთან არის დაკავშირებული. ცვლილება უმ-
თავრესად ძირითადი ერთეულის ერთბაში დიდ ჩამომ-
ცრობით ყოფილა განხორციელებული და ოქროს მაგიერ ძი-
რითადი უკინის სპილენძის ერთეული აუღიათ. რაკი ქართუ-
ლი თუმნის აღრიცხვის დედაზრის გასაგებად მინალთუნსა აქვს მნიშვნელობა
და მინალთუნს - კი ქართული სახელი არ მოეპოვება, ფულის ძირითად უქანეს
ერთეულსაც ქართულად სახელი არ უწანს, ამიტომ შესაძლებელია ეს ფულის
სისტემა საქართველოში უცხოეთითგან იყოს შემოსული, იქნებ მე-XVI-ს.
დასასრულს, ან მე-XVII-ს-ში, იმავე დროს, როცა აბაზ-შაურიანი ფული შემოვი-
და ჩვენში. მაგრამ ეგების ამ აღრიცხვას უკვე „ერთ ფოლ“-თან ჰქონდეს კავ-
შირი და სულ სხვა გზითა და სხვა დროს იყოს შემოსული.

თუმნის ოდენობის ამგვარი აღრიცხვის წესი, რომ მარტო ქართულში არ
იყო მიღებული, არამედ ჩვენი მეზობლებისთვისაც უცნობი არ არის, ამას თუმა-
ნის ლოღატი - თვრქის ლექსიკონითგან ამოღებული განმარტებაც ცხად-
ჰყოფს. იქ ნათქვამია, რომ თუმანი 10000 აყის შემცველი ოქროს ფულიაო (იხ.
ცენკერის ლექსიკ. სიტყვა თუმანის ქვეშე), ხოლო აყა აყაჰ თურქულად
არსებითად თეთრს, შემდეგ ვერცხლის პატარა ფულს $1\frac{1}{2}$ ფარიანს ჰნიშნავდა
(იქვე, აყიას ქვეშე). მართალია მსგავსებასთან ერთად სპარსულ-ოსმალურ-ქარ-
თული ფულის სისტემებში თვალსაჩინო განსხვავებაც არის (ერთის მხრით ძი-
რითად ერთეულად „ალთინ“, მეორეს მხრით „აყაჰ“ ვერცხლის ფული, მესამეს
სპილენძის ნახევარ დრახმიანი, წონითი ოდენობითაც ერთგვარი განსხვავებაა,
ქართული 10 მინალთუნიანი თუმანის და სპარსულ-ოსმალური ერთ ღუკატი-
ანი თუმნის ოდენობათა შეუთანასწორებლობა) და ეს გარემოება საკითხის სა-
ბოლოო გადაჭრას აფერხებს, მაგრამ სპარსეთისა და ოსმალეთის, უფრო პირ-
ველის, ეკონომიური და ნუმისმატიკის ისტორიის წარმატება უეკველია ქართული
ამ მერმინდელი ფულის სისტემის გაღრმავებულ შასწავლას გაადვილებს და ისეთი
საკითხების გამორკვევასაც შეგვაძლებინებს, რომელთა გაშუქება ამჟამად ძნელი
არის. ქართული მე-XVII--XVIII სს. ფულის აღრიცხვის სისტემა და ძირითადი უქი-
ნისი ერთეულის ოდენობა მაინც გამოირკვა.

ქართული ფულის სისტემის ისტორიის სრული და უტყუარი სურათის აღ-
დგენა მომავლის საქმეა. ქართულ-სასანური, ქართულ-არაბული, ქართულ-
ბიზანტიური, ქართულ-მონღოლური და ქართულ-სპარსული სახეობის ფულების
გარეგნული სხვაობა მხოლოდ გარეგანია. თუ ამ სხვაობას უფრო ღრმა საფუ-
ძველი ჰქონდა, სისტემის სხვაობაზე დამყარებული, ამის გამოკრევეას მათი ქი-
მიური და წონითი ანალიზი გაგვიადვილებს და ამ საშუალებით ბევრი რამე
ცხადი შევძენება.

თუმცა ქართული თემნის რიცავითი შედგენილობის გამოკრევეის დროს
დავრწმუნდით, რომ ოქროს ფულისათვისაც აღრიცხვის ძირითად ერთეულად
იგივე სპილენძის $\frac{1}{2}$ ღრანზიანი ყოფილა, მაგრამ იმავე დროს სხვანაირი აღ-
რიცხვაც ყოფილა. მართლაც როგორც წინათ, ისევე ვახტანგ მეფეც ოქროს ფუ-
ლის მიხედვით ანგარიშობს ვერცხლის ფულის კერსს. სამწუხაროდ პ. ო რ ბ ე-
ლი ან ს პ ა ზ ე რ ი აქვს ნათქვამი, როგორ ანგარიშეს თ ე ი მ უ რ ა ზ და
ე რ ე ჯ ლ ე მეფეებმა, როდესაც ფლურის მოქროს შეუდგენა.

მაინცდამაინც საყურადღებოა. თუ რა შე ფ ა რ დ ე ბ ა ა რ ს ე ბ ო ბ დ ა
ო ქ რ ო ს ა, ვ ე რ ც ხ ლ ის ა და ს პ ი ლ ე ნ ძ ის ფ უ ლ ს შ უ ა, იმ სამ
ლთონისა, რომლითგანაც ფული იკრებოდა. მაგრამ ჯერ რასაკვირველია ამ
ფულების წონითი რაოდენობა უნდა გამოვარკვიოთ.

ოქროს ფულის ფლურის წონის შესახებ ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს აქვს:
„ორი შაურის წონა ოქროს, რომ მისი დალი აჯდეს, ერთი ფლური არისო“.
მაშასადამე ფლური ორი შაურის წონა ოქროს შეიცავდა. ეხლა ორი შაუ-
რიანის წონაა გამოსარკვევი, რადგან სახელგანთქმული მეფეს არსად ამ ორ-
შაურიანის წონა პირდაპირ დასახელებული არა აქვს. სამაგიეროდ მას ერთი
ცნობა აქვს მოკვანალი, რომლის მიხედვითაც ორშაურიანის წონის გამომანგარი-
შება ძნელი არ არის. ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს ნათქვამი აქვს, რომ „ერთი მის-
ხალი ორშაურ-ნახევრის წონა არის“-ო (იქვე). ამ გვარად თუ $2\frac{1}{2}$ შაური=1 მი-
სხალს, $\frac{1}{2}$ შაური= $\frac{1}{2}$ მისხალს, ხოლო 1 შაური $\frac{3}{4}$ ან $0,4$ მისხალი
ყ ო ფ ი ლ ა წ ო ნ ი თ. მაშასადამე ცხადია, რომ ფლურ ში, რომელიც ორ-
შაურის წონა იყო, უნდა $\frac{1}{2}$ მისხალი ოქროს ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო.

ეხლა ვერცხლის ფულის ნიშნების, ან თეთრის წონითი ოდენობა უნდა
გამოვარკვიოთ. ვერცხლის ფული ოთხნაირი იყო: შაურიანი, ორშაურიანი, აბა-
ზიანი და ორაბაზიანი. იხსენიება აგრეთვე სამაბაზიანი ანუ მარჩილი და ხუთ-
აბაზიანი ანუ მინალთუნი. ფლურის წონის გამოკრევეის დროს უკვე დავრწმუნ-
დით, რომ „შაურიანი $\frac{3}{4}$ ანუ $0,4$ მისხალს იწონიდა, რასაკვირველია ვერცხლს.
გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს. რომელიც საქართველოში 1772 წ. იყო, აღნიშნული
აქვს რომ მაშინდელი ვერცხლის შაურიანი $12\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა (Tschauri eine
Silbermünze... $12\frac{1}{2}$ gram wiegt¹⁴, Reise I. 357). ამისდა მიხედვით დანარჩენი
ნიშნების წონითი ოდენობის გამოკრევეა ძნელი არ არის.

ამგვარად ორშაურიანი $\frac{1}{2}$ მისხალი ვერცხლის წონა უნდა ყოფილიყო,
გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ა ც ნათქვამი აქვს, რომ ორშაურიანი 25 გრანს იწონიდა
(იქვე) ანუ გრამებად ვაქციოთ $1,5625$. აბაზი $1\frac{1}{2}$ მისხალი უნდა ყოფილიყო,
გ კ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს სიტყვით აბაზიანი 50 გრანის წონა (იქვე). ესე იგი $3,125$

გრამში ყოფილა. ერთი მარჩილი $4\frac{1}{2}$ მისხალი ვერცხლის წონა უნდა ყოფილიყო და 5 აბაზი ანუ 1 მინალთუნი 8 მისხალი იქმნებოდა, მაგრამ მინალთუნიანი, როგორც ეტყობა, იშვიათად იპრებოდა.

სამწუხაროდ არც კანონებში, არც საისტორიო ძეგლებში ჯერ არც ერთი ძველი წერილობითი ცნობა არ არის აღმოჩენილი შავი, ანუ სპილენძის ფულის ნიშნების წონითი ოდენობის შესახებ. გასაოცარია, რომ შავი ფულის წონისათვის არც ქართული ფულის მკვლევარებს მიუქცევიათ ყურადღება და ვერც თანამედროვე ნუმიზმატიკის თხზულებაში იპოვის ადამიანი მათი წონის შესახებ რაიმე ცნობებს. ამიტომ უნდა უნებლიეთ ერთადერთს გვ ღე ნ შ ტ ე დ რ ის მიერ 1772 წ. ჩაწერილს ცნობას დავეყაროთ. მას, როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, აღნიშნული აქვს, რომ სპილენძის ნაშაღი ფული ერთი „ფული“ $2\frac{1}{2}$ დრახმის იწონიდა („Puli ist kupferne Scheidemünze.. $2\frac{1}{2}$ Drachmen schwer“ Reise I, 375).

რაკი ქართული ფლურისა, თეთრისა და შავის ანუ ოქროსი, ვერცხლისა და სპილენძის ფულების ნიშნების წონითი ოდენობა გამორკვეული გვაქვს, მათი ურთიერთშორისი შეფარდების გამორკვევაც შეიძლება ჯერ სპილენძსა და ვერცხლზე, შემდეგ ვერცხლსა და ოქროზე.

თუ „ერთი ფული“ $\frac{1}{2}$ დრახმინი სპილენძს იწონიდა, ერთი შაურის შესატყვისი როდენობა, ათი ფული წონით 25 დრახმი სპილენძი იქმნებოდა. ერთი შაურიანი-კი, როგორც ვიცით, ვერცხლის ფული იყო და $12\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა მხოლოდ. ათი ფულის სპილენძის წონა 25 დრახმი რომ გრანებად ვაქციოთ, 1500 გრანი იქმნება. ამ გვარად 10 ფულის წონა 1500 გრანი სპილენძი ლირებულიებით ერთ შაურიანის $12\frac{1}{2}$ გრანს ვერცხლს უდრის, ე. ი. ამნაირი შეფარდება გვექნება: $\frac{1}{2} : \frac{300}{1}$ ანუ 1:120. მაშასადამე საქართველოში ვერცხლსა და სპილენძს შუა შეფარდება გამოიხატებოდა 1:120. ათინაში III ს. ქ. წ. ვერცხლისა და სპილენძის შეფარდება უდრიდა 1:72, ხოლო რომში 1:240.

ოქრო-ვერცხლის შეფარდების გამოსარკვევად უნდა გავიხსენოთ, რომ 1 ფლური $\frac{1}{2}$ მისხალ ოქროს შეიცავდა. ხოლო ვახტანგ მეფის დროს ხან შვიდ აბაზად, ხან „შვიდაბაზუხალთუნად, ხან ერთ შაურ ნაკლებადაც“ იყო ხოლმე. ერთს 1764 წ—ის საბუთში მოხსენებულია „სამი ფლური რვა-რვა აბაზიანი“ (თ ე ო რ დ ა ნ ი ა. ქართლ-კახეთის მონასტრების საბ. გვ. 204). ჩვეულებრივ ფლური 30 შაური ფასობდა ხოლმე. ამგვარად 1 ფლური ლირებულიებით ან 26 ან 30 შაურიანის ვერცხლს უდრიდა, ხოლო უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ 1 შაური $\frac{1}{2}$ მისხალს შეიცავდა. მაშასადამე $\frac{1}{2}$ მისხ. ოქრო = ან $26 \times \frac{1}{2}$, ან $30 \times \frac{1}{2}$ მისხ. ვერცხლს, $\frac{1}{2}$ მისხ. ოქრო ლირებულიებით = ან $\frac{52}{1}$, ან $\frac{60}{1}$ მისხ. ვერცხლს. ამ გვარად ოქროსა და ვერცხლს ურთიერთშორისი შეფარდება საქართველოში გვეხატება როგორც 1:12, ან 1:15. მაგრამ ოქრო-ვერცხლის ფულის კურსის განხილვა ცხად-ჰყოფს, რომ სხვადასხვა დროს განსხვავება ყოფილა. საზოგადოდ ოქროსა და ვერცხლის შეფარდება სახალიფოში უდრიდა 1:10, მაგრამ ასე მხოლოდ პირველ ხანებში იყო და შემდეგ 1:15-მდისაც ასულა (M. Sauvage Matériaux pour l'histoire de la numismatique etc. Journal asiatique 1882 février—mars). საქართველოშიც მე-XII-ე ს-ში

შეფარდება 1:13 უფრიდა, მე-XIII-ე ს-ში 1:12^{1/2} (საქართველოს ეკონ. ისტ. I, 96). დასავლეთ ევროპაში და კლასიკურ ქვეყნებშიაც ოქრო-ვერცხლის შეფარდება 1:10-ითგან მოყოლებული 1:21 აღიოდა.

ვერცხლისა და ოქროს ფულების ღირებულების გასათვალისწინებლად დიდი მნიშვნელობა რასაკვირველია ფულად ნახშიარ შენადნობის შედგენილობის შესწავლას აქვს. მაგრამ ამ საკითხისათვის არავის არავითარი ყურადღება არ მიუქცევია და ვერც ქართული ნუმიზმატიკის სახელმძღვანელოებში, ვერც სხვაგან სადმე იპოვის ამაზე რამეს მკითხველი.

ეს საკითხი შეიძლება ორის გზით იქმნეს შესწავლილი, ან თეით ფულების ანალიზით, ან წერილობით ცნობების განხილვით. რასაკვირველია ამ ორივე გზის ერთად გამოყენება საუკეთესო შედეგსა და თანაც სრულ სურათსაც მოგვცემდა. მაგრამ რათგან ქართული ფულების ანალიზი ჯერ არც კი დაუწყვია ვისმე და მხოლოდ განზრახულია, რომ ჩვენი უ-ტის ერთ-ერთ ქიმიურ ლაბორატორიუმში ძველი ქართული ლითონის ნივთების და უპირველესად ვერცხლის ფულების ანალიზი იქმნეს მოხდენილი, ამ ემად აღძრული საკითხის შესახებ წერილობითი ცნობებით უნდა დავკმაყოფილდეთ. ამიტაც ჩვენ საგულისხმო გარემოება და სურათი გადაგვეშლება თვალ წინ.

უძველეს დროს მე-XVII ს-მდე, როგორ იყო ჩვენში შენადნობის ტენიკა დაყენებული, ამას ქიმიური ანალიზი გამოგვიჩვენებს და მომავალში გვეცოდინება. მე-XVIII ს-ის შესახებ მეტადრე მეორე ნახევრის ნამუშევარზე-კი უკვე წერილობითი მასალებიც მოგვეპოვება. აკად. პროფ. ი. გვლდენშტედტის სიტყვით სპარსელებმა და ქართველებმა ოქრო-ვერცხლის შენადნობის ზეირიანი ტენიკა არ იცოდნენ. 1786 წ. საქართველოში რუსეთის წარმომადგენლად მყოფს ბურნაშევიცა ამგვარადვე აქვს საქმის ვითარება წარმოდგენილი: ოქრომკვდლები საქართველოში თავიანთ ხელობაში დახელოვნებულ არ არიან და ოქრო-ვერცხლის სხვა ლითონებთან შენდება არ იციანო².

ამ საზოგადო უარყოფითი დახასიათების გარდა ქართული საკონონმდებლო ძეგლის ვახტანგ VI-ის დასტურლამალის ცნობაც მოგვეპოვება და ამ უკანასკნელს მისი ზედმიწევნილობის გამო ზემომოყვანილ ავტორთა აზრზე გაილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს.

დასტურლამალში „ზარაფხანის რიგისათჳს“-ის სათაურით შენეულ თავში სხვათა შორის მაშინდელი ქართული ფულის ჩამოსხმის ტენიკაც არის აღწერილი და იქ ნათქვამია: „ოთხასი სიკლა ერთს კურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში. ამისგახ გამოვა (ცეცხლიდამ თამამ აიარი ვეცხლი ორი ათას სამასი. ამისი ვე-

1) „Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legieren und münzen sie, daher fein aus Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. St. Peterburg. 1787 წ. გვ. 359).

2) Мастерство из золота и серебра плохое и безъ искусства не умѣютъ смѣшавать оное съ другими металлами“ (Б у р а ш е в з Картина Грузин или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. 3 ე გ ი-

ჯუბი დასტურლამა უწინ ყოვილა ორი ათასს მისხალხედ ექუსი მინალთუნი და ახლა ვაჟიმეით ხუთს მინალთუნს“ო (პ. უ მ ი კ ა შ ე ი ლ ი ს გამოც. 33).

აქ სპარსულ-არაბული ტენიკური ტერმინებია ნახმარი და ამ ნაწყვეტის შინაარსის გასაგებად ამ სპეციალური ტერმინების მნიშვნელობის ცოდნა აუცილებლად საჭირო. „უ უ რ ს ი ა“ არაბული *ص* გუნდას, რვეალ კვერსა ჰნიშნავს და ევროპულ სათანადო ტენიკაში ამას გერმანულად ძველად *albedo*, *Witte*, *Brand*, *Gelb*, ხოლო ეხლა *Korn*-ი ქვიან (*Prof. A. Luschin von Ebengreuth Allgemeine Münzkunde 1904 წ. გვ. 156*). იგი ლითონის წმინდა შედგენილობის გულგულას წარმოადგენს და თანამედროვე ქართული ტერმინოლოგიაშიც გულგულა შეიძლება ეწოდოს.

„ა ი რ ი“-ც სპარსული სიტყვაა *ع* და შენადნობი ლითონის სწორი, კანონიერი შედგენილობაა, ის, რასაც ფრანგები *alloy*-ს, ხოლო გერმანელები *Prüfung*-ს და მათგან შეთვისებით რუსებიც *сплав*-ს უწოდებენ. „თამამ აიარი“-ც აზარულ-სპარსული გამოწოდებაა *ع* და *ع* დაიმასვე ჰნიშნავს. ასევე აქვს ეს ტერმინი განსვენებულ პ. უ მ ი კ ა შ ე ი ლ ს განმარტებული. მაგრამ თუ მკითხველი ზემოთქვეყნილი ანონაფურის აზრს ჩაუკვირდება, ადვილად დარწმუნდება, რომ ქ ა რ თ უ ლ ა დ ა მ ტ ე რ მ ი ნ ს ც ო ტ ა გ ა ნ ს ხ ე ა ე ბ ე უ ლ ი მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ბ ა აქვს მ ი ნ ი კ ე ბ ე უ ლ ი ა მ ადგილას მაინც და აქ აიარი უ უ რ ს ი ს საწინააღმდეგო ც ნ ე ბ ი ს გ ა მ ო მ ხ ა ტ ე ლ ი გ ა მ ო დ ი ს: თუ ურსი წმინდა ლითონის გულგულას ეწოდება, ა ი ა რ ი უკვე შენართიან ლითონის ოდენობის კანონიერი შენადნობის აღმნიშვნელი გამოდის და გერმანულს ტერმინს *Schmelz*, *Raue* *gewichte*-ს უდრის. „ვეჯუბი დასტურლამალი“-კი აუცილებელ, სავალდებულო წესს ჰნიშნავს.

ამ წინასწარ განმარტებათა შემდგომ ზემოთქვეყნილი ნაწყვეტის შინაარსი ასე შეიძლება გადმოცემულ იყოს: ოთხი სიკილა ერთი გულგულის გუნდად უნდა ჩაეიდგეს სადნობ კუბუკელში და ცეცხლითგან შედნობის შემდგომ კანონიერი ვერცხლის შენადნობის მთელი ოდენობა 2300 მისხალი გამოვა. წინანდელი სავალდებულო წესისდა თანახმად 2000 მისხალზე საბატონოდ, ანუ სამეფოდ 6 მინალთუნი იყო განკუთვნილი, ახლა კი 5 მინალთუნს ვიღებთო.

შენადნობის ნაწილები რიცხვობრივად დამოკიდებულების გამოსარკვევად აუცილებლად საჭიროა, რომ „სიკილა“ ს წონითი ოდენობა ვიცოდეთ. დასტურლამალის დაუკაწქარს გამოცემელს პ. უ მ ი კ ა შ ე ი ლ ს თანდართულ ლექსიკონში ნათქვამია აქვს, რომ „სიკილა“ სამი მისხალი და ერთი მესამედიო. საითგან აქვს მას ეს ცნობა ამოღებული, არ ჩანს, მხოლოდ თვით დასტურლამალის ცნობით „ერთი სიკილა... თოთხმეტი შაურია“ (გვ. 33 ზარაფხანის რიგისათვის). ხოლო შაური, როგორც ვიცით, 0,4 მისხალს იწონიდა. ამგვარად ს ი კ ი ლ ა 3 და $\frac{1}{3}$ მ ი ს ხ ა ლ ი-კ. ი ა რ ა, ა რ ა მ ე დ 4, 8 მ ი ს ხ ა ლ ი გ ა მ ო დ ი ს.

ქართული ვერცხლის ფულის შენადნობის პროცენტული შედგენილობის გამოსარკვევად შეიძლება სწორედ ეს საგულისხმო ცნობა იყოს გამოყენებული. მაშასადამე ფულის მოსაჭრელი ნივთიერების დასამზადებლად „ოთხასი სიკილა

ერთს ყურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში“ და „ამისგან გამოვა ცეცხლიდან თამამ ადამიანად ვეცხლი ორი ათას სამას“-ო (გვ. 33). რათგან სიკილა 4,8 ზისხალი ყოფილა, 400 სიკილიანი იყურსი 1920 მისხალი იქმნებოდა. თუ „ამისგან“ და „ცეცხლიდან“ 2300 მისხალი აირი ანუ კანონიერი შენადნობი ვეცხლი გამოდიოდა, ცხადია შენართის მიმატებით შენართი ლითონის ოდენობა ყურსში, როგორც ჩანს, 338 მისხალს უდრიდა. მაშასადამე თვითოეულ ყურსში 1920 მისხალი წმინდა ვერცხლი ყოფილა და 388 შენართი ლითონი, ალბათ სპილენძი. ამგვარად ირკვევა, რომ 100 მისხალ საფულო შენადნობში 16,87% შენართი ლითონი იყო, ხოლო 83,13% წმინდა ვერცხლი. წმინდა ვერცხლის ოდენობა ვახტანგ VI ხანის ქართული ფულების შენადნობ ნივთიერებაში ჩვეულებრივ დასავლეთ ევროპაში მიღებული სათანადო წესის მიხედვითაც კანონიერად იყო ცნობილი და დიდ ოდენობად არის მიჩნეული. ისეა მიღებული, რომ თუ შენადნობში, რომელშიაც წმინდა ლითონის ოდენობა იდეალურად 440 ათასეული ნაწილი (Tausenttheil) უნდა ყოფილიყო, ნამდვილად 424—457 ათასეული ნაწილი აღმოჩნდებოდა, კანონიერი შედგენილობისა და შენაერთობისად ითვლებოდა (A. Luschin von Ebenreuth Allg. Münzkunde, 163). მთელ დასავლეთ ევროპაში, ინგლისის გარდა. სადაც 88,8% იყო, 84% ვერცხლის ფული იყო მიღებული. რუსეთში კი ეს ოდენობა ბოლოდ მე-XVII ს. საუკეთესო ხანაში იყო დაცული, ისე-კი, მეტადრე პეტრე დიდისა და თვით მე-XVIII—XIX ს. დამდეგს 80—70% იყო ვერცხლის ოდენობა შემცირებული (И. Казымаев. Серебряный рубль в России III, 141, 152, 163—4, 172). ალბათ ამ გარემოებაზეც უნდა იყოს დამოკიდებული ის, რომ რუსთა ბატონობის საქართველოში დამკარგების დროს ქართული რუსთამიერ მოკრილი ფული 88 ზინჯადობის იყო (იხ. Вел. кн. Георгій Мухаѣ-ловичъ Рус. Монеты, გვ. II).

ვახტანგ VI დასტურლამალის ზემომოყვანილი ცნობითგან საფიქრებელი ხდება, რომ ფულის მოსაქრელად განკუთვნილი ვერცხლის შენადნობი ჩვეულებრივ 2300 მისხლიანს ოდენობას წარმოადგენდა ხოლმე. ეს ერთგვარად ზარაფხანის საქარხნო საანგარიშო ერთეულად ყოფილა მიღებული. დასტურლამალის ეს საყურადღებო ცნობა საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ ერთგზის რაოდენი ღირებულების ფული იჭრებოდა ვახტანგ მე-VI დროს. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ვერცხლისა შაურიანი $\frac{2}{3}$, ანუ 0,4 მისხალს იჭონიდა. მაშასადამე აბაზს 1,6 მისხლის წონა უნდა ჰქონოდა, ხოლო მინალთუნი 8 მისხალი უნდა ყოფილიყო. დასტურლამალის დებულებისდა თანახმად ფულის მოსაქრელად დაწესებული ყურსი 2300 მისხალი რომ ავიღოთ, ცხადი გახდება, რომ ყოველ ამგვარი ოდენობის ყურსითგან უნდა 2875 მინალთუნი, ან რათგან ჩვეულებრივ ფული აბაზიანებადა და უფრო მომცრო ერთეულებად იჭრებოდა, 14.375 ვერცხლის აბაზიანი იჭრებოდა.

საქართველოს მადნის ქარხნების უფროსს თქდ სოლომონ მელიქიშვილს 29 მაისს 1801 წ. გენ. კნორინგისათვის მირთმეულს მოხსენებაში-კი ნათქვამი აქვს: როდესაც ზარაფხანაში 1 ლიტრი (9 გარვანკა) ვერ-

ცხლითგან ფელსა სკრიდენ, გამოდიოდა 211 მინალთუნი და 1 აბაზი (Вел. Ку. Георгій Михайлович. Рус. Монеты СИБ. 1893 г. 4 შენ. *შეად. АБАН I. № 623 შემდგომ).

1 ლიტრა ეახ ჯანვ VI ცნობით 4 ჩარექს, ანუ 20 სტილს შეიცავდა, სტილი-კი 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა იყო. ხოლო შაური 0,4 მისხალს უდრიდა. 1 სტილი=70 შაურის წონას=70×0,4 მისხ.=28 მისხალს. მაგრამ გვლდენ შტედტის სიტყვით 1772 წელს 1 სტილი 36 მისხალს ანუ 5¹/₄ უნჯიას შეიცავდა (Reise 359). ხოლო რათგან მისხალი=70 გრანს, მაშასადამე მისხალი=70×36=2520 გრანს, ანუ გრამებად რომ ეაქციოთ 157,40 გრამს უდრიდა. რათგან 1 ლიტრა 20 სტილს უდრიდა, მაშასადამე ეახტანგ მეფის დროინდელ ლიტრაში 560 მისხალი ყოფილა. რაკი ლიტრაში 20 სტილი ყოფილა, 1 ლიტრა=87,50 გრამს, გვლდენ შტედტის სიტყვით-კი ლიტრა 8³/₄ რუსული გირვანქას უდრიდა (Reise 359). ამიტომ ერეკლე მეფის დროინდელი ლიტრა 720 მისხლიანი უნდა ვიგულისხმოთ. თუ სოლ. მელიქი-შვილის ცნობა სამართლიანია და გამონადნობის ყურსად 1 ლიტრა ანუ 720 მისხალი ვერცხლის შენადნობი იყო დაწესებული ერეკლე მეფისა და გიორგი XII დროს, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ეახტანგ VI შემდგომ ფულების საქმეში ცვლილება ყოფილა შეტანილი. წინათ ყურსი 2300 მისხლიანი იყო, მე-XVIII ს. დამლევეს-კი სამჯერ უფრო ნაკლები ოდენობა 720 მისხლიანი ყოფილა.

სამწუხაროდ სოლ. მელიქიშვილს შენართ და წმინდა ლითონის ოდენობის შესახებ ააფერი აქვს ნათქვამი, რომ მათ შორისი არსებული პროცენტული დამოკიდებულების გამოკრევეა შესაძლებელი იყოს.

როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში სზირად ყოფილა, მეტადრე სახელმწიფოს პოლიტიკურსა და ეკონომიური დაქვეითების დროს, რომ ფულის მოკრა შემოსავლის წყაროდ ექციოთ და ბოლოს იჯარითაც-კი ყოფილიყოს გაცემული. შორს რომ არ წავიდეთ და მართა საქართველოს მეზობლებით დავცმაყოფილდეთ, სპარსეთის მაგალითიც კმარა.

სპარსეთის შაჰების ზარაფხანა ოლეარიუსის 1637 წ. ცნობით იჯარიოთ ყოფილა გაცემული და ასე ყოფილა მოწყობილი: თუ ევროპიელს სპარსელისაგან რამე სასყიდელი ჰქონდა, სპარსელი ფული-კი თან არ ახლდა, უნდა გერმანული ტალერი, ან ესპანისი რეალები მიეტანა და იქვე მეიდანში სხვადასხვა მეკერზე და ზარაფები ისხდენ, რომელნიც ფულს ახურდევდნენ, ან ზარაფხანაში, რომელიც იქვე ბაზრის მახლობლად იყო, და სადაც ევროპიული ფულითგან სპარსულსა სკრიდენ. ზარაფხანა დიდ ფასად იჯარიოთ იყო გაცემული და მოიჯარადრებს ევროპიული ფულის გადადნობით დიდი სარგებლობა და გამორჩენა ჰქონიათ. მაგ. იმავე ოლეარიუსის ცნობით 1637 წ. სპარსეთში აბაზში 40 შავს. ანუ სპილენძის ფულს „ყასბეგს“-ს იძლეოდნენ (Beschr. d. n. oriental. Reise, 425). ხოლო მისივე სიტყვით სპარსეთში მაშინ ერთი გირვანქა (Das Pund) სპილენძი ერთ აბაზად ღირდა. მაგრამ ამ ერთი გირვანქა სპილენძითგან 64 „ყასბეგ“-ს მოკრა შეეძლოთ (იქვე 426). რაკი აბაზი 40 „ყასბეგად“ და აბა 64-და ფასობდა, საფიქრებელი ხდება, რომ სპარსეთის შაჰე-

ბის ზარაფხანას 24 „ყასბეგი“ ფულის მოკრის ხარჯად ჩაუთვლია და თავისთვის დაუტოვებია. ამ გვარად თითო ყასბეგის მისა ღირებულების $1\frac{1}{2}$ -ზე მეტი აკლდებოდა. ზაზინას და მოიჯარეს რასაკვირველია მოგება უნდა ჰქონოდა.

საქართველოს სამეფო ზარაფხანას ლითონი ოქრო, ვერცხლი და სპილენძი საქართველოს მადნის მალარქიოთგან მისდიოდა. როგორც ბურნაშევს, ისევე რაჰნეცს და აქად. გვილდენშტედტს ეს გარემოება ერთხმად აქვთ აღნიშნული (L. A. G ü l d e n s t ä d t. Reisen... im kaukas. Gebürge 356). მაგრამ დასტურლამალის ერთი ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ უცხოეთის ფულის გადაღობა საქართველოს ზარაფხანაშიც ჩვეულებრივი მოვლენა უნდა ყოფილიყო. იქ ფულის მოკრის აღწერილობაში ნათქვამია: „ასლანეს ოთხას მარჩილი ერთს ყურსად ჩავა ასლანე მარჩილი“-ო (გვ. 33—34). ასლანე-კი, როგორც გამორკვეული გვაქვს, ჰოლანდური ფული იყო აღმოსავლეთისთვის მოკრილი. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ჩვენ ზარაფხანაში ეს ჰოლანდური ფულიც გამოუყენებიათ ფულის ლითონ-დ.

საკმარისია დასტურლამალისავე ერთი თავი, რომელსაც სათაურად აქვს „ზარაფხანის რიგისათვის“, გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დააწყუნდეს, რამდენად ძლიერი, წამლევადი ყოფილა სპარსეთის გაღვანა ზარაფხანაში. ყველა თანამდებობის და ტახტიკური ტერმინები სპარსულია (იხ. გვ. 33—34). მაგრამ აპარსეთის ძლიერი, თუმცა ცაცილებით უფრო ნაკლები, გაღვანა ამ დროს აღმ. საქართველოს სხვა დაწესებულებებსაც ემჩნევა, მაგრამ ეს, როგორც ცნობილია, რუსტომ მეფის ხანის ნაშთია და წინათ სათიქრებელია საქმე აქაც სხვანაირად უნდა ყოფილიყო.

ვახტანგ მეფის დასტურლამალითგანა ჩანს, რომ ზარაფხანის მოხელეები, აელოსნები თავიანთ სარგოს მოკრის ფულის ოდენობის კვალობაზე იღებდენ, ანუ უფრო შენადნობი ლითონის გუნდობრივ, „ყურსზედ“. თითო შენადნობის გუნდა 2300 მისხალს უდრიდა, რომლითგანაც, როგორც დაერწმუნდით, 2875 მინალთუნი, ანუ 14375 ვერცხლის აბაზიანი უნდა გამოსულიყო.

აქედან ზარაფხანის ხელოსნების სარგოს საერთო ჯამი იყო „ოთხი მინალთუნი, თერთმეტი შაური და ერთი ბისტი“ (დასტურ. 33). სამეფოდ განკუთვნილი „უწინ ყოფილა ორი ათასს მისხალზედ ექუსი მინალთუნი და ახლა ვართმევთ ხუთ მინალთუნს“-აო (იქვე). გამორკვეველი რჩება მხოლოდ რამდენი ერგებოდათ სალთხუცესსა და მდიენებს, რათგან მათ „გარდაკვეთითა აქუსთ. ბევრი მოვა თუ ცოტა... ზარაფხანიდამ სალთხუცესსა წელიწადში იუშმანი კე,, მდიენებს წელიწადში იბ კ“ ე. ი. 12 თუმანი და ხუთი მინალთუნი (იქვე 34,

¹ „Wenn die Europäer mit ihnen handeln und umb Paar Geld kaufen wollen, müssen sie Reichsthaler bringen, welche dann in ihre Münze verwandelt werden. Hierzu sitzen auff dem Ma:dan unterschiedliche Wechsler S e r a f. Die Münze S e r a b c h a n e ist nicht weit vom Basar. Die Münzer, welche sehr grosse Summen die Münzen Pachtweise inne haben, können vorerwehnter ursach halber grossen Forteil und Nutzen an den Reichsthaler haben. Die Spanische Realen nehmen sie... tustlieber, als Rhhlr“ (Beschreibung 423-426).

² „Der Zaar lässt kupferne und silberne Landesmünze schlagen, wozu ihm eigene Bergwerke die Metalle liefern“.

შედ. 76 და 139). თითო ზენადნობის გუნდაზე რა ერგებოდა ამ მოხელეებს არა ჩანს. ამიტომ ანგიროში ჩასაგდები რიცხვი არ მოგვეპოვება. 2875 მინალთუნს რომ 4 მინალ. 1¹/₂ შაური და 1 ბისტი გამოეკლოთ, 2870 მინალ. 7 შაური და 6 ფული დარჩება. რაკი მეფეს აქეთგან 5 მინალთუნი ერგებოდა, რჩება 2865 მინალთუნი 7 შაური და 6 ფული. ვერცხლისა და სპილენძის მაშინდელი ფასებას უცოდინარობის გამო, ჯერჯერობით გამოურკვეველი რჩება შედნობაზე რამდენი მოგება ჰქონდა სამეფო ხაზინას.

შემდეგ სამეფო ზარათხანა საქართველოშიაც იჯარით გაუციათ.

უკანასკნელ დროინდელი საქმის ვითარება სამეფო ზარათხანაში თდ ს.ო.ლ. მელიქიშვილის აქვს აწერილი თავის რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლისადმი მიერთმეულს მოხსენებაში, მაგრამ სამწუხაროდ ამ მოხსენების მხოლოდ რუსული თარგმანია გამოკვეყნებული და რამდენად სწორეა თარგმანი ძნელი სათქმელია. ტექსტი-კი სხვადასხვა ექვს იწვევს, რომლის გადაწყვეტა უდენდოთ შეუძლებელია.

თდ ს.ო.ლ. მელიქიშვილის სიტყვით ზარათხანიდან მეფეს 51 მინალ. და 1 აბაზი ეკუთვნოდა, ხოლო 160 მინალ. ზარათხანის იჯარადარს (Вел. Кн. Георгій Александровичъ. Рус. Монеты СПб. 1893 გვ. 4 შენ. *შედ. АКАГК I, 623 შემდგ.). აქეთგან არა ჩანს, თუ რა ხნის განმავლობაში უნდა მისცემოდა მეფეს, ეს ოდენობა 1 ლიტრიდან უნდა მიეღო, თუ მეფის წლიურს შემოსავალს შეადგენდა ზარათხანიდან? რაკი ს. მელიქიშვილის ცნობით 1 ლიტრა ვერცხლის ყურსითგან 211 მინალ. და 1 აბაზი გამოდიოდა და 51 მინალ. 1 აბაზი - 160 მინალ. = სწორედ 211 მინალ. და 1 აბაზს, ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ 51 მინალ. 1 აბაზი თვითოეული ყურსითგან ნაჯარაუდევ მეფის შემოსავლად უნდა ვიგულისხმოთ. მაშინ ისე გამოვიდოდა, რომ ზარათხანიდან სამეფოს მხოლოდ 1¹/₂-ედზე ნაკლები რჩებოდა და ორმესამედზე მეტი იჯარადარს მიჰქონდა. აქ ჯერ კიდევ ბევრი რამაა გამოსარკვევი, რომ ასეთ ცნობაზე საბოლოო მსჯელობის დამყარება შეუძლებლობდეს.

ფულის ფასობა.

ძველად, როდესაც ადამიანს ფულის წონითი ოდენობის ყველგან და ყოველთვის სისწორით დაცვის იმედი ჯერ არ ჰქონდა და ხმარებისაგან გაცვეთილი ფულიც კელაინდებურად ტრიალებდა, ფულს აღებმცემობის დროს წონით ანგარიშობდნენ და იღებდნენ ზოლმე. ეს წესი ებრაელთა საღმრთო წერილში, დაბადებაშიაც არის აღბეჭდილი და ძველი საბერძნეთისა და რომის ეკონომიური ისტორიითგანაც საკმაოდ არის ცნობილი. აი მაგ. რა სწერია დაბადებაში: „ვიხილე ტყვევნასა მას შინა შატროვანი ერ[ტი] კრელი და ორასი სატირი ვეცხლი და ენა ერთი ოქროსა ერგასი სატირი სასწორით“ (ისუ ნავესი 7₂₁). „და მოვიგე აგარაკი ანამელისაგან... და მიუწონე მას ვეცხლი შვლთასი კილათა და ათთა ვეცხლთა... და მიუწონე ვეცხლი სასწორითა“ (იერემია 30₉₋₁₀). უსასწოროთ საქმე არ კეთდებოდა, როგორც ირკვევა, და ფულის გადათვლა ნამდვილად სასწორით „მიწონა“-ს წარმოადგენდა თურმე. სპარსეთსა და არაბთა სახალიფოშიაც სასწორს ფულების მიღება-ჩაბარების დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. როცა არაბთა სახალიფოში ფულის მოქრის ახალი საქმე ებრაელს სომეხის ჩაბარეს, გარდმოცემით თითქოს მას ფულის ზედმიწევნით შესამოწმებელი سن სასინჯი სასწორი უნდა გამოეგონოს (ეტიზენაჟუზენ. Монеты вост. ханшата XIII).

ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არსად შემხვედრია, რომ ფულის სასწორით მიწონაზე იყოს საუბარი, მაგრამ უეცველია ამგვარი წესი ჩვენშიც იქმნებოდა. ათაბაგ ალბულას სამართლის წიგნში რომ ნათქვამია: „თუ ეცასა თეთრი წიგნითა ანუ ვეცხლი აწონით აელოს“-ო, აქ ფულის აწონაზე-კი არა, ლითონ ვერცხლის წონით სესხად აღებაზეა საუბარი. ფული „თეთრი“ ამ მუხლის მიხედვით პირიქით „წიგნით“ ანუ ეალის წიგნით, თამასუკით უნდა აელოთ. ფულის წონითი მიღების შესახებ ათონის მონასტრების აღაპებშია ხშირად საუბარი. მაგრამ ჩვენშიც რომ ფულის სასწორით „მიწონა“ სრულებით უცნობი რამე არ უნდა ყოფილიყო, ამას ერთის მხრით ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ამგვარი მოვლენა ჩვენ მეზობელ სპარსეთშიაც იყო, მეორეს მხრით ისიც, რომ ფ. გორგჯანიძეს თავის ქართულ-არაბულ-სპარსულ ლექსიკონში ფულის სასწორი „თეთრის სასწორი“-ს სახელით შეტანილი აქვს.

შოთას ვეფხისტყაოსანში-კი ერთგან ფულის სწორედ ამ წესით გადაცემაზეა საუბარი. იქ ნათქვამია, რომ ფრიდონმა ავთანდილს სხვათა შორის მიართვა: „სამოცი ლიტრა წითელი აწონით, არ ნაკლულითა (ს. კაკ. 137 § 975, ი. აბულ. 122 § 952). უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ წითელი წმინდა ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინია. საქართველოს დიდებულ მგოსანს სურდა

თავისი მკითხველისათვის ემცნო. რომ ეს საჩუქრად მიძღვნილი ოქროს ფული ხმარებისაგან ვახეხილ-გაცვეთილი და ამის გამო „ნაკლული“-კი არ იყო, არამედ კითარცა წონით მიწყული სრული იყო. ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ გაცვეთილ ფულს „ნაკლული“ ჰქმევია, ხოლო გაუცვეთელს ალბათ სრული ერქმეოდა.

ზედმიწვევით აწონილს ძვირფასს ნივთს, როგორც ეტყობა, „მართა-აწონილი“ ეწოდებოდა: ვეფხისტყაოსანში ნათქვამია: „ერთი ბეჭედი აიღო მართა-აწონილი ღრამითა“-ო (ს. კაკ. 352, ი. აბულ. § 327₃).

ოქროსა და ვერცხლის ფულის ფასობა ცვალებადი იყო და სხვადასხვა დროს მათ შორის სხვადასხვა რიცხვითი დამოკიდებულება არსებობდა. ამიტომ დრაჰანისა, ფლურისა, ოქროსი, ღრამისა და თეთრის ფასების აწვე-დაწვეა შესწავლილ-გამორკვეული უნდა იყოს. ჩვეულებრივ დრაჰანისა და დინარიც, არაბულიცა და ბიზანტიურიც, წონით, ერთ მისხალ წმინდა ოქროს შვიტავდა (ბარ. ტიზენჰაუზენ. *Monеты восточного халифата* გვ. XI. Bergmann. *Die nominale der Münzreform* 6—9). ბიზანტიური ოდნავ უფრო მეტს იწონიდა და $16\frac{1}{18}$ მისხლიანი იყო (პროფ. Кауфманъ. *Рус. денеж. системъ ея пр. времени: Замеч. нумизм. оуд. Арх. общ.* I. 164).

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ პირველ ხანებში და თეორიულად ერთი ოქროს დინარი ათ დირჰემს უდრიდა ხოლმე (M. N. Sauvair. *Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes: Journal asiatique* 1882 წ., février-mars. გვ. 111). კოლამას დროს მე-X ს. (300 წ. ჰიჯრ.) 1 დინარში უკვე 15 დირჰემს ანუ ღრამას იძლეოდნენ (იქვე გვ. 114). არაბთა ისტორიკოსის იბნ ალ-ასირის სიტყვით 330 წ. ჰიჯრით (941—942 წ. ქ.) „ებროზი“-ს სახელით ცნობილი ნასერ ედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოკრილი მაღალღირსებიანი დინარი 13 დირჰემი ღირდა, ძველი-კი 10-ად ფასობდა (იქვე 115). ელ-მუჟადდასის მოწმობით ერაყის ფულს წონით ილეოდნენ. მათი ფულის წონა („სანჯ“) ხორასნულისას სკარბობდა თურმე (იქვე 116—117). იმავე ავტორის ცნობით ისპაჰანში აწონილ 1000 დირჰემს ტოსტარში 25 აკლდებოდა, ხოლო ტოსტარის 100 დირჰემს აჰვაზისას 6 დირჰემი რჩებოდა, ყაზვინში აწონილს 100 დინარს ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებოდა, ხოლო 100 ხორასანში აწონილ დირჰემს ხუზისტანში 2 დირჰემი აკლდებოდა (იქვე 117). 1234—35 წ. (632 წ. ჰიჯ.) ბაღდადში მოსტანისირის ახალი დირჰემების ღირებულება 1 დინარი 10 დირჰემად გადაკვეთეს (იქვე 127). ასე ფასობდა დრაჰანი და ღრამა საქართველოს მოსამზღვრე ქვეყნებში.

უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, სანამ მე-III-VI ს. ქ. შ. სასანიანთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს. ამის შემდგომ საქართველოშიაც ვერცხლის საფასე შემოვიდა და თვით ქართველებიც საკუთარ ფულს სპარსთა წაბაძულობით ვერცხლისას და სპარსულის სახეობისას სკრიდნენ მე-V ს-ითგან მოყოლებული. დავით აღმაშენებლამდე ვერცხლის საფასე იყო ჩვენში გავრცელებული.

ბული. არაბთა ბატონობის ხანაში საქართველოში არაბული ვერცხლის დირჰემი, ანუ დრამა ვრცელდება. დავით აღმაშენებელმა-კი სპილენძის ფულის ნიშნები შემოიღო და ვერცხლის საფასე ამის შემდგომ მთელ მე-XII და მე-XIII საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში არც გიორგი III, არც თამარ მეფისა და არც ლაშა-გიორგის მეფობაში საქართველოში არ მოკრილა. საფასის გამოცვლა უუკველია რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია. საყურადღებოა, რომ აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებშიაც ამავე ხანაში ვერცხლის საფასე ქრება და სამაგიეროდ სპილენძის ფული შემოდის. ამიტომ ცხადია ვერცხლის საფასის ნიშნების გაქრობა საერთო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს მთელი მახლობელი აღმოსავლეთისათვის და ერთსა და იმავე მიზეზსაც უნდა გამოეწვია ყველა სახელმწიფოებში. სამწუხაროდ ეს საკითხი საბოლოოდ ჯერ გამორკვეული არ არის.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ საფასის მადნის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა და კვალი დაეჩნია. საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველნი და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულის წინანდელ ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდა. თვით სპილენძის საფასეს ზედწერილად ჰქონდა გაკეთებული „ეს დირჰემია“-ო. რაკი დირჰემი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლისა იჭრებოდა და ვერცხლის საფასის სახელად იქცა ეს ზედწერილი იმასა ჰნიშნავდა, რომ ამ სპილენძის ფულის ნიშანს ვერცხლის დრამის ფასი უნდა ჰქონოდა. ასევე მოქცეულა საქართველოს მთავრობაც. ეს გარემოება მაშინდელი ფულების ქართული ზედწერილითაც მტკიცდება. თამარ მეფის 1187 წ. მოკრილ ფულსა და ლაშა-გიორგის 1210 წლისას აწერია: „ქრონიკონსა (ამა და ამას) სახელითა ღვთისათა იქნა ქედაჲ ვერცხლისა ამის“-აო. რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვეცხლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდოდა აღენიშნა, რომ მის მოკრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის ფულის, ანუ დრამის ფასი ჰქონდა. მაშასადამე ამით მთავრობას სპილენძის ფულისათვის სავალდებულო გადაკვეთილი ფასი დაუწესებია.

ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოკრილ სპილენძის დირჰემებზეც მაგ. ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე—„სამარყანდა და ქალაქის სანახებში“, ხოლო ზურგზე—„ვინც (იგულისხმება—ამ ფულს) არ მიიღებს, ბოროტმოქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольдъ. Изв. Министрства при СПетербург. университетъ ВВОРОд. т. XIV, 36). ამ გზით მთავრობას სამარყანდში კანონით სავალდებულო გაუხდია სპილენძის ფულის მიღება და, ვინც არ მიიღებდა, დაისჯებოდა. სპარსელ ისტორიკოსს ნერშაჰის აღნიშნული აქვს, რომ სპილენძის ფულის მოკრა ლიტრიფმა მოიგონა. იგი ჰარუნ აღ—რაშიდის მოადგილე იყო ხორასანში. ამის გამო ან ფულს ლიტრიფის სახელს ეძახდნენ. თავდაპირველად 1 ვერცხლის დირჰეში 6 ლიტრიფს იძლეოდნენ. 522 წელს ჰიჯრ. ამავე ისტორიკოსის ცნობით 100 ვერცხლის დირჰემი 70 ლიტრიფად ფასობდა, ხოლო 1 მისხალი 7½ ლიტრიფს უდრიდა, М. Нерсисъ. Исторія Бухары, переводъ съ персидскаго Лыкошева.

შენევე დაგრჩეს“-ო (ს. კაქ. § 702₁—, 703, 704₂, ი. აბულ. § § 679₂—, 680, და 681₂). ავთანდილისათვის მირთმეულს ფრიდონის საჩუქარშიაც სხვათა შო. რის ყოფილა: „სამოცი ლიტრა წი თ ე ლ ი აწონით, არ ნაკლულითა“ (ს. კაქ. § 975, ი. აბულ. § 952₂). ხატელთა დამარცხების შემდგომ „ხარაჯა დასდევს, შეჰკვეთეს დრაჰკანი ასჯერ ასია“ (ს. კაქ. § 437₁, ი. აბულ. § 412₁). ი. აბულაძეს თავისი საძიებელის ფულბე-წონის ნაწილში „ხატაური“-ც შეუტანია (იხ. 1914 წ. გამ., გვ. 230) და როგორც ჩანს ეს ტერმინი ფულის აღმნიშვნელად მიაჩნია. ეს სიტყვა მას მხოლოდ ერთგან § 412₂ აქვს მოხსენებული და იქ მგოსანს ნათქვამი აქვს: დამარცხებულ ხატაულებს. „ხარაჯა“ დასდევს, შეჰკვეთეს დრაჰკანი ასჯერ ასია, კვლა ხატაური ათასი, სხვა სტავრა, სხვა ატლასია“. რაკი ხატაური დრაჰკანს მისდევს და თანაც რაოდენობის რიცხვია აღნიშნული, შეიძლება აღაშინა იფიქროს, რომ ეს ტერმინიც დრაჰკანით ფულის ერთეულის აღმნიშვნელი იყოს. მაგრამ იმ ერთი შემთხვევის გარდა, რომელიც ი. აბულაძეს თავისი საძიებელში ხატაურისათვის აღუნიშნავს, სხვაგანაც აქვს ნახმარი მგოსანს ეს სიტყვა და აქ ამ ტერმინის ნამდვილი, მნიშვნელობა უკვე მკაფიოდ მოჩანს. როდესაც ავთანდილი ვაზირის სანახავე-სასაუბროდ გაეშურა, ვაზირი სტუმარს მიეგება და „ყმა გარდასეა მსპინძელმან, არ ლაფალმან, აემან, უქმან, ფერკთა ქვეყნე ხატაურსა უფენენ და მიწად უქმან“ (ს. კაქ. § 6691₁—, ი. აბულ. § 661₁—). ამ უკანასკნელი ტაეპის დედააზრ ცხად-ჰყოფს, რომ ხატაური ძვირფასი სფენი, ან ქსოვილი უნდა იყოს და არა ფული. თუ ამის შემდგომ აღამიანი პირველ ზემომოყვანილ მაგალითსაც გადაეკითხავს, დარწმუნდება, რომ სტავრასა და ატლასთან ერთად მოხსენებული ხატაური აქაც ძვირფას ქსოვილად არის ნაგულისხმევი.

გიორგი ბრწყინვალის „თეთრი“ უდრიდა, როგორც გამოიჩევა, ორიან ხუთ დანგს და „წმიდა ვეცხლი“ იყო. ალბუღას სამართლის წიგნის 1672 წ. გადამწერის განმარტებით ეს გიორგი ბრწყინვალის „თეთრი“ ღირებულებითა და რაოდენობით მერმინდელს აბაზს უდრიდა. ათაბაგ ალბუღას სიტყვებით-განა ჩანს ამასთანავე, რომ „ორიანი დანგი“- ვერცხლის ფულის „თეთრის“ ერთს მეხუთედს შეადგენდა, ერთიანი დანგი-კი მაშასადამე თეთრის ერთი მეათედი იქმნებოდა.

როცა საქართველოში აბაზიანები შემოვიდა, მაშინ, როგორც ჩანს, „აბაზი“ ძველი „თეთრის“ ოდენა ერთეულად ყოფილა მიჩნეული. ასე იყო თუ არა იმათივე, ამას ჯერ კიდევ გამოჩევა უნდა, მაგრამ მე-XVII ს. სწორედ ამგვარი დამოკიდებულება ყოფილა „თეთრისა“ და აბაზს შორის. მე-XVIII ს-ში აბაზში, როგორც აღნიშნული იყო 4 დანგი ითვლებოდა. რათგან ამავე დროს და უკვე მე-XVII ს-შიაც აბაზშიც 4 შაური ითვლებოდა, ცხადი ხდება, რომ დანგი და შაური თანასწორი ღირებულებისა ყოფილა. რასაკვირველია ამ შემთხვევაში „ორიანი დანგი“ უნდა ვიგულისხმოთ, ერთიანი დანგი-კი მაშა-

სადაბე 1, შაურს უდრის. ჩვენ ვიცით, რომ ნახევარ შაურში 5 ფული და შაურში 10 ფული ითვლებოდა. ამგვარადვე ერთიან და ნახევარ 5 ფული და ორიან და ნახევარ 10 ფული უნდა ყოფილიყო. ზემონათქვამის შემდგომ შემდეგი შეუარდება გვექნება: 1 ფული = $\frac{1}{5}$ დანგს

5 ფული = 1 დანგს

10 ფული = 1 ორიან დანგს

40 ფული = 4 ორიან დანგს = 1 აბაზს

აიბაბე აღბუღას სამართლის წიგნის ცნობით-კი ჩვენ ზემომოყვანილი შეუარდება ასე წარმოვიდგება:

1 თეთრი = 5 ორიან დანგს

1 ორიანი დანგი = $\frac{1}{5}$ თეთრისას

1 ერთიანი დანგი = $\frac{1}{10}$ თეთრისას.

ქართული ან საქართველოში გავრცელებული ფულების სხვადასხვა ერთეულების ურთიერთშორისი დამოკიდებულების გამოსარკვევად „კელმწიფის კარის გარიგებისა“ და გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადების უძველეს ხელნაწერში, რომელიც პროფ. ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა, ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება, კიდევ მე-XVII ს. მინაწერის სახით შენახული. გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადების იმ მუხლის გასწვრივ, სადაც აღნიშნულია, რომ ჰეროვანის მკვლელობისათვის უნდა „ორასი დრაჰკანი დაუღეროს. ათას ორასი თეთრი“, ასეთი განმარტებაა. „თეთრი: რა არის: ანუ: დრაჰკანი“-ს სათაურს სხვა, უფრო მჭრალი მელნითა და ხელით ნაწერი ამგვარი ცნობა მისდევს: „ერთი დრაჰკანი: ფლური ერთი: თეთრად: ორ მარჩილ ნახევარი და: ერთი თეთრი ხუთიანი: არის“ (იხ. ხელთნ. გვ. 7, შუად. ე. თაყაიშვილის კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. III. ტულისი 1920). ამ განმარტებიდან ცხადი ხდება, რომ დრაჰკანი და ფლური თანასწორ ღირებულებიან ოქროს ფულად ითვლებოდა.

„თეთრი“ საუთრივ ნახმარი „ხუთიანი“ არსებობდა. რაკი თეთრის რაოდენობითი შედგენილობის ამგვარი განსაზღვრა საკიროდ ყოფილა მიჩნეული, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ „თეთრი“ სხვა შედგენილობისა უნდა ყოფილიყო.

ოქროს ფული დრაჰკანი, ანუ ფლური ვერცხლის ფულად. „თეთრად“ ნაანგარიშევი ზემომოყვანილი განმარტების და მიხედვით $2\frac{1}{2}$ მარჩილი და 1 ხუთიანი თეთრი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ 1 თეთრი ხუთიანი აქ ხუთდანიანი თეთრის მნიშვნელობით არის ნახმარი. ხოლო ხუთდანიანი 1 თეთრი ერთ აბაზს უდრიდა. მარჩილი კიდევ 3 აბაზს შეიცავდა. ამგვარად ვერცხლის ფულად, თეთრად დრაჰკანი, ანუ ფლური = $6\frac{1}{2}$ აბაზსაა: 1 აბაზს, ანუ $7\frac{1}{2}$ აბაზს. მართლაც ვახტანგ მეფის სამართლის წიგნის სიტყვით „დრო არის... ფლურის ფასი შვიდაბაზ უზალთუნად იყოს, ან ერთ შაურ ნაკლებათაც იქმნების“ (§ 16).- აბაზების მაგიერ რომ ქართული ფულის სახელი ვიმაროთ, იგივე დრაჰკანი და ფლური $7\frac{1}{2}$ თეთრს ხუთიანს უნდა უდრიდეს.

ამ მერწინდელ განმარტებაზე ნაკლები არ არის ის ცნობა, რომელიც „ძეგლის დადების“ თვით ძირითად დადგენილებაშია შენახული. იქ რომ ნათქვამია „ორასი დრაჰკანი დაუურვოს. ათას ორასი თეთრი“-ო, საკითხი იბადება, ეს ორი ერთი მეორის შესატყვისი ოდენობა იყო, თუ დამნაშავეს დაზარალებულის ოჯახისათვის 200 დრაჰკანი და 1200 თეთრი ერთად უნდა დაეურვა. მეორე აზრი რომ უფრო სწორე ყოფილიყო, მაშინ ზემომოყვანილი წინადადება ასე იქნებოდა გამოთქმული: „ორასი დრაჰკანი და ათას ორასი თეთრი დაუურვოს“-ო. რაკი კანონმდებლებს ასე არ დაუწერიათ, უფრო საფიქრებელია, რომ აქ დამნაშავესთვის ერთგვარი თავისუფალი არჩევანის შესაძლებლობა იყო და მას შეეძლო გინდ ოქროს, გინდ ვერცხლის ფულად გადაეხადა. თუ ოქროთი მოინდომებდა დაურევებას, მაშინ ორასი დრაჰკანი უნდა გამოეღო, ხოლო თუ ვერცხლის ფულით უფრო ემარჯვებოდა, 1200 თეთრი უნდა მიეცა დაზარალებულთათვის.

მაგრამ იქნებ 1200 თეთრი 200 დრაჰკანის შესატყვისობა კი არ იყოს. არამედ ორივე ერთად ჰეროვანის სისხლის საზღაურს შეადგენდა? კევისბერის სისხლის ფასი 6000 თეთრი იყო. მისი განაყოფისა და გვარისკაცისათვის 3000 თეთრი, ჰეროვანისათვის 200 დრაჰკანი, 1200 თეთრი,—ციხისთაობის მქონებელი კადელი კაცისათვის 3500 თეთრი, უციხისთავო კადელს ჰეროვანის სისხლი უნდა დაურევებოდა (იხ. ს. კაკ. გამ. 8). უკანასკნელი ცნობა ცხადყოფს, რომ ჰეროვანს 3500 თეთრზე საგრძნობლად ნაკლები უნდა ჰქონოდა მიკუთვნილი. ხოლო რატოვან კევისბერის განაყოფსა და მოგვარესაც-კი მხოლოდ 3000 თეთრი ჰქონდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჰეროვანს 3000 თეთრზე საგრძნობლად ნაკლები უნდა ჰქონოდა. თუ იმ გარემოებას გაეითვალისწინებთ, რომ კევისბერს ვითარცა თანამდებობით მოსილს ბერს თავის თანამოგვარეებზე, რომელთაც 3000 თეთრი ეკუთვნოდათ სისხლად, ერთი ორად მეტი ჰქონდა და 6000 თეთრი დაეურვებოდა ხოლმე, მაშინ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ უბრალო კადელი ციხისთავის ნათესავსა და მოგვარეს, რომელსაც ჰეროვანის სისხლის ოდენი თეთრი უნდა დაურევებოდა, კადელი ციხისთავის სისხლს $\frac{1}{2}$ -ზე მეტი არ უნდა ჰქონოდა, ე. ი. 3500 : 2 ანუ 1750 თეთრზე ნაკლები. რომ წარმოვიდგინოთ, ვითომც ჰეროვანს 200 დრაჰკანი + 1200 თეთრი ჰქონოდაც სისხლად, გამოვა რომ ჰეროვანს 2600 თეთრი უნდა ჰქონოდა, ე. ი. ციხისთავზე მხოლოდ 900 თეთრით ნაკლები და არა 1750 თეთრი როგორც maximos-ად მოსალოდნელი იყო. ძეგლის დადების სიტყვით-კი ციხისთავის ნათესავ-მოგვარეს ჰეროვანის სისხლი ეკუთვნოდა. რატოვან 1200 თეთრი უფრო უახლოვდება 3500 თეთრის იახევარს, 1750 თეთრს, ვიდრე 2600 თეთრი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჰეროვანის სისხლის ოდენობა ან 200 დრაჰკანად, ან 1200 თეთრად უნდა ყოფილიყო გადახდილი.

მაშასადამე 200 დრაჰკანი ღირებულებით 1200 თეთრს უნდა უდრიდეს. თუ ჩვენ არ ვცდებით, მაშინ ცხადი ხდება, რომ იმ დროს 1 დრაჰკანი 6 თეთრს ეთანასწორებოდა და არა 7 $\frac{1}{2}$ -ს, როგორც ეს შემდეგში, მაგ. მე-XVII—XVIII სს., იყო ხოლმე.

ცნობილია, რომ ყაზან-ყაენმა სპარსეთში ფულის მოჭრასა და სისტემაში თვალსაჩინო ცვლილება შეიტანა. ჩვეულებრივი მისი ვერცხლის ფული დრამა, ანუ დირჰემი, როგორც ამას მრავლად შენახული ფულების წონა ამტკიცებს, 2,15 გრამს იწონიდა ე. ი. ნახევარ მისხლიანი იყო (A. Марковъ, Каталогъ Джелавридскихъ Монетъ СПб. 1897 LXXVIII). მაგრამ ყაზანმა ოქროს დინარის მაგიერ ვერცხლის დინარი შემოიღო და ისე მოაქრეინა, რომ ერთ დინარში (میفرمود تا نقد مکه نیز بوزن خرج کنند و مقال بیک دانر) სამი მისხალი ყოფილიყო. ხოლო რათგან ნახევარი მისხლიანი ვერცხლის ფული ერთი დირჰემი იყო, ამიტომ, როგორც პროფ. ვ. ბარტჰოლდსაც აქვს უკვე აღნიშნული ეს ყაზანური ვერცხლის დინარი 6 დირჰემიანი, ანუ დრამიანი იყო (об. Персидская надпись на стѣнѣ Анійской Мечети Манушъ СПб. 1911 წ., გვ. 18).

იბადება ბუნებრივად საკითხი, თუ რატომ უნდა ყოფილიყო ყაზან-ყაენის მიერ მოჭრილი ვერცხლის დინარი სწორედ ექვსდრამიანი და არა მეტი, ან ნაკლები? უპეველია თანაშეფარდების საფუძვლად აქ გარკვეული ანგარიში უნდა ყოფილიყო დადებული. ვფიქრობ, რომ ქართული ახლოდროინდელი და მერმინდელი ცნობები ოქრო-ვერცხლის ფულების თანაშეფარდების შესახებ ზემოაღნიშნული საგულისხმო გარემოების ასახსნელად შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს. პაპუნა ორბელიანს აღნიშნული აქვს სხვათა შორის: „გამოგზავნა შაჰ-სულთან იბრეიმს თავის სახელზე ზარაფხანა ქალაქში და დაჰკრეს სიქა ბრძანებისაებრ მისისა, მოსკრეს სამ-აბაზიანი და შაური, ფლური 30 შაურისა“-ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბინაშე. 417, კიქ. 158). აქ საუბარია შაჰსულთან იბრეიმის-დროინდელ, ანუ 1748 წ. ტფილისში მოჭრილ სპარსულ ფულზე. ფლური, როგორც უკვე გამოგვეულები გვექნა, ქართულად ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაშასადამე სპარსელების მოჭრილი ფლური ვერცხლის ფულად ნაანგარიშევი 30 შაურიანი, ანუ 7½ აბაზიანი ყოფილა. რათგან აბაზიანი, როგორც თავის ადგილას ეს განმარტებულია ძველი დრამის მაგიერ ტერმინად შემოვიდა, ამიტომ ზემომოყვანილი ამბავი შეიძლება ასე გამოითქვას: სპარსელებისაგან საქართველოში მოჭრილი ოქროს ფლური 7½ დრამად ფასობდა ვერცხლის ფულად ანგარიშის დროს. ამგვარი შეთანხმორება ყოფილა მე-XVII ს-შიც საქართველოში.

მაგრამ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“ როგორც უკვე დავრწმუნდით, ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ, მე-XIV ს. პირველ ნახევარში ოქრო-ვერცხლის ფულების სხვანაირი შეთანხმორება ყოფილა. მაშინ: 1 დრაჰკანი, ანუ ოქროს დინარი 6 თეთრს ანუ დრამას უდრიდა. ასე ყოფილა მაშინ საქართველოში.

ყაზან-ყაენის ხანა გიორგი ბრწყინვალის მეფობას ოდნავ წინ უსწრობს და საფიქრებელია, რომ ოქრო-ვერცხლის ფულების შეთანხმორებას რაიმე თვალსაჩინო ცვლილება არ უნდა გამოეყარა. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ

იქნებ შესაძლებელი იყოს იმ საკითხის პასუხის მოძებნაც, რომელიც ზემოთ იყო დასმული, თუ რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რომ ყაზან-ყაენმა სწორედ ექვს-დირჰემიანი და არა მეტრ-ნაყლებიანი ვერცხლის დინარი მოაკრინა? ალბათ ის, რომ ყაზან-ყაენის დროსაც ნამდვილი ოქროს დინარსა და ვერცხლის დირჰემს შორის ამგვარი რიცხვითი დამოკიდებულება არსებობდა და 1 ოქროს დინარი 6 დირჰემად ფასობდა.

თავდაპირველად არაბთა სახალიფოში ოქროს დინარი 10 ვერცხლის დირჰემად ფასობდა, მაგრამ შემდეგ 12-ლე და თვით 15-მდისაც ავიდა (Alfred von Kremer. Culturgeschichte des Orients 60 შენ. 2 და ტიზენჰაუზენი. Монеты восточнаго халифата XII). შემდეგში, შესაძლებელია ვერცხლის ფულის ჯერ სიმცირისა, ხოლო შემდეგ გაქრობის გამო და სხვა მიზეზების წყალობით, ვერცხლის ფულის კურსს ძალიან აუწყევია. ნამდვილი ვერცხლის ფულის ფასობის აწვევის მთავარი მიზეზი იქნებ ის ყოფილიყო, რომ წინანდელი მე-XII ს. დირჰემი ანუ დრამა მხოლოდ „ვეცხლი“ იყო, ნამდვილად-კი, როგორც ცნობილია, სპილენძისა იკრებოდა. როდესაც წმინდა ვერცხლის დირჰემები და დრამები შემოვიდა, მათ ფასს სპილენძის „ვეცხლ“ დირჰემთან შედარებით რასაკვირველია უნდა აეწია. ასეა თუ ისე, ამგვარი ვითარების გამომხატველია ყაზან-ყაენის დროინდელი 6 დირჰემიანი ვერცხლის დინარი და გიორგი ბრწყინვალის დროის 1 დრაჰანი რომ 6 დრამად ფასობდა, თუმცა მე-XIII ს. ვერცხლის ფული უკვე მეორე მეოთხედიდან მოყოლებული კვლავ გაჩნდა. მე-XIV ს. ავტორებს ნუვეტარის (d'Olsson Histoire des Mongols IV, 609) და ალმარისაც (Notices et Extraits XIII, 194 და 244, ბარონ ვ. ტიზენჰაუზენი Сборникъ Материаловъ, относящихся къ исторіи Золотой Орды т. I. 242 СИБ: 6 დირჰემიანი დინარი მოხსენებული აქვთ (იხ. პოფ. ვ. ბარტჰოლდი. Персидская надпись на стѣнѣ Амурской Мечети Мануче. 18).

ამგვარად ყაზან-ყაენის ღვაწლად თითქმის მხოლოდ ოქროს დინარების მაგიერ ვერცხლის დინარების შემოღება უნდა ჩაითვალოს. მაგრამ შენახულია მაკრიზის ცნობა, რომ ჰარუნის დროს, როცა ზარაფხანა ელ სინდი იბნ-შაჰეკს ჩააბარეს, პირველად მან დაიწყო დინარის ოდენა დირჰემების ანუ დრამების მოკრა (ვ. ტიზენჰაუზენი. Монеты восточнаго халифата XIII, შენ. 7). ამიტომ შეიძლება აქაც მხოლოდ ძველის განახლებასთან გვეკონდეს საქმე.

შემდეგში დირჰემის, ანუ დრამის ფასი კვლავ ეცემა და მე-XVII ს-ში როგორც დაერწმუნდით უკვე ¹⁾, ავიდა ოქროს ფლურის კურსი. მაგრამ ჯერ კიდევ 1700 წელს ტფილისში ფრანგი მეცნიერი პოფ. ტურნეფორის სიტყვით ვენეტიკური ფლური (les sequins de Venise), რომელიც როგორც ცნობილია ნამდვილად ოქროს ფული იყო, ექვს აბაზად და სამ შაურად ¹⁾, ანუ დრამით რომ გამოეთქვით, 6²/₃, დრამად ფასობდა.

¹⁾ „Les Sequins de Venise, qui ont cours par tout l'Orient, valent dans Tiflis six Abag's chacun et trois Chaouris" (Voyage du Levant I. გვ. 131).

მე-XVIII ს-ში უფრო აუწყვია ოქროს ფულის ფლურის კურსს და 7 $\frac{1}{2}$, დრამად ან აბაზად და მეტად ფასობდა თუთხე. ამავე დროს 1 ოქრო, რომელიც ქართლად დუკატის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, 10 აბაზად ვადიოდა. მე-XVIII ს. პირველი ნახევრის დამლევს სპარსეთში ამაზე უფრო მოზრდილი ოქროს ფულიც სცოდნიათ. ისტორიკოსს პაპუნა ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ იბრემ მიზას სპარსეთის შაჰების ტახტის ხელში ჩადგების შემდგომ, ე. ი. 1748 წ. ერეკლე მეფისათვის საჩუქრად გამოუგზავნია „ათასი თუმანი სულ ფლურად. რომელი იყო ერთი ფლური ექვსის მინალთუნისა“-ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბ. 416, ქიქ. 157). მაშასადამე ფლური 30 აბაზი ყოფილა თუნდაც რომ ფლურის ოქროს ფულის აღმნიშვნელობა არ გვეცოდნოდა, ცხადია 6 მინალთუნიანი ფლური შეუძლებელია ვერცხლის ფული ყოფილიყო: ასეთი სიმძიმის ფული გამოუდევრი იქნებოდა. ამგვარად ირკვევა რომ ეს სპარსული ოქროს ფული იმდენად მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, რომ ვერცხლის ფულად ნანგარიშევი 30 აბაზად ღირებულა. რათგან ჩვეულებრივი სპარსული ოქროს ფლური, თვით იმავე შაჰსულთან იბრემისაც, როგორც უკვე გამოჩევეული გვაქვს, მხოლოდ 7 $\frac{1}{2}$ აბაზიანი იყო. ამიტომ ეს ერეკლე მეფისათვის საჩუქრად მორთმეული 30 აბაზიანი აბაზელი ფლური უკვეელია ჩვეულებრივზე ოთხჯერ უფრო მოზრდილი უნდა ყოფილიყო.

საბა ორბელიანს თავის ევროპაში მოგზაურობის აღწერილობაში აღნიშნული აქვს, რომ „ერთი სკუტი ოთხი აბაზია“-ო (ცისკარი 1852 წ. № 3, გვ. 55). ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება ამ ფულის შესახებ სხვა რაიმე ცნობები.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნისა და ფრანგ მეცნიერი პროფ. ტურნეფორის ცნობებითგან ჩანს, რომ მე-XVII ს. დამლევს და მე-XVIII დამდეგს ტფილისსა და აღმოსავლეთ საქართველოში შემდეგი უცხოეთის ფულიც ტრიალებდა:

1. „ასლანი“, რომელსაც ჰოლანდიაში სკრიდენ აღმოსავლეთში ვაჭრობისათვის და ზედ ლომი ჰქონდა გამოხატული და ამის გამო ოსმალნი და სხვებიც აღმოსავლეთში „ასლანი“-ს ეძახდნენ. ეგვიპტეში ამ ოქროს ფულს „აბუყელ“-ს (Abouquel) უწოდებდნენ თურმე.

2. ვენეტიკური ფლური (les sequins de Venise).

3. „ქისას“, რომელსაც „ურუმნი“ 30 თუმნის სახელად ხმარობდნენ თურმე.

4. „რუბი“, რომელსაც ფრანგნი 3 შაურიანს უწოდებდნენ თურმე.

5. „იუზალთუნი“ რომელსაც გიზილ-ბაშნი ორშაურიანის აღსანიშნავად ამოობდნენ (ვახტანგ. სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა და ტურნეფორი Voyage du Levant, I, ამსტერდამის 1728 წ. გამ. გვ. 131).

პროფ. ტურნეფორის ცნობით 1700 წ. ტფილისში თუმანი 12 $\frac{1}{2}$ როპელ ვერცხლის ფულად (ecus), ან 18 ასლანად, ანუ აბუყელად ფასობდა. ვახტანგ VI სიტყვით-კი თუმანი 10 მინალთუნს შეადგენდა. ხოლო ვენეტიკური ფლური 7 აბაზად და 3 შაურად ღირდა. ფრანგულ ფულად აბაზი 22 სუს,

ცნობა იყოს გამოყენებული. პირველში ნათქვამია: „სირაჯების ნიხრანა თორმეტი მინალთუნი წელიწადში ერთხელ, როცა მოურავის ნებაა, უნდა მიაღწიონ სირაჯებმა,—ერთი ოქრო მოურავის ნაცვალს უნდა მისცენ“-ო (სქს სძელნი II, 529 § 7). „ოქროს“ ოდენობის გასაგებად ნიხრანაში მოურავისა და ნაცვლის წილადობა უნდა გვეჩვენოს გათვალისწინებული. ამის შესახებ განსაკუთრებული დებულება არსებობდა და ქ. მოურავის სარგოს გარეგების პირველი წიგნის § 19 არკვევს, თუ ნიხრანას რამდენი წილადობა უნდა უგებოდა მოურავსა და რამდენი წილადობა ნაცვალს.

იქ სახელდობრ აღნიშნულია, რომ „წელიწადში ერთხელ საერთოდ სირაჯებმა მოურავს უნდა მოართვან დებულებისაებრ ნიხრანასი თოთხმეტი მინალთუნი. აქედამ ორი მინალთუნი მოურავის ნაცვლისა არის და სხვა მოურავისა. ეს ლენოს ნიხრის თოთხმეტი მინალთუნი წელიწადში ერთხელ აიღება, თუნდა მარიაშობისთვეში და თუნდა სხვას თვეში“-ო (სქს სძელნი II, 525 § 19).

ოოივე ზემოყვანილი მუხლის შინაარსი ერთი და იგივეა, მაგრამ აზრი ცოტა სხვანაირადაა გამოთქმული. პირველი წიგნის § 19-ის დებულებისაებრ ნიხრანის „მოურავისა ყოფილა და $\frac{1}{7}$ ნაცვლისა. მოურავს 12 მინალთუნი ერგებოდა, ნაცვალს-კი მხოლოდ 2 მინალთუნი. მართლაც მეორე წიგნის § 7-შიც ნათქვამია, რომ სირაჯებს მოურავისათვის ნიხრანას ფასში 12 მინალთუნი უნდა მიერთმიათ. ხოლო მოურავის ნაცვლის შესახებ-კი აქ სწერია: „ერთი ოქრო უნდა მისცენო. ცხადია, რომ ამ შენობებში „ერთი ოქრო“ ღირებულებით პირველი გარეგების წიგნის § 19-ის 2 მინალთულს უდრის.

მაშასადამე ირკვევა „ერთი ოქრო“ ღირებულებით 2 მინალთუნს ვერცხლის ფულს, ანუ 10 აბაზს უდრიდა. უკვე გამოჩენილი გვექონდა, რომ „ფლური“, რომელიც აგრეთვე ოქროს ფული იყო, 6, ან $7\frac{1}{2}$ აბაზს უდრიდა. აქედან ცხადი ხდება, რომ „ფლური“ და „ოქრო“ ერთი და იგივე არ იყო იმისდა მიუხედავად, რომ ორივე ოქროს ფულის სახელად იხმარებოდა. 1 ოქრო ფლურზე 4, ან $3\frac{1}{2}$ აბაზით უფრო ღირს ყოფილა. რათგან აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით ქართველები „ოქროს“ დუკატს უწოდებდნენ, უნდა დავასკვნათ, რომ 1 დუკატი ღირებულებით 10 აბაზს, ან 2 მინალთუნს ვერცხლის ფულს უდრიდა.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ 1717 წ. ერის მოძარების წიგნში იხსენიება „ათის თუმნის ფლური, ერთი ფლური ორ მინალთუნად“ (სქს სძელნი II, 361), ე. ი. ფლური აქ ერთ ოქროს უდრის.

2. სანქცია.

სივრცე-სიმაღლის რაოდენობის გამოსარკვევად უძველესი დროითგან განსაკუთრებული ერთეულები არსებობდა, რომელთაც საერთო სახელად „საზომი“ ეწოდებოდა (რკონის 1259 წ. სიგ., ქები II, 137). რიცხვითი ოდენობით აღნიშვნისათვისაც, როდესაც ნივთიერი საგნების შესახებ იყო მსჯელობა, გარკვეული ერთეულები ჰქონდათ. ქვემოთ გველა ამ საზომ-ერთეულების შესახებ გვექმნება საუბარი. დანიშნულებისდა გვარად საზომები სამ მთავარ დარგად იყოფებოდნენ: მკვრივი და მარცვლეული სხეულებისა და საერთოდ არასითხოვანი ნივთიერებისათვის მიღებულ საზომს— „საწონი“ ერქვა. სითხოვანი ნივთიერების საზომს „საწყაული“, „საწყაო“ ან „საწყეო“ ეწოდებოდა, სივრცის გასაზომად განკუთვნილს ერთეულებს— „გასაზომი“, „საზომი“. ეს უკანასკნელი სიტყვა საზოგადო ტერმინად იქცა სამივე დარგის ერთეულების აღსანიშნავად.

დროთა განმავლობაში, საუქუნეთა სივრცეზე სხვადასხვა მიხედვების გამო საზომების ახალი და ახალი ტარმინები და ერთეულებიც შემოდიოდა, რომელნიც ზოგჯერ ძველ ტერმინებსა და ერთეულებს სპობდნენ. თეთი ერთეულების ოდენობაც იცვლებოდა ხშირად ისე, რომ ერთი და იგივე საზომი სხვადასხვა სიდიდისა იყო ხოლმე. მართალია თვითეულ მათგანს თავისი სახელი ჰქონდა და ან თემობრივად, ან ქალაქურ—სოფელურად, ან საბატონო, სამონასტროდ ან კალოს, ან საეპაროდ, ან კიდევ ძველად და ახალად ითვლებოდა, მაგრამ ნათშორის მაინც ხშირად საგრძნობი განსხვავება იყო და იმისდა მიხედვით, თუ რომელი მათგანი იყო ნახშირი საზომად, აწონილ-აწყულ-გაზომილის ოდენობაც სხვადასხვა სიდიდისა გამოდიოდა. ამას გარდა ამ საზომთა სხვაობაში მთავრობას თავისი, კანონიერად მიჩნეული, საზომები ჰქონდა. ამის გამო ისტორიკოსი და ეკონომისტი ვალდებულია საზომების სიდიდის თავგადასავალი ზედმიწევნით იცოდეს, რომ საბუთებში არსებული ცნობებით სარგებლობის დროს ყოველი ხანისა და ყოველი თემის ძეგლისათვის შესაფერისი ოდენობის საზომი ჰქონდეს გათვალისწინებული.

არსებობდა ერთი ძირითადი, მტკიცე კანონიერი ოდენობის საზომი. რომლის საშუალებითაც ყველა დანარჩენი საზომების ნამდვილი სიდიდის გამოარკვევა და განსაზღვრა შეიძლებოდა. საზომების ამგვარს შემოწმებას „გამოწყვად“ შემოწმებულს საზომს „გამოწყული“ ეწოდებოდა. კახა ერისთავთ-ერისთავს რკონის 1259 წ. სიგელში ნაბრძანები აქვს: „საზომი ლუიროსა; და ფქუილი[სა] ანუ სეფისკუერისა და კიქაი, კოქაი და კაბიწი“—უფლავი გამოწყული იყოს და ფგრე წაიგებოდეს“-ო (ქები II, 137). ვახტანგ მეფესაც დასტურლამალში ხაზგასმით აქვს მოხელეთათვის ამ აუცილებელი პირობის

ასრულება დავალებული. ღვინის დანახარჯის ანგარიშის წარმოების შესახებ მაგ. იქ ნათქვამია: „ჩვენს სუფრაზედ რაც ღვინო დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა საღვინის თავლიდარისათვის გვიბრძანებია. სურები გამოწყული იქონიოს. რამდენიც სურა დაიხარჯოს, სურაში რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ და რასაც სახლში რამდენი კოკა დაიხარჯოს, იმას თავლიდარი ნაზირს შეატყობინებდეს, ის რემუზრებს დააწერინებდენო (გ. 103) ერეკლე მეფის-დროინდელ ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგებაში ხომ საზომების კანონიერებისათვის თვალყურის დევნება დავალებული აქვს მეფის მოხელეს და თვით ქალაქის მოურავს მისი ხელკეპშეთი მოხელეთურთ. იქ ნათქვამია: „ბატონის (ე. ი. მეფის) ნაცვალი და მოურავის ნაცვალი ყოველთვის უნდა სინჯედეც ლიტრას, ადლს, საწყაოს და ყოველსავე საწონს და გასაზომს და თუნეს და რომელსაც ნაკლებობა და სიმრუდე შეაჩნდეს, ჯარიმა უნდა წაერთვას“-ო (სქს სძვლნი II, 527 § 47).

ამ დებულებითგანა ჩანს, რომ ზოგ ბაზარ-ვაჭრობაში მიღებულ საზომებს „ნაკლებობა“ და „სიმრუდე“ ემჩნეოდა. ნაკლები საკარბი, აბრა, ადლი და საწყაოები იქნებოდა. მრუდე კიდეც სასწორი შეიძლება ყოფილიყო. ვაჭრობა აღბმინებობაში მოტყუება უკვე ებრაელთა საღმრთო წერილში იხსენიება და დადგომილია. „ნუ იპოვებინ კურქელსა შენსა სასწორი ერთი დიდი დ. ერთი მცირე. ნუ იყოფინ სახლსა შენსა ორი საწყაული ერთი დიდი და ერთი მცირი, არამედ... საწყაული ქეშმარიტი და მართალი“-ო, ნათქვამია იქ (II მჯუღი XXV, 13). ეზეკიელსაც უწერია: „სასწორი მართალი და საწყაო მართალი და კაბიწი მართალი იყავნ თქნდა“-ო (თავი 45₁₀). სასწორის უქანონობა და სიმრუდე „უსჯულო“-დ არის ნაწოდები დაბადებაში, იოლო ნაკლულევანი წონის საზომი მოხსენებულია როგორც „საწონი ზაკული“ (მიქია VI, 11) რაც ბერძნულს *αζακουλ* *ζελας*-ს უდრის, ე. ი. ნატყურ საზომს.

ზემომოყვანილითგან ირკვევა, რომ კანონიერ და სწორ საზომებს „ქეშმარიტი“ და „მართალი“ ერქვა, ხოლო უქანონო და ყალბს—„ნაკლები“. „ცნინი“, „მცირე“, ან „დიდი“ და საერთოდ „მრუდე“ და „ზაკული“ ეწოდებოდა.

სასწორი ნივთიერების სიმძიმის გასაგებად ხმარობდენ „სასწორს“. ესაიას ნათქვამი აქვს: „ვინ აწონა მთანი სასწორითა“ (თავი 40, § 12), სასწორს „უღელი“ ჰქონდა. ეზეკიელის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მოიღო... უღელი სასწორისა და აღწონე ივინი“ (V, § 1), ბერძნულადაა *αζακουλ* *αζακουλ*. დ. გურამიშვილს ერთგან ნათქვამი აქვს „სიმძნობით მიხედვით უღელსა ჩემთა სასწორის წონათა“ (დავითიანი, პიკ. 39). სასწორის უღელი შუაზე ჰქონდა ისე, რომ მას თავისუფალი მოძრაობა „მიმოდოვება“ შეუძლიან. ამ შუა ადგილას უღელს აღმა ამართული ისარი აქვს დამაგრებული, რომელსაც „სასწორის წამი“ ეწოდება. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის დავით აღმაშენებლის პირუთენელი სამართლიანობის დასახასიათებლად ნათქვამი აქვს: „არა სადეთ მიდრკებოდა წამი სასწორისა

მისი მართლმსაჯულებისაო (ც-ა მეფეთ მეფისა დავითისი * 552, გვ. 320). ტერ-
მინი „წაში სასწორისაჲ“ დაბადებაშიცაა ნახმარი (11 სიბრძნე და ესაიას
40 § 15) და ბერძნულს ჯაπი წაყენ-ს უღრის. სასწორის უღელზე აქეთ-იქით
დამაგრებულია „საკიდარი“. საბა ორბელიანს ამიტომ თვით უღელის
გასამარტავად ნათქვამი აქვს „სასწორისა საკიდარი“-ო (ლექსიკონი).
ორთავე საკიდარზე ჩამოკიდებულია ორი თევზი, რომელთაც „პინაკი“, ან
„თევზი“ ერქვა.

სასწორში სახმარებელს წონითს ერთეულებს საბა ორბელიანის სიტ-
ყვით ქართულად „საქარბე“, ანუ „საქარბი“ და „აბრა“ ეწოდებოდა
(ლექსიკ.). ამ ტერმინთაგან აბრა მისივე ცნობით „თათართა ენაჲ“ ვ. ი. სიტყვაჲ:
აბრა აღბად არაბულ „عبر“ იბრაჰ“-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რაც სა-
მაგალითო, სანიმუშო საგანს და ღედანსა ჰქონდა. ამ ორი სიტყვის მაგიერ
დაბადების ქართულ თარგმანში ტერმინი „კეცი“ არის ნახმარი საქარბის აღ-
სანიშნავად (ლექსიკონი XI, 35), რათგან მაშინ ასირიელთა ჩვეულებისაებრ
გამომწვარ თიხისაგან აკეთებდნენ.

ორ-საკიდრიან სასწორს გარდა „ცალსასწორი“-ც არსებობდა, რო-
მელსაც საბა ორბელიანის სიტყვით, „ლოლარიკი“-ც ეწოდებოდა
(ლექსიკ.).

ჩვეულებრივს საქულბაგე ანუ ღუქნის სასწორს გარდა ბაზარში, სავაქრო
ადგილას, მოედანზეც იყო ხოლმე დიდი სასწორი დიდი ტვირთისა და საქონ-
ლის ასაწონად. ამგვარი სასწორები მთავრობას ეკუთვნოდა. მე-XI ს. ბაგრატ
მე-IV სიგელში იხსენიება განსაკუთრებული „საკოშრე“ გადასახადი, რო-
მელიც პოფ. ნ. მარრის განმარტებით საქონლის სასწორზე აწონისათვის და-
დებული გადასახადი უნდა ყოფილიყო. გადასახადისათვის მიღებული ტერმინის
მიხედვით საფიქრებელია, რომ თვით ამ სამოედნო სასწორს „კოშირი“, ან
„კოშრი“ ჰქმეოდა.

შემდეგში ამ დიდი საბაზრო სასწორის აღსანიშნავად იხმარება
ტერმინად „ყაფანი“, რომელიც ვახტანგ VI დასტურლამალში იხსენიება
და საფიქრებელია, რომ მე-XVII ს. უნდა იყოს შემოსული. დასტურლამალში
ნათქვამია: „ყაფნის რიგი ასრე არის—ფქვილზედ, ქერზედ, ბრინჯზედ,
შაბზედ, წაბზედ, ფეტვზედ ერთს საპალნეს რომ ასწონენ, საპალნეზედ“ თუ
სხვა ოდენობაზე ამდენამდენს გამოართმევენო. „ეს ყაფანი ხან ორმოცს თუმ-
ნად ხან მეტ-ნაკლებად იჯარით აიღების ხოლმე“-ო. (გვ. 91-92). ყაფა-
ნი თურქული სიტყვაა *كافان* და იქაც დიდ სასწორსა ჰქონდა.

ამავე ხანაში აბრეშუმისა და სხვა სათუთი საქონლის ასაწონად საბაქოში
განსაკუთრებული სასწორი იხმარებოდა, რომელსაც „მიზანი“ ერქვა. ჩელიე-
ქის ბაჯის რიგის დებულებაში ვახტანგ VI დასტურლამალში ნათქვამია: „აბრე-
შუმის თუ აქ მიზანში ასწონეს, ბათმანზედ ერთი აბასი“-აო (გვ. 100).
„მიზანი“ არაბულად *ميزان* სასწორის წამს. შემდეგ თვით სასწორსაც ჰქო-
ნავს.

ფულისა და ოქროვერცხლის ასაწონადაც მეკერძეებს, ზარაფებსა და ოქრო-
მეძეულებს განსაკუთრებული სასწორი ჰქონდათ, რომელსაც „თეთრის სას-
წორი“ ჰქმევია (ფ. გორგიჯანიძის ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსი-
კონი).

არსებობდა თუ არა ძველად ქართულად განსაკუთრებული თხზულება სა-
ზომების შესახებ, როგორც მაგ. ჩვენ მეზობლებს, არაბებსა, სპარსელებს და
სომხებს ქონდათ, დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ის გარემოება,
რომ ქრონოლოგიისა და სიგელთამკოდნეობისათვის ერთგვარი სახელმძღვანელოები
იყო ქართულად და თანაც ის დიდი და ფრიალ მნიშვნელოვანი მუშაობა საზომე-
ბზე. რომელიც საქართველოში საუკუნეთა განმავლობაში გაჩაღებული ყოფილა
ამაზე საუბარი კვემთ გვექნება, გვაფიქრებინებს, რომ საზომთამკოდნეობის სა-
ხელმძღვანელოც უნდა ყოფილიყო. მაგრამ თუნდაც რომ ყოფილიყო ძველად, საბა-
ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს დროს, როგორც ეტყობა, უკვე აღარაფერი მოიპოვებოდა. რო-
დესაც ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი საზომებზე ლაპარაკობს, ის თავის წყაროდ
მხოლოდ რომელღაც ხრონოგრაფში და დაბადების თარგმანებში შეტანილ ცნო-
ბებს ასახელებს. წყაროს სიდიდის განსაზღვრის დროს მას მაგ. აღნიშნული აქვს,
რომ „ხრონოლოგიაში მწყურთა მხარად აღუწერიდათ მრუდად“-ო
(ლექსიკ.), „ხრონოლოგიაში ეწერა 30 მოდი ერთი გრივია“-ო (იქვე 61) და
„გრივია“-ეზეციას თარგმანში ეწერა 22 ქსესტი ერთი გრივია“-ო (იქვე). რო-
მელ ხრონოგრაფს ჰგულისხმობს ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ძნელი სათქმელია, მხოლოდ
საფიქრებელია, რომ მას ხრონოგრაფის ხელნაწერში სკოლიოს სახით შეტა-
ნილ განმარტებაზე უნდა ჰქონდეს ლაპარაკი დაახლოვებით იმგვარზე, როგო-
რიც ტფ. ს. უნივ. №№ 65 და 238 ხელნაწერებში მოიპოვება (იხ. თ. ყო რ დ ა-
ნ ი ა ს Ошн.: р. II. М. გვ. 63).

1210 წ. დაწერილი № 65 ხელნაწერი მაგ. 348 გვერდზე შემდეგ ცნო-
ბებს შეიცავს: „ტალანტი არს 125 ლიტრა, ან 9000 დოაკანი: ამას მოღად
უწოდებენ და ეგრეთვე ლ (30) ასსარონ ბერძენთა ენითა ლეპტონად ეწო-
დების, რომელ არს მწულილი, ესე იგი არს დანგი, რომელი იგი თვთ მაცხო-
ვარმან თქა: არა ხუთის სირი ორის დანგის, გინა ასსარონად ეწოდების ებ-
ოალებზე, ესე იგი არს ნაკლული. დენარპო, რომელ არს დარაჰკანი კენდინარი
ჰრომავლები: არს (100) ლიტრა. კენტონ ჰრომავლები ასი თიქმის. ხოლო ლიტ-
რა ობ (72) დრაჰკანი არს და ნახევარ ლიტრაჲ: ლვ: (36) დრაჰკანი არს და
უნკია ექვსი დრაჰკანი არს და თორმეტი უნკია ლიტრაჲ ერთი და უნკია არს
ორი სატირი... ხოლო სატირი მცირედ ნაკლულ ოთხსა დრამასა. დრამაჲ რომელ
არს დიდ დრაჰმა (sic). ორი დიდ დრაჰმაჲ სიკლა ერთი: ორნი სიკლანი სიწ-
მიდისა არს სიკლისა პატირიერი (sic) არს. გ რ ა მ ა ჲ ექვსი კ ე რ ა ტ ი არს და
კ ე რ ა ტ ი არს რ ქ ი ს ა გ უ რ კ ა ჲ ოთხისა ქრთილისა მარცულისა სწორი და
უნკიისა აქუს გრამაჲ :კდ: (24) და დრაჰკანი არს გრამმა ლ: (4), სიმისი არს
ნახევარი დრაჰკანისა და ტრიმისი არს სამ[ა]დ[კ]ანი დრაჰკანისაჲ; ს ა წ ყ ა უ ლ-
თ ა თ ვ ს. საწყაული არს კოროს ერქუმის. არს ლ: (30) მოდი ბერძნულითა ენი-
თა. ხოლო ებრაელებრითა ქორო და ასურულისა და სომხურისამებრ მარდა (sic)

და ქართულა მერი (sic). რომელ არს სატონი ბერძულისაებრ ენისა და არს საწყაული საწნებელისა :დ: (4) ქსესტისა ჭონებითა გომორ. რ^ალ არს არდოჲ. ხოლო ბერძულისაებრ ენისა არს :ე: (5) მოდი საწყაული. ხოლო მოდი სახელი ებრაელებრ არს :კბ: (22) თა მათათჳს საქმეთა ღვთისათა... რამეთუ ებრაელთა უწოდეს საწყაული სიწმიდისა, სახელსდეს მოდ... ბისინე არს (?) მრგული. მანისა (?) არს ე^ა ნახევარი პატერიისა კაფსაკი ზეთისა, რომელ არს ქარახსი... და არს კამფსაკი ოთხისა ქსესტისა სასწორი“... 1793 წ. გადაწერილს № 238 ხელთნაწერში-კი ერთგან კიდეზე ნათქვამია „ერთი მოდი ხუთნახევარი კოდი იქმნება“-ო.

მართა ის გარემოება, რომ სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს ძველი და ახალი ლიტრების განსხვავების არსებითი თვისებები გაუგია, შესაძლებლად ხდის, რომ ეს ძეგლების შესწავლაზე დამყარებული საკუთარი დაკვირვება-კი არ იყოს, არამედ რომელსამე ძველ საზომამცოდნეობის სახელმძღვანელოში ჰქონდეს ამოკითხული.

რაკი საბა ორბელიანს მიზნად ლექსიკონისათვის საჭირო მასალისა და განმარტების შეგროვება ჰქონდა დასახული, მისი სხვადასხვა დროისა და ხასიათის ძეგლებითგან ამოკრებილი ცნობებიც საქართველოში საუკუნეთა განმავლობაში გავრცელებულ საზომებს საკმაო დიდის სისრულით გვისურათებენ. მათი სხვადასხვა ადგილას გაფანტულობა და უმეტეს შემთხვევაში წყაროების აღუნიშვნელობა საერთო შთაბეჭდილებას ვერ ჰქმნის და მნიშვნელობას საგრძნობლად ასუსტებს. საბა ორბელიანის ცნობები მაინც ძვირფასია ჩვეულებრივ, უძველეს ლიტრის ოდენობის შესახებ-კი სწორედ . რომ ფასდაუდებელია.

საყურადღებო ცნობები აქვს ვახტანგ მეფეს თავის-დროინდელი საზომების ოდენობაზე სამართლის წიგნში. საბა ორბელიანის ლექსიკონი და ვახტანგ VI აღწერილობა-განმარტება აღმოს. საქართველოს მე-^{XVII}—^{XVIII} ს.ს. საზომების შესასწავლად თვით ძეგლების შემდგომ მთავარი ხელმძღვანელები არიან. გასაოცარია, რომ ჩვეულებრივ ისე დაკვირვებულსა და შორგამკერეტს სახელოვან მეცნიერ ვახუშტ ბატონი შვილს საზომებისათვის არაერთარი ყურადღება არ მიუქცევია.

ფრიად მნიშვნელოვანი ცნობები აქვს მათი სიმოკლისდა მიუხედავად გერმანელ მეცნიერს აკად. გულდენშტედტს თავის მოგზაურობაში მე-^{XVIII} ს. მეორე ნახევარს, 1772 წ. საქართველოში გავრცელებული საზომების შესახებ. მისი ცნობები იმით არის ძვირფასი, რომ ჯერ ერთი ცალკალკე აქვს აღმოსავლეთისა და დასავლეთი საქართველოს საზომების შესახებ ყველაფერი აღწუსებული, მეორეც იმით, რომ მას განმარტებული აქვს საზომთა ურთიერთშორისი ოდენობითი დამოკიდებულება და მათი შესატყვისობა მაშინდელი რუსული და ერთხელ ინგლისური საზომებისდა მიხედვითაც. ეს უკანასკნელი გარემოება საშუალებას გვაძლევს მაშინდელი ქართული საზომების ოდენობა გამოვარკვიოთ სრული ზედმიწევნით.

რასაკვირველია გერმანელ მეცნიერს თავის ცნობაში ყველაფერი არ უნდა ჰქონდეს და არცა აქვს აღნუსხული, რაც იმ დროს აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოში საზომად იხმარებოდა, არამედ მარტო ისაა მოხსენებული, რის ნახვა მას, ვითარცა უცხოელ მოგზაურსა და დამკვირვებელს, შეეძლო საქართველოში ყოფნის დროს. ამის გამო მისი ცნობა უმთავრესად ქალაქებში გაქრობის დროს ჩვეულებრივ სახმარებელს საზომებს უნდა ეხებოდეს და სრულად მაინც ვერასგზით ვერ ჩაითვლება.

ყველა ზემოდასახელებული ავტორების მიზანი სრულებით განსხვავდებოდა იმ მიზნისაგან, რომელიც ამ ჩვენს ნაშრომშია დასახული. ჩემი მიზანი იყო: საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოში არსებული ყველა საზომების შესახებ პირველ წყაროებითგან ამომეკრიფა ცნობები, თვითოეული მათგანის გაჩენის თარიღი და მოქმედების ხანგრძლივობა გამომერკვია, სადაურობა შემეტყო და შეძლებისდა გვარად ოდენობაც განმესაზღვრა.

ამგვარი მიზნის გამო უმთავრესი ყურადღება უნდა ძეგლებისათვის მიმექცია და გამომერკვია, სად და როდის პირველად და რა ხნის განმავლობაში იხსენიება ყოველი საზომის შესახები ტერმინი. ვცდილობდი საზომების სიდიდეს თვით პირველწყაროების მოწმობითა და გამოყენებით გამომერკვია და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ძეგლებში ამისთვის გამოსადეგი მასალა არ მოიპოვებოდა, ზემოდასახელებული ავტორების ცნობებს დაემყარებოდი.

რაკი ქართული საზომთამცოდნეობის შესასწავლად წინათ არავის შეუწყუბებია თავი, ყველაფერი ერთბაშად უნდა გაკეთებულყო: მასალებითგან ცნობების ამოკრეფა და მათი მეცნიერულად დამუშავება. ძეგლებითგან ყოველგვარი მოწმობის ამოკრებისათვის აუცილებელი წინასწარი მუშაობა მტკად დამქანცელი და მომაბეზრებელი იყო, მტკადრე რაკი ქართულ საზომთამცოდნეობის შესწავლის შედეგი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მეორე და მესამე წიგნზე ადრე უნდა გამოქვეყნებულყო და მუშაობის ერთგვარად დაჩქარება აუცილებელი შეიქმნა. მაგრამ განზრახული საქმე ასე-თუ-ისე მაინც დამთავრებულია და საზომების შესახები ცნობები გამოქვეყნებული საისტორიო თუ იურიდიულ-ეკონომიური ხასიათის ძეგლებითგან, თუ არ ვცდები, თითქმის ყველაფერი ამოკრეფილი უნდა იყოს. სამუშაოდ ყველა საზომის ოდენობის გამორკვევა შეუძლებელი შეიქმნა და აქ მომავლისათვის ჯერ კიდევ ბევრი სამუშაო დარჩა. ჩემი ყურადღება უმთავრესად საზომების თავგადასავლის შესწავლასა და ოდენობის განსაზღვრაზე იყო მიპყრობილი. მკითხველი იმედია დარწმუნდება, რომ ამ მხრივ ბევრი საყურადღებო და საგულისხმო გარემოება ირკვევა. იგი დარწმუნდება, რომ ამ გარეგნულად მოსაწყენ დარგშიაც შესაძლებელია მკვლევარმა ბევრი რამ საინტერესო ჰპოვოს, თანაც იგრძნობს, რომ ჩვენ წინაპრებს აქაც აქტივობა გამოუჩენიათ, რომ მაშინდელ ფინანსისტთა აზრს ამ სფეროში დიდი საზრუნავი ჰქონია.

საქართველოში არსებული ყველა საზომების შესახები მასალების შესწავლამ ცხადჰყო, რომ საზომთა თავგადასავალი სამ მთავარ ნაწილად უნდა დაიყოს:

1) საზომები, რომელნიც სრულიად საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანობის დარღვევამდე იყვნენ გავრცელებულნი და ქართული სამწერლობო ენისა და სახელმწიფოებრივობისათვის საერთო კუთვნილებას შეადგენენ. 2) საზომები, რომელნიც მთლიანობის დაშლის შემდგომ ცალ-ცალკე სამეფო-სამთავროების არსებობისა და მიუხედავად მაინც მთელს, იმიერ-ამიერ საქართველოში იყვნენ გავრცელებულნი და ამიტომვე საერთო კუთვნილებად უნდა იყვნენ მიჩნეული, დასასრულ 3) საზომები, რომელნიც განსაკუთრებით ან აღმოსავლეთს, ან დასავლეთ საქართველოში, ან მხოლოდ რომელსაჲმ თემში იხმარებოდნენ.

სწორედ ასე მაქვს თვით ჩემი ქვემოთმოყვანილი გამოკვლევა დალაგებული. ჯერ სამ პირველ თავში საწონ-საწყაოების საზომებია განხილული: წყაროებით-გან მოყვანილია ყოველგვარი ცნობები ტერმინების შესახებ, შეძლებისათჳრ განსაზღვრულია ქრონოლოგიურად მათი სუფევის მიჯნები და გამორკვეულია სადაურობა. შემდეგ მეოთხე თავში განხილულია ყველა იმ საზომების ოდენობისა და ურთიერთშორისი სიდიდის საკითხი, რომელთა ოდენობაზე ეხლანდელი მასალების საშუალებით მსჯელობა შესაძლებელი იყო და ნაყოფიერი გამოდგებოდნ. შემდეგ უკვე საგანგებო საზომებია განხილული მცენარეულობისათვის, ნართისა და სამოსელისა, საკმლისა და სივრცისათვის. ამ საზომების როგორც ტერმინოლოგიურ-ქრონოლოგიური, ისევე ოდენობის შესახები ცნობები ერთად არის მოთავსებული. პირველ სამ თავში ქრონოლოგიური რიგის გარდა საზომთა განხილვა ისეა დალაგებული, რომ ჯერ წონის საზომებია განხილული, შემდეგ საწყაოები მისდევს. მეოთხე თავში-კი ოდენობის განსაზღვრა მთავარ და მნიშვნელოვან ერთეულების განხილვით იწყობა და შემდეგ მეორე ხარისხიან საზომებზეა საუბარი. აღსანიშნავია, რომ ზოგი საზომის ტერმინი უკვე დაბადება-სახარების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ საისტორიო ძეგლებსა და საბუთებში-კი გვიანა ჩნდება. ბევრ შემთხვევაში თუ არა, ზოგჯერ მაინც ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს და ალბათ იმით აიხსნება რომ სივრცები და დავთრები უძველეს დროითგან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მე-XI—XV სს-ისა-კი ცოტაა შენახულ-გამოცემული. შესაძლებელია და უმკველიც არის, რომ მომავალში ზოგიერთი საზომების გაჩენის თარიღები შეიცვლება და პირველ თავში იქმნება გადასატანი, მაგრამ ამ ეჲმად საზომთა განხილვა ცხადია აწ არსებული და გამოცემული წყაროების ცნობათა მიხედვით უნდა დალაგებულიყო.

თავი პირველი.

საწონის საზომთა აღმნიშვნელი ტარმინები უძველეს დროიდან მე-XV ს. დამლევამდე.

ცნობები საზომების შესახებ უმთავრესად საბუთებში და შემოსავლის დავთრებში მოიპოვება ხოლმე. საბუთები-კი მე-X ს—ემდე შენახული არ არის. ამის გამო უძველესი ხანისათვის უნდა საღმრთო წერილის ქართული თარგმანითა და საისტორიო თხზულებებით ვისარგებლოთ. პირველი ებრაელთა საზომების შესახებ შეიცავს ცნობებს, საისტორიო ძეგლებში-კი საზომები ძალიან იშვიათად და შემთხვევით იხსენიება. ასეთ პირობებში ჩვენი ცნობები მე-IX—XIII ს—მდე რასაკვირველია სრული არ იქნება. უნდა აღვნიშნო, რომ დაბადებაში ნახმარ ტერმინთაგან მხოლოდ ისეთ საზომებზე გვექნება დაწვრილებით საუბარი, რომელიც საქართველოში მიღებული იყო.

დაბადების ქართულ თარგ. წონის საზომთაგან იხსენიება: ლომორ კაბიწი, ვფი, ოვოლი, სიკლა, მინა, კატკლი, გრივი, სახარების თარგმანში-კი ლიტრა გვხვდება. ეზეკიელისა და იოსებ ფლავიოსის ცნობათა მიხედვით გამაანგარიშებელია, რომ 1 ჰომერ, ან ლომორ=კორს და 10 ეფას ანუ ვფის შეიცავს, 1 ეფა=3 სეას, ანუ სატას, 1 სეა=6 ქაბს (Prof. H. G. Gültze. Kurzes Bibelwörterbuch 1903 წ. გამ., 418). ხოლო ებრაელთა მიერ ბაბილონურ-ასურული საწონთა სისტემის შეთვისების გამო ძველ აღთქმაში ეს საზომებიც იხსენიება. ტალანტი, ანუ როგორც ქართულ თარგმანში იწოდება, „ქანქარი“=60 მინას, რომელიც=60 სეკელს, ანუ სიკილას. ამგვარად 1 ტალანტი 3600 სიკილას შეიცავდა.

ქართული თარგმანის „კაბიწი“ ბერძნული დაბადების ტექსტის ἡ χίλια-ს უდრის (ეზეკიელი. XI, 11), ხოლო ქართული ტექსტის „გრივი“ ბერძნული ἡ γριβή-ის შესატყვისობას წარმოადგენს (იქვე § 13 და 14). აღსანიშნავია, რომ ამავე ძეგლში გვხვდება „სიკილაჲ“ (რიცხუთა XV, 16 და ეზეკიელი XL, 11), „გუერლი“ (რიცხუთა XV), „საწყაული“ (ლევეტელთა XIV, 10, 12 და 15 და ესაქასი V, 10) სახარებაში ბერძნულს ὀνεία და ლათინურ mensusura-ს შესატყვისად არის ნახმარი (ლუკა XIII. 21). სახარებაშივე გვხვდება „ლიტრა“ (იოანესი XII, 3 და XIX, 39).

დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში ნახმარ ტერმინთაგან შემდეგ საუკუნეებშიც საქართველოში გრივი, კაბიწი, დრაქმა-დრამა და ლიტრა გვხვდება.

გრივი. გ. მერჩულს თავის თხზულებაში მოხსენებული აქვს „სამი გრივი ფიტკ“ (ცა გვლ ხმძლოს. გვ. ავ). ნიკორწმინდის მონასტრის მე-XI ს-სიგელში დასახელებულია „ხუარბალი გრივი გ“ (3) და „ყანაჲ გრივისა

ერთისა სათესავი“ (ქები II, 46, 47, და 48). ეს საზომი მე-XIII ს-შიაც ცოცხალი ყოფილა და რკონის 1259 წ. სიგელში კახა ერისთავთა-ერისთავს ნაბრძანები აქვს. „მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხვარბალი ზოდამუნთავან მიეცემოდეს“-ო (ქები II, 136), ხოლო ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონში (შიომღ. ისტ. საბ. 34—35) ნათქვამია: „მიეცემოდის მოძლუარსა რეაჲ გრივი პური... და იკონომოსსა ექუსი გრივი... ეგრეთვე დეკანოზსა ექუსი გრივი პური... ხოლო უთავადესთა ძმათა... პური ორი გრივი“-ო.

მე-XV ს. მოყოლებული გრივი უკვე აღარ გვხვდება საბუთებში და როგორც ეტყობა ყოველდღიურ ცხოვრებაშიაც გამქრალი უნდა იყოს. ამგვარად გრივი საქართველოში თუ ამჟამად არაა მე-V ს.—XIV ს-მდე იხმარებოდა. ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული: ასურულად ერქვა „გრიბა“, სპარსულად „გირიბ“, სომხურად გრივ (*գրիվ*) და არაბულად „ჯერიბ“ *الجريب*.

კაბიწი. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანს გარდა ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში გვხვდება: „ხაქოჲ კაბიწი ბ, ფეტვ კაბიწი ე, ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ქები II, 47, 48). რკონის 1259 წ. სიგელშიც ეს საზომი იხსენიება და იქ აღნიშნულია 15 გრივი ხორბალი, რომელიც „სეფეთა კაბიწითა“ მიეცემოდესო (იქვე II, 137). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ამ დროს ჩვეულებრივს გარდა განსაკუთრებული „სეფე კაბიწი“-ც არსებობდა. ეს საზომი შემდეგშიაც უხმარიათ და საბუთებში გვხვდება. მართლაც ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც „ერთი კაბიწი ფქვილი“- იხსენიება (ე. თაყაიშვილი, კელმწიფის კარ. გვ. გვ. 5, სტრ. 85). კაბიწი საზომად საშუალო საუკუნეებშიც იხსენიება: მაგ. ალექსანდრე მეფის 1441 წ. სიგელში ნათქვამია „თქუენ მაკუქასძეთა... არასთანა სათხოვარი არ გეთხოვბოდეს... კალოს კაბიწი არცა ამას წინათ სათხოვია და არც ამას უკანით ეთხოვბოდეს“-ო (ისტ. საბ. III, 24). მამია ზევედგინიძის 1475 წ. შიომღვიმის შეწირულობის წიგნშიაც გვხვდება „შიო-უბანს სამი კაბიწი პური დიდითა კაბიწითა“ (ისტ. საბ. III 40). სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის 1459 წ. შედგენილ ნაწილში წონის საზომად „კაბიწი“ არის ნახმარი (იხ. ქები II, 273 და ტფ. სახ. უნივერ. სიძვ. მუზ. გრაგნ. № 559 და 918 სვ. ჯანაშიას გადმონაწერით). ასევეა წილქელის სარგოს გარიგების წიგნში (ტფ. სახ. უნივერ. სიძვ. მუზ. გრაგნ. № 15 და ქები I). მცხეთის 1514 წ. სიგელშიაც სწერია: „შემოგწირებ ახალიუბნით ათი კაბიწი პური“ (ქები II, 333). მერაბ ციციშვილის 1520 წ. შეწირულობის წიგნში იხსენიება 400 პური „ერთისა კაბიწისა“ ნამცხუარი (ისტ. საბ. II, 30). 1524 წ. დავით მეფისგან ნაბოძებ საბუთშიაც გვხვდება „თხუთმეტი კაბიწი პური“ (ისტ. საბ. II, 33). 1590 წ. ალექსანდრე კახთა მეფის დავით გარეჯის მონასტრის სიგელშიაც „ორმოცი კაბიწი პური“ იხსენიება (ისტ. საბ. III 81).

მე-XVII—XVIII ს. ს-ში კაბიწი უკვე იშვიათად იხსენიება. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ვგონებ მხოლოდ სამგანა გვხვდება. იქ სახელდობრ ეკლესიის მოურავისათვის გადაკვეთილ გამოსაღებზე საუბრის დროს ნათქვამია სხვათა შორის, რომ „გუთანზედ სამი კაბიწი პური“ უნდამოეცათ (გვ. 31 § 6 ე), სომ-

ბითის მელიქს-კი ერგებოდა „გუთანზედ პური კაბიწი ერთი“ (გვ. 77 § რაა) ზოლო შულაერის მელიქის სარგოში აღნიშნულია „გუთანზედ პური კაბიწი“ ერთი (გვ. 99). მაინცდამაინც მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში კაბიწი უკვე სრულეობით მივიწყებული და უზმარებელი საზომი უნდა ყოფილიყო. როგორც ეტყობა აქად. გვლ დენ შტედტს 1772 წ. მისი სახელიც-კი გაგონილი არ ჰქონია. საქართველოში გავრცელებულ საზომთა შორის იგი კაბიწს არ იხსენიებს.

ამგვარად კაბიწი ქართულ მწერლობაში იხმარებოდა საყოველთაოდ მე-VI ს. მოყოლებული მე-XVI ს. დამლევამდე აღმოსავლეთ საქართველოში-კი მხოლოდ მე-XV ს.-მდე, დასავლეთ საქართველოში, მე-XVII—XVIII ს. დამდეგამდე უკვე იშვიათად გვხვდება ამასთანავე მართო აღმოსავლეთ საქართველოში.

კაბიწის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული. ქსენოფონტეს აღნიშნული აქვს, რომ იმის დროს, მე-IV ს. ქ. წ. ἡ ἀναβίη კაბიეთეს სპარსეთში საწყაოდ ხმარობდნენ (Anabasis I, 5, 6). ებრაელებს ეს საზომი „კაბო“-ს სახით ჰქონიათ შეთვისებული (A. Büchh. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums გვ. 260, 262). ასურელ მემატიანეს იოსუა მესეცეტის 551 წ. ქრ. შ. დაწერილ თხზულებითა მტკიცდება, რომ ეს საზომი „კაბო“-ს სახითვე ასურელებსაც სცოდნიათ (Chronique de Iosue Stylite. 3. მარტენის გამ. ასურული დედნის გვ. 31, თავი XL ფრანგ. თარგმანის გვ. XXXV, 40). ეს ერთეული არაბებსაც ჰქონდათ القفيز კაფიზ-ის სახით შეთვისებული (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients I, 62, 63, 200 და Liber Mafatih al-olum ٧٧, ٧٨) სომხები ამ საწონს *კააჟი*ს „კაპიტ“-ს ეძახდნენ.

დრამა. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია დრამის პირველად შემოსულობის თარიღი ქართულ მწერლობაში. საისტორიო ძეგლებში ჯერ-ჯერობით მეთავე საუკუნიდან გვხვდება.

ნიკორწმიდის მე-XI-ს. სიგ-ში ნათქვამია: ვიყიდე 1/4 ვენახი და „მივეც ძროხაჲ და ორმოცისა დრამის კმელადი“-ო (ქქები II, 45). დავით აღმაშენებლის ანდერძში იხსენიება: „პური [ცხობილი ფურნისაჲ ხუთასისა დრამისა წონი ნუშეა ოდეს მოაკლდების“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 16-17).

ოდიში ყოფილი მე-XIII ს. პირველი ნახევრის ხატის წარწერაში აღნიშნულია „რვა ასი ვერცხლი ორმოცდათი ოქრო დრამის წონა“ (Brosset. Voyage VII, 43). ეს საზომი ვეფხის-ტყაოსანშიც იხსენიება და იქ ნათქვამია, რომ ასმათმა რჩეული საჩუქრებითგან მხოლოდ „ერთი აილო ბეჟედი მართ აწონილი დრამითა“-ო ს. კაკ. § 352, ი. აბულ. § 327).

ერწო — თიანეთის საეკლესიო გამოსაღების გარიგების წიგნში (ტფ. უნივ. სიძე. მუზ. გრაგნილი № 15), რომელიც მე-XIII-XIV სს. უნდა ეკუთვნოდეს. პიტლოვანის შესახებ ნათქვამია, რომ მას უნდა „ქალაქური დრამაჲნ“ (40) გამოეღო. მართალია დრამა ფულსაც ერქვა და ზოგან ამ ძეგლში პირდაპირ ნათქვამიც არის „ვეცხლი დრამაჲ“, ე. ი. ფული დრამა ამდენი და ამდე-

ნო, მაგრამ რათგან ქალაქური ფული არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო, ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ აქ დრამა წონითი ერთეულის ტერმინია. ცნობილია და ამ გამოკვლევაშიც ხშირად გვხვდება ამის დამადასტურებელი მაგალითები, რომ წონისა და სითხის ქალაქური საზომები-კი სოფლურისაგან განსხვავდებოდა.

ლიტრა. სახარების გარდა ლიტრა მატერდისეულ წმ. ნინოს ცა-ში იხსენიება: „მოიღო სეტყუა ლიტრისა სწორი“-ო (Опие. II, 754). მე-XI ს. ნიკორწმინდის სიგელში მოხსენებულია „რკინაა ლიტრაა რუაჲ“, „ცკლი ლიტრაა იდ (ქკ-ბი II, 46, 48). თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში ნაბრძანებია: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცუილსა თხუთმეტსა ლიტრასა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 22, იხ. აგრეთვე დავით ნარინის სიგ. ქკ-ბი II, 159, 160). „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუმი კარგი“ იხსენიება შიომღ. 1227—30 წ. სიგელში, ხოლო 1246—50 წლისაში „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი“ (ქ-ბი II, 102 და 128).

საგულისხმოა, რომ „ლიტრა“ ვეფხისტყაოსანშიაც იხსენიება საზომად და იქ აღნიშნულია, რომ ფრიდონმა ავთანდილს უძღვნა საჩუქრად „სამოცი ლიტრა წითელი აწონით, არ ნაკლულითა“ (ს. კაკ. § 975, აბულ. § 953).

მე-XV ს. საბუთებშიაც ხშირად არის ნათქვამი ხოლმე ჰარცა კოკა და ლიტრა გაგიდიდოთ“ და არც გადასახადების პირობები შევიცვალოთ (1454 წ. მცხეთის სიგ., ისტ. საბ. III, 34).

ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგარის 1578 წ. დავთრითგან და მერმინდელ ყველა ძეგლებითგანაც, მაგ. წილქელის 1669 წ. გამოსაღების გარიგების წიგნში ქერისთვის (ა. ხაჩანაშვილის გუჯრები) და თევზისთვის (1611 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 8—1629 წ. იქვე IV, 14), ერბოსთვის (1629 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 14; 1708 წ. სიგ. იქვე V, 16), ყველისათვის (1629 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 14), მარილისთვის (1631 წ. სიგ. ისტ. საბ. IV, 17), დასავლეთ საქართველოს საბუთებში (1550—70 წ. და 1586 წ. სიგ.; დასავ. საქ-ს ისტ. საბ. I, 22 და 33, სხვაგანაც ბევრგან, დასასრულ დასტურლამალითგან (გვ. 7, 18, 19, 51, 63, 72, 85, 90—91, 92, 117 და 125) და სხვა ძეგლებითგანაც ჩანს, რომ ლიტრა მე-XV III ს. არამცთუ კვლავინდებურად ყველაფრის ასაწონ საზომად სუფევდა, არამედ სხვა საზომსაწყაოებისათვის საფუძელად იყო მიღებული. ეს გარემოება ქვემოთ, როდესაც საზომების ოდენობის განსაზღვრაზე გვექნება საუბარი, ძეგლებითგან მოყვანილი მაგალითებითგანაც ცხადი შეიქმნება.

ჩვეულებრივს გარდა, „ქალაქური ლიტრა“-ც იხსენიება, მაგ. ერთს 1524 წ. სიგელში ჰოთრულ ლიტრა“-ა დასახელებული (ისტ. საბ. II, 33).

სახლთუხუცესის ივანე სოლადაშვილის 1519 წ. ქვათახევისადმი შეწირულობის წიგნში ნათქვამია, რომ შეწირული ყმა მიიღებდეს ქვათახევისა ოთხსა ლიტრასა ცუილსა და ერთსა ლიტრასა საკმელსა ტფილის ქალაქურითა ლიტრითა“-ო (ისტ. საბ. III, 48). თაყა ზევდგინიძესაც 1523 წ. შეწირულობის წიგნში ზეთის ვადასახადი „ქალაქური ლიტრითა“ აქვს განსაზღვრული (იქვე III, 54 იხ. აგრეთვე 1546 წ. სიგ. III, 61). სრულ ლიტრას ვარდ

— ნახევარი ლიტრა — ც არსებობდა (ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოს. დავთარი № 382, 409, 411, 412 და დასტურლამალი 63). დას. საქართველოს საბუთებში ლიტრის მესამედიც (ქუთაის. საყდრის 1578 წ. დავთარი № 419 — 421) და „შამახური ლიტრა“ — ც იხსენიება (1586 წ. სიგ., დას. სკ-ს საბ. I, 33).

ლიტრა საზომის ტერმინიც ძალიან გავრცელებული იყო: ბერძნულად Λίτρα ლიტრა ეწოდებოდა, ლათინურად libra ლიბრა, ასურულად ლიტრა, სომხურად լիտր ლიტრ — და არაბულ-სპარსულად طل ჰრიტლ. A. Bückh-ის აზრით ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებსაგან შეუთვისებიათ (Metrologische Untersuchungen 293); შესაძლებელია, ქართველებს-კი ბერძნებისაგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

„ეკერატი“ ანუ „ეკირათი“ ძველი საზომის სახელია. მაგრამ ძველ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, რასაკვირველია შემთხვევით. მთარგმანებლებს, საბა ორბელიანსა და ვახტანგ მეფეს მოეპოვებათ. „ეკერატი“ ბერძნული ზεφειν-ისგან არის წარმომდგარი, რაც ერთი მცენარის (carubier, Iohannisbrot) თესლი, ან კერკაა. ხოლო ეკირათი ამავე სიტყვის არაბული ფორმა قيراط და შემდეგში არის არაბ-სპარსთა გავლენით შემოსული.

„სიკილა“ ებრაული წონითი ერთეულია და დაბადების ქართულ თარგმანთან ერთად შემოსულია საქართველოში. ძველ ქართულ საისტორიო ძეგლებსა და საბუთებში არა ჩანს ჯერჯერობით, მაგრამ ეს შემთხვევითი გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს. უეჭველია იგი შემდეგშია, თვით მე-XVIII ს — მდეც, იხმარებოდა ძვირფასი ლითონის წონის ოდენობის გამოსახატავად. ფულის მოსაქრელად შემზადებულ ლითონსაც სიკილობით ანგარიშობდნენ. მაგ. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ნათქვამია: „ოთხასი სიკილა ერთს ურსად უნდა ჩაიედეს (ეცხლში). ამისაგან გამოვა თამამ აიარი ეცხლი ორი ათას სამასი“ — (გვ. 33).

მე-XV ს — ში გვხვდება წონითი ოდენობის ერთეულად აგრეთვე „მიტყალი“. სახელდობრ გიორგი მეფის 1460 წ. მცხეთისადმი ნაბოძებს სიგელში იხსენიება „ოქროს სალტე სამი ოცდათორმეტი მიტყალია“ (ისტ. საბ. III, 36). 1524 წ. მცხეთის სიგელში ეს ტერმინი „მუტყალი-ს სახით არის მოხსენებული: გორიში ჯამბეგაშვილი ალაპად მოუტანდეს „წელიწადშივან ზორული ოქროთა ოთხასით მუტყალითა ოცდაოთხსა ლიტრასა ზეთსა და ცხრასა ლიტრასა ცვილსა“ — (ისტ. საბ. II, 33). სამცხით წმინდა ადგილების მოსალოცად წასული მღვდელმონაზონი ფილიპე შაქარაშვილის მიერ ნაწერს 1565 წ. სალაპო წიგნში ნათქვამია, რომ მან მისცა „სინელთა ოქროჲს საყური ჩასაწერელად და სამლოცველოდ თორმეტის მიტყლის წონა“ (ქ-ბი II, 406).

„მუტყალი“ იერუსალემის ჯვარის მონასტრის ალაპებშიც გვხვდება. იქ ნათქვამია, მაგ.: დიხამისძეს ვარამს „ასი მუტყალი ოქრო გამოეგზავნა“ — (გვ. 25), დანიელ წინამძღვარს კიდეც „ორასი მუტყალი ოქრო“ შეუწირავს საალაპედ (გვ. 29), ვინმე „შურაის ორასი მუტყალი ოქრო ებოძა“ (გვ. 43), მეფე-

თაქმეფესა დაეთს „ათას ორასი მკრცალი ოქრო გამოეგზავნა“ (გვ. 48, შეად. გვ. 70) შევნიერ-ყოფილს, მაკრინეს მეორე შემოწირულობის დროს სხვათა შორის „ორას ორმოცდაათი მკრცალი ოქრო“ შეუწევია (გვ. 52), თავდირიძე ამირასგან „ოთხასი მკრცალი ოქრო მოგუეიდა“-ო (გვ. 57).

შემდგომში ეს ტერმინი უკვე ამ სახით აღარა გვხვდება და „მკრცალის“ მაგიერ ჯერ ისევ „მკრცალი“ იხმარება, ხოლო მერმე „მისხალი“ შემოდის. აღსანიშნავია ამ მხრივ, რომ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „მკრცალი“ უწერია და ნათქვამი აქვს „ოცდაათცამეტი მკრცალი და ნახევარი—ერთი თუხტი“-აო (იხ. ლიტრა). ვახტანგ VI სამართლის წიგნში-კი „მისხალი“ იხსენიება: „ექვსი დანგი გინა ოცდაოთხი ყირათი ერთი მისხალი იქმნების“-ო (კარი თეთრის გარიგებისა § 16). დასტურლამაღში მისხალი ვერცხლის საზომად იხსენიება (გვ. 33—34). რათგან საბა ორბელიანი და ვახტანგ მეფე თანამედროვენი იყვნენ, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ცნობა „მკრცალის“ შესახებ მას უფრო ადრინდელი ძეგლითგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული. მისხალი „მიშკალ“-ის სახით დაბადების ებრაულ ტექსტში გვხვდება, მაგრამ იქ საწონსა ჰნიშნავს (Prof. H. Guthe Kurzes Bibelwörterbuch Gewichte). მკრცალი-კი არაბულის გზით უნდა იყოს ქართულში შემოსული. ქვ. არაბულად საწონია.

აღდალაჲ ზვარაზმელს ეს საზომი მხოლოდ არაბთა საწონ-საწყაოების აღწერილობაში აქვს მოხსენებული (Liber Mafātīl al-olumi გვ. 14).

„მოდი“ საზომად ქართულ საისტორიო ძეგლებში ჯერ არა ჩანს. 1246-50 წ. იგელში რომ ნათქვამია „ტყვეი[ბული]საგან მოდი რაიცა მოვალს-იჟელი, ფეტვი და ლომი“ (ქ. II, 129), აქ მოდი საზომი-კი არა, გამოსაღების სახელია (იხ. ამის შესახებ ჩემი სქეს ეკონომიური ისტორიის II წიგნი). სამაგიეროდ მოდი რამდენჯერმე გვხვდება ათონის აღაპებში (იხ. ათონის კრებული გვ. 217, 218, 244). მაგრამ რათგან ეს ცნობები საბერძნეთში მდებარე მონასტერს ეხება, ამით მოდის საქართველოში არსებობა, სანამ პირდაპირი ცნობა არ აღმოჩნდება, ვერ დამტკიცდება, რათგან გამოსაღები „მოდი“ საზომის სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მოდი საზომად საქართველოშიაც უნდა ყოფილიყო მიღებული: ამ საზომის სახელიც ბევრგან იყო გავრცელებული და ასურულად ერქვა „მუდმო“, ლათინურად mudijs, ბერძნულად $\mu\delta\iota\alpha\varsigma$ „მოდიოს“.

ღერინსა და სხვა სიტხებისათვის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე. აღბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს, რომ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ეს ტერმინი მე-X ს. უწინარეს ჯერ არ გვხვდება. მაგრამ საყურადღებო გარემოებაა, რომ დაბადებაში იქ, სადაც კოკაა მოსალოდნელი, ამ სიტყვის მაგიერ სარწყულია. კოკის ხმარებაში პირველად შემოსულობის თარიღი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია ისევე, როგორც ამ სიტყვის ეტიმოლოგია. გ. მთაწმიდელის თხზულებითგან ჩანს, რომ კოკა მაშინ ჩვეულებრივი ტერმინი იყო (ც. II ნაწილი და ე. II ნაწილი 46). მე-XIII და შემდგომი საუკუნეების ძეგლებშიც კოკა ყველგან გვხვდება (იხ. 1250—60 წ. სიგ. შიომღ. ისტ. საბ. 59- და აგრეთვე ქ. II, 137, 150, 153 და ბევრგან სხვაგანაც). დასტურლამაღში

კოკა ტკბილისა (გვ. II, 32, 45, და 98) და ძმრისთვისაც იხსენიება საზომად (გვ. 103). სრულიადი საქართველოს სახელმწიფოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდგომაც კოკა დასავლეთ საქართველოშიაც წინანდებურად იხმარებოდა, როგორც ღვინისათვის, ისევე სხვა სითხეებისათვის, მაგ. 1569 წ. სიგელში დასახელებულია „სამი კოკა ღვინო, ხოლო 1550—70 წ. საბუთში ნათქვამია „ათს კოკას ტკბილსა“ გამოიღებდესო (დას. სქს საბ. I, 20, 25). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დავთარი (გვ. §§ 21, 22, 24—26 და ბევრგან სხვაგანაც), ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. გამოსავლის დავთარი (გვ. 5—13 და სხვაგან), საციოზლოს გამოსავლის დავთარი (გვ. 5—45), აბხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდი დავთარი (გვ. 3—42) და აკად. გვლდნ-შტედტის 1772 წ. მოგზაურობის აღწერილობა (Reise 393) ცხადყოფენ, რომ დასავლეთ საქართველოშიც მე-XVIII ს. დამლევამდე ისეთი კუთხე არ მოიძებნებოდა, სადაც კოკა საწყაოდ მიღებული არ ყოფილიყო.

ჩვეულებრივ საყოველთაოდ მიღებულ კოკას გარდა გელათის 1246—50 წ. სიგელში „მონასტრული დიდი კოკა“-ც იხსენიება (ქეზი II, 129). დიდი კოკი“-ს ხსენება ხშირია მე-XV ს. საბუთებში, სადაც „კოტა კოკა“ ე. ი. პატარა კოკაც არის აღნიშნული, რომელთაგან უკანასკნელი პირვანდელ, „პირველ“ კოკად არის დასახელებული (იხ. 1454 წ. სიგ., ისტ. საბ. III 33—34). დიდი კოკა შემდეგშიც გვხვდება, მაგ. დასტურლამალში (გვ. 18). ამის გარდა იყო „მრთელი კოკა“ (ხონის საყდრის გამოს. დავთარი 5—13), მაგრამ არსებობდა „ნახევარი კოკა“-ც (ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოს. დავთარი §§ 265, 344, 345).

მომცრო საზომებად ძველ დროს „კოკობა“-სა და „კარასეულ“-ს ხმარობდნენ ხოლმე. კოკობა გ. მთაწმიდელის თხზულებაშია მოხსენებული (ქა იესი და ეუთსი გვ. 46), კარასეულა-კი „კარასოული“-სა და „კარასოული“-ს სახით იქვე და ათონის ალაპებში ზომ ხშირად გვხვდება და სამონასტრო ცხოვრებაში აუცილებელი საწყაო იყო: ბერებს ღვინოს სატრაპეზოში დასალევად სადილ-სერობის დროს სწორედ კარასეულებით აძლევდნენ ხოლმე (იქვე 46 და ათონის ალაპ. გვ. 216, 220, 221 და სხვაგან). იხსენიება გ. მთაწმიდელის ნაწარმოებში (იქვე 46) და დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი 1123 წ. ბოძებულ ანდერძშიც (შიომღ. ისტ. საბ. 18). ეს ტერმინი მე-XVI ს. საბუთშიც გვხვდება. ამილახორი თავა ზევდგინიძის 1523 წ. შიომღვიმისადმი მიცემულ სიგელში წინამძღვარი ყანჩაველი, მელქისედეკ ავალება მონასტერს, რომ გივი ამილახორისათვის ეწირათ და მისი სულის მოსახსენებლად „თვითოს კერასეულს (sic) ჩაურიგებდეს ვინცა ვინ უდაბნოს წინამძღვარი იყოს“-ო (ისტ. საბ. III, 55). უეკველია კერასეული ან იგივე კარასეულია, მხოლოდ დამახინჯებული წერის დროს, ან მისი ფონეტიკური სახენაცვალი. შემდეგში კარასეული ქრება და საბა ორბელიანს ეს ტერმინი ლექსიკონშიც-კი არა აქვს შეტანილი, ეტყობა მის დროს მონასტრებშიაც-კი აღარ იხმარებოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ათონის მონასტრის მერმინდელ ალაპებში კარასოულის მაგიერ შესატყვის

ადგილას „სასუმელი“ ან საწდევ“ ტერმინია ნახმარი (გვ. 218, 263 და სხვა გან).

„კარჩხალა“ ღვინის საზომად გრიგოლ სურამელისათვის 1250 წ. ახ. ხ. შიომღვიმის ძმობისაგან დაწერილს სიგელში გვხვდება. იქ აღნიშნულია, რომ მეწისქვილე „წლიწდისთაესა მემლუმესა ძლუნესა მოართმოდეს“ სამსა სქელსა პურსა და ერთსა კარჩხალსა ღვინოსა“-ო (თ. ჟორდ. შიომღ. ისტ. საბ. 65, ქვბი II, 128 და ს. კაკ. „სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა“ და სხვა გვ. 61. ეს ტერმინი და საზომი შემდეგშიაც უოფილა მიღებული და სამთავნელის სარგოს 1459 წლის განახლებულ გარიგების წიგნში აღნიშნულია გამოსაღებად „სამი კარჩხალა ღვნო“ (ქები II 273). საბა ორბელიანს და ვახტანგ მეფეს (დასტურლამაღში) ეს საზომი და ტერმინი არ მოეპოვებათ.

„კვანჩხი“ 1250—60 წ. შიომღვიმის საბუღოთი (გვ. 59—60) გვხვდება, რომელშიც ნათქვამია: „შენ ზოსიმეს გამზრდელმან იქე გარისელაჲსძისა სულისა სალოცავად თეოდორობისა პარასკევსა თესლი და კვანჩხითა ღვნოჲ მოიტანეო.

„ჯამი“ ამიერ-იმიერ საქართველოში იხმარებოდა ქურკლის სახელად და საზომის ერთეულადაც¹ მავ. აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარში ჯამი ღომის საზომად იხსენიება ჯიმისტაროს, ხიბულას, ნაქანელს, ხოირს, მუხაურსა, თილითსა და ხაუჯელში (გვ. 9—36), ხოლო ღომისა და ქურისათვის ჯგალში (გვ. 43—44). საციკლოს დავთარშიაც ღომისათვის არის ნახმარი (გვ. 20, 21, 40, 43).

ჯამი სპარსული სიტყვაა: სპარსულად چاه ჯამ. ლითონის ჯამს ნიშნავდა „ქიქაჲ“ საზომად რკონის 1259 წ. სიგელშია მოხსენებული: „საზომი ღვინო [ისა] და ფქუილისა ანუ სეფისკუერისა ბქიქათა, კოქაი და კაბიწი ყველაი გამოწყული იყოს“-ო (ქები II, 137). აქეთგან ირკვევა, რომ ქიქა ღვინის და ალბათ საზოგადოდ სითხის საზომი უოფილა. ამავე ძეგლში ნახსენებია „დიდროანი მოხეული ქიქაი“, მაგრამ აქ უფრო სასმისზეა საუბარი ვიდრე საზომზე, რათგან კახა ერისთავთ-ერისთავს აქ ნათქვამი აქვს: „ვისი გინდა ალაპი იყოს“ თითო დიდი სეფისკევრი და „თვთოი დიდროანი მოხეული ქიქაი ჩაივლებოდეს. ჩემი მწირველი და ხათუთაისი (კახას თანამეცხედრესი) ჩაურიგებდენ სეფისკუერსა და ქიქათა და ჩუენთვის შენდობას ათქუმე[იებ]დენ-ო (იქვე II, 135.) ვეფხისტყაოსანშიც ჩვეულებრივ იხმარება (ს. კაკ. §§ 51, ი. აბულ. §§ 26, 4224). ბარათაშვილების 1523 წ. გაყრილობის წიგნში „ქიქები“ სახლის ქურკლის შორის იხსენიება (ქები II, 350).

„საპალნე“ ძველი თგანვე იხმარებოდა. თავდაპირველად იგი აქლემის ტვირთის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა უოფილიყო, რათგან პალანი აქ-

¹) ვეფხისტყაოსანში ჯამი საქმლის ქურკლად იხსენიება:

„შეიქნა სმა და ქურობა მსგავსი მაჰისა ძალისა...

ჯამი და ქიქა ყველაი ფეორობისა და ლალისა“ (ი. აბულ. § 4241.

ლემის უნაგირსა ჰნიშნავს (დაბადება, შესაქმე 31, 34.). ეს გარემოება საბა ორბელიანსაც სკოდნია. მაგრამ ამგვარი პირენდელი მნიშვნელობა მას დიდიხანა უნდა შეცვლილი ჰქონდეს და ყოველგვარი სახედარი საქონლის ტვირთის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა და ტვირთის მნიშვნელობა მიენიჭა. საბა ორბელიანს „საპალნე ულაყის სატვირთავ“ის სახით აქვს მხოლოდ წარმოდგენილი (ლექსიკ.).

საფიქრებელია, რომ უკვე ისტორიულ ხანაში ამ სიტყვას ამგვარი ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. მცხეთისადმი ნაბოჭები სიგელი ადასტურებს, რომ ამ დროს მაინცაღამაინც საპალნე და ტვირთი ერთი და იგივე ყოფილა.

„საპალნე“ და „ცალი“ ვაჰანის მონასტრის მე-XIII ს. პირველი მეოთხედის ტიბიკონში იხსენიება; „საპალნე ღვწოჲ“ და ღვწოჲ თვთოჲ ცალი“ (შოიშლ. ისტ. საბ. 34, 35). მაგრამ შეჰველია საპალნეცა და ცალიც მარტო ღვინისათვის-კი არა, არამედ ყოველგვარი საქონლისათვის უნდა ყოფილიყო საზომად მიღებული. საზომის ერთეულად „საპალნე“ შემდეგშიც გვხვდება. ალექსანდრე მეფის 1433 წ. სიგელი მაგ. ცხად-ჰყოფს, რომ ბაჟს მაშინ სწორედ საპალნეზე ახდევინებდენ: არმაზს „მის ძუელითგან გაჩენილი ბაჟი ორი თანგა საპალნესა ზედა“ იყო და ისევ თქვენ დაგანებეთო (ისტ. საბ. III 15). რაკი ეს აზრი ამავე საბუთში ცოტა სხვანაირადაა გამოთქმული და ნათქვამია „ტუირთსა ზედან ორსა თანგასა აიღებდით“-ო (იქვე). ამიტომ საფიქრებელია, რომ „საპალნე“ და „ტუირთი“ ერთსა და იმასვე ჰნიშნავდენ და ერთნაირი და ერთზომ საზომებად ითვლებოდენ. 1441 წ. სიგელში „ერთი ცალი პური“ და ერთი ცალი ღვინო“-ა აღნიშნული (ისტ. საბ. 23).

შემდეგი საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც საპალნეს, ცალსა და ტვირტს ხშირად შეხვდება მკითხველი (იხ. 1613 წ. სიგ. ისტ. საბ. IV, 9.—1631 წ. სიგ. იქვე IV, 17 და სხვაგანაც ბევრგან). ვახტანგ მეფის დასტურლამალი ამტკიცებს, რომ საპალნე და ცალი როგორც ფართლეულობისათვის, ისევე მარცვლეულობისათვის და ყოველგვარი სანოვავისათვის და თევზეულობა-ხილეულობისათვის, ტკბილისა და ღვინისათვის, ერთი სიტყვით ყოველნაირი საქონლისათვის იყო საზომად მიჩნეული (იხ. დასტურლამალი გვ. 17, 20, 23, 45, 46, 85, 91, 99 და 100), თვით ბზისა და შეშისათვისაც-კი (გვ. 7 და 48). ამგვარადვე ყოველგვარი მარცვლეულობისა, ღვინისა, ზეთისა, ყურძნისა, ხილეულობისა და სხვადასხვა თევზეულობისათვის, აგრეთვე შეშისა და ნახშირისათვის საზომად მე-XVIII-შიაც, როგორც ეს აღმოსავლეთ საქართველოში ქალაქის მოურავის ხელისუფლებისა და სარგოს გარიგების წიგნიდანა ჩანს, წინანდებურად საპალნე და ცალი ყოფილა (სქს სძვლნი II, 524, 525 და 526—527).

დასავლეთ საქართველოს საბუთებში-კი შედარებით იშვიათად გვხვდება საპალნე და ცალი და როცა გვხვდება, ყოველთვის ღვინის საზომად იხსენიება (იხ. 1787 წ. და 1790—1803 წ.

საბუთები, დას. საქ. საბ. II, 92 და 132). აღსანიშნავია, რომ არც ერთ საეკლესიო გამოსაღების დავთარში ეს ტერმინები არ გვხვდება, თვით ჯუმლშეიციკი, სადაც დიდი ოდენობა არის ხოლმე აღნუსხული.

„ურემი“ ვითარცა საზომი ერთს 1250—60 წ. სიგელშია მოხსენებული, რომელშიაც „ურემი ღუინო“-ა დასახელებული (ქკბი II, 129). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში აღნიშნულია: „დლიურხედ დაითესების ორ კოდნახევარი... უნდა მოვიდეს კოდზედ ურემი“-ო (გვ. 23). ქალაქ ტფილისის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს მე-XVIII ს. გარიგების წიგნში ურემი ღუინისა, ხმელი თევზისა, შეშისა, ფიჩხისა, ძნისა და სხვა საქონლისათვისაც იხსენიება საზომად (სქს სძვლნი II, 523—526. დას. ტურლამალი 23). საზოგადოდ აღმოს. საქართველოში ურემი ყველაფრისათვის უნდა ყოველიყო საზომად მიჩნეული, რისაც ურმით გადატანა-გადმოტანა შეიძლებოდა და მიღებული იყო.

დასაჯლეთი საქართველოს საბუთებშიც იხსენიება ურემი და მისი მონათესავე მეორე ტერმინიც. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსაღლის დავთარში ურემი ღომის საზომადა ჩანს (§§ 115—119, 122—128 და სხვაგანაც). იგივე დანიშნულება აქვს ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. დავთარშიაც (გვ. 5—13) და ამას გარდა ფეტვისა, ურიშისა, თივისა და ბზის საზომადაც არის აღნიშნული (გვ. 5—12). აბხაზეთის დიდი საკათალიკოზო გამოსაღლის დავთარში რაქაში და მათხოჯს ურემი თივისა და შეშის საზომად იხსენიება (გვ. 3), ბაკისუბანს, მათხოჯსა, ზონს და ჯიქთუბანში ღომისთვის (გვ. 10, 12—17). საცაიშლოს დავთარში „ურემი“-არ ჩანს. დასავ. საქართველოს საბუთებში „ურმის“ მაგიერ ურმეული, ან „ურმოული“ იხმარება და მე-XVIII ს. სიგელ-გუჯრებში ღომის საზომადა ჩანს, მაგ. 1730 წ. და 1753 წ. საბუთებში, ბევრად „ურმეული ღომი“-ა აღნიშნული (დას. სქს საბ. I, 122 და II, 2). „ურმოული“- ღომის საზომად ხონშიც არის აღნიშნული (იხ. აფხაზ. საკათალ. გამოს. დიდი დავთარი გვ. 15).

თავი მეორე.

ლიხთ იმერ-ამერეთის საჴონის საერთო საზომები

საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის შემდგომ მე XVIII ს. დამლევამდე.

საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის მოსპობას ჩვენი ერის, კულტურული ცხოვრების მთლიანობა მთლად არ გაუენადგურებია, არამედ სულიერი და ეროვნული ცხოვრების კავშირი კვლავ არსებობდა. მისი ერთი ნაწილის წარმატება და შენამძენი მეორე და დანარჩენი ნაწილებისათვისაც საერთო კეთილგზად ხდებოდა. ზოგჯერ ერთისა და იმავე უცხო პოლიტიკური ძალის ბატონობა, თუ ზეგავლენაც აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოზე ერთნაირს კვალსა სტოვებდა. ამ ორი გარემოების წყალობით სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის შემდგომაც საქართველოში ისეთი ახალი საზომები გაჩნდნენ, რომელნიც საერთო იყვნენ იმერ-ამერეთისათვის. სწორედ ამგვარი საზომების შესწავლას უნდა შეუდგეთ ამ ეამად.

„კოდი“ საზომთა შორის ძველ ქართულ საბუთებში სრულებით არ იხსენიება. მხოლოდ მე-XVI ს-ში ჩნდება იგი პირველად სიგელ-გუჯრებში და დავთრებში. თუ არ ვცდები, „კოდი“ პირველად დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში გვხვდება, სახელდობრ 1540 წ. სიგელში „ერთი კოდი იფქლი“ და 1550-70 წ. საბუთში „ორი კოდი პური, თითო კოდი ღომი, თითო კოდი ქერი“. აღმოსავლეთ საქართველოშიც იმავე საუკუნეში გვხვდება ეს ტერმინი და საზომი, მაგ. ქვათახეის 1568 წ. სიგელში ნათქვამია, რომ საალაპოდ „ორის კოდის ნამცხვარსა პურსა“ მოიტანდნო (ისტ. საბ. II, 46). აღსანიშნავია, რომ ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში ეს საზომი არ იხსენიება, ხონის საყდრის გამოსავლის 1600 წ. ახლო ხანისაში-კი ღომის საზომად არის უკვე ნახმარი (გვ. 5-13). ამ გვარადვე გვხვდება კოდი აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავლის დიდ დავთარში პურისა, იფქლისა, ქერისა და სხვისთვის (გვ. 1-18). არ ჩანს მხოლოდ საცაიშლოს დავთარში.

საყურადღებოა, რომ სამთავნელის სარგოს 1673 წ. განახლებულ გარიგების წიგნში, რომელიც 1459 წ. საბუთის პირს წარმოადგენს, პირველ ნაწილში ყველგან კაბიწია საზომად დასახელებული, მეორე ნაწილში-კი უკვე კოდია აღნიშნული, მაგრამ აქაც დედანში როგორც ეტყობა კაბიწი უნდა წერებულყო. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ კოდი, როგორც სვ. ჯანაშიას შეუძინევია, „შემდეგ არის ჩაწერილი ანოფხეილ ადგილას“. ასეა რამდენჯერმე გადამწერს საფიქრებელია ნათქვამი ექმნებოდა, რომ ამ მეორე, ქსნის ხეობის ბარის სოფლების შესახებ ცნობებში კოდი ჩაეწერა პირვანდელი კაბიწის მა-

გიერ, მაგრამ შემდეგ გადაწერის დროს ეს დავიწყებია და მერმე რომ შეუძ-
ჩნევია, კაბიწი ამოუფხევია და სამაგიეროდ კოდი ჩაურთავს.

მე-XVII და მე-XVIII სს. აღმოსავლეთი საქართველოს ძეგლე-
ბში კოდი პურისა და სხვა მარცვლეულობისათვის ერთად-
ერთი ჩვეულებრივი მოზრდილი საზომია და იხსენიება ყველ-
გან, მაგ. პურისათვის—ბოლნისის 1611 წ., 1629 წ. და 1631 წ. სივლებში, პუ-
რისა და ფქვილისათვის (ისტ. საბ. IV, 8, 14 და 17), წილქნელის გამოსაღების
1669 წ. გარიგების წიგნში (იხ. ა. ხაბ. გუჯრები.) ღ 1708 წ. სიგელში პურისა და
ქერისათვის (ისტ. საბ. V, 16 და სხვა ძეგლებშიაც), ვახტანგ მეფის დასტურ-
ლამაღში პურისა, ქერისა, ფქვილისა, ცერცვისა და ნიგვზისათვის (გვ. 6, 8, 9,
11, 18, 23, 31, 32, 44, 45, 83, 93, 123, 125). იხსენიებს ამ საზომს აღმოსავ-
ლეთ საქართველოში აკად. გვლდენშტედტიც თავის 1772 წ. მოგზა-
ურობის აღწერილობაში. ყველა საწონების თავში მას სწორედ კოდი აქვს
აღნიშნული (Reise 359). სამაგიეროდ დასავლეთი საქართველოს
მე-XVII—XVIII ს. ძეგლებში კოდი უკვე იშვიათი სანახავია და
დამახასიათებელია, რომ იგივე აკად. გვლდენშტედტი კოდს დასავლეთ სა-
ქართველოს საზომთა შორის სრულებით არ იხსენიებს. ეს გარემოება იმის მო-
მასწავებელი უნდა იყოს, რომ კოდი ლიხთიმერეთის ალბმცემობაში იშვიათი
სახმარებელი უნდა ყოფილიყო.

სრულ კოდს გარდა „ნახევარი კოდი“-ც გვხვდება (მაგ. დას-
ტურლამალი 18, 23, 44 და სხვა ძეგლებშიაც).

„ფოხალი“ აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჯერჯერობით, თუ არ
ვცდები, დასტურლამალში გვხვდება მხოლოდ, იქაც ორგან; სახელდობრ
ავლაბრის რიგისა დი სამსახურის აღმწესხველ თავში, სადაც სწერია: „ღალა
დლიურზედ სამი ფოხალი პური“-ო (გვ. 8 § ივ) და მეფე გიორგისაგან
ყაიყულის სამოურაოს გარიგებაში, სადაც ნათქვამია: მოურაიისა არის სამი
ფოხალი პური, სამი ფოხალი ქერი“-ო (გვ. 93) სხვაგან არა ჩანს და
აკად. გვლდენშტედტსაც აღმოს. საქართველოს საზომთა შორის ფოხალი
აღნიშნული არა აქვს. მაგრამ „ფოხალის“ არსებობა საბა ორბელი-
ანმაც იცოდა, მარცვლეულობის საზომად მიაჩნდა და მის
სიდიდეზე ცნობაც მოეპოვება (ლექსიკ.). საფიქრებელია, რომ ეს ტერ-
მინი არც ისე იშვიათი უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთ საქართველოშიაც, რო-
გორც ეს შეიძლება ადამიანს შენახული ძეგლების წყალობით ეჩვენოს.

პირიქით დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში ეს საზომი
მე-XVI ს. მეორე ნახევართგან უკვე ცნობილია და ქუთაისის საე-
დრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში ფოხალი ღომის საზომად იხსენიებ
„ღომი ფოხალი ხუთი“-ო (§§ 175—177). აღსანიშნავია, რომ საცაიშლო
გამოსავლის დავთარში „ფოხალი“ მარცვლეულობის საზო-
მად-კი არა, არამედ ღვინის საზომად სწერია (გვ. 6—45) ამგეა-
რადვე აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავალის დიდ დავთარ-
ში საქუჩულარიოს, ნაყანულს, ქალა-ნიჯაიანოსა და ჯგალს ფოხალი ღვინის

საზომადღე უწერია (გვ. 19, 24-27, 39 და 43-44). დასავლეთი საქართველოს სამ საბუთში, 1730 წ. და 1773 წ. და 1787 წ. გუჯარბში ფოხალი ღომის საზომად არის დასახელებული (დას. ს-ქს საბ. II 121 და სხვაგან).

მთელ ფოხალს გარდა საცაიშლოს გამოსავლის დავთარში „ნახევარი ფოხალი“-ც იხსენიება (გვ. 26, 27, 30, 31).

„ქილა“, „ი ღაკი“. ქილაზე უკვე მე. XVI ს—ით გან მოყოლებული დასავლეთ საქართველოში ცნობები მოგვეპოვება და 1569 წ. სიგელში „ორი ქილა ღომი“ იხსენიება (დას. სქს. საბ. I, 20). 1628 წ. გუჯარბში ნათქვამია: „ხუთი მახათელი მარილი, სადაპოდ რომ გავიჩენია, ამისგან იმ სამ მწირველს ხუცებსა ერთი ქილა მისცენ“-ო (იქვე I, 42). საცაიშლოს დავთარში ქილა ღომის საზომად ჩანს (გვ. 44). ქილა თანამედროვე მეგრულშიაც არის საზომად შენახული და ქილა, ან „ქია“ ჰქვია. ეხლა განსაკუთრებით პურის საწყაოდ ითვლება.

აღმ. საქართველოს ძეგლებში ქილა, ან ქილაკი ჯერ არა ჩანს. საბა ორბელიანსაც „ქილა“ საზომად-კი არა, არამედ ქურქლად აქვს წარმოდგენილი ისევე, როგორც ეხლაც არის მიღებული. მას ამას-თანავე იცის, რომ „ქილა“ უცხო სიტყვაა და ნათქვამი აქვს: „ქილა სხუთათა ენაა, ქართულად დერგი“ ჰქვია, ხოლო „დერგი ქურთ უმცირესი“ არისო (ლექსიკ). საზომად საბას „ქილაკი“ აქვს აღნიშნული. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მას ეს ტერმინი აღმოს. საქართველოს ძეგლებშიც უნდა ჰქონოდა ამ სახით ამოკითხული.

„პინა“ საზომად როგორც აღმოსავლეთს ისევე დასავლეთ საქართველოში იხმარებოდა. უძველესი ცნობა ამ საზომის შესახებ დასავ. საქართველოში შედგენილ ძეგლში მოიპოვება, სახელდობრ ქუთაისის საყდრის 1578 წ. შემოსავლის დავთარში, სადაც იგი პურისათვის არის მოხსენებული: „პური პინა ერთი“-ო (§§ 380, 381, 388). არც სხვადასხვა დავთრებში და არც სხვა აქამდე გამოცემული ლიხთიმურეთის მერმინდელ საბუთებში პინას ხსენება არა ჩანს. არ იხსენიებს ამ საზომს აქად. გვლდენშტედტიც.

აღმოსავლეთ საქართველოში პინა გაცილებით უფრო გვიანა გვხვდება, სახელდობრ წილკნელის სარგოს 1669 წ. გარიგებში წიგნში, რომელშიაც ის პურის საზომად ხშირად იხსენიება (იხ. ა. ხაზ. გუჯარბი). მაგრამ რაკი ეს ძეგლი ძველი გარიგების წიგნის განახლებულ შინაარსს მოგვითხრობს მხოლოდ, ამიტომ „პინა“ ამაზე უფრო ადრინდელ ძეგლებშიაც უნდა ვიგულისხმოთ ნახმარად. იმისად მიუხედავად, რომ იგი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ძეგლებში არ გვხვდება და შეიძლება თითქოს გამქალაქდებულ გვეჩვენოს კიდევ, საერთოდ იშვიათი ტერმინის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაინც რაკი აქად. გვლდენშტედტი ქართულ საზომთა შორის აღმოს. საქართველოში პინას იხსენიებს (Reise, 359). ცხადია ვაქრობაში მიღებული უნდა ყოფილიყო.

საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „პინა ღიდი ჯამი“-ო. პინა და პინაკი ბერძნული სიტყვაა *πίναξ*, და *πίναξ* თევზსა-

აგრეთვე საწერ დაფას, რუკას და სიას ჰქონდა. ქართულს ეს ტერმინი ორი მნიშვნელობით აქვს შეთვისებული: როგორც თევში ან ჯამი, და სარჩევ-საძიებელი.

„ბათმანი“ ძველ ძეგლებში არ გვხვდება და შედარებით გვიან, ეგონებ მხოლოდ მე-XVIII ს-ში, უნდა იყოს შემოსული ოსმალეთითგან. აღმოსავლეთ საქართველოს ძველთაგან ბათმანი აბრეშუმის საზომად ღვთაების 1722 წ. გუჯარში და ქიზიყის გამოსავლის გარიგების 1798 წ. წიგნშია დასახელებული (ისტ. საბ. I, 34 და ს-ქს სძელნი III, 137). საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „ბათმანი“ შეტანილი არა აქვს იმ გვარადვე, როგორც არც ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება სადმე. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ამ დროს ბათმანი ჯერ შემოსული არ უნდა ყოფილიყო. ამ საზომს აღმოსავლეთ საქართველოში 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს (Reise 359).

დასავლეთ საქართველოს საბუთთაგან ჯერ-ჯერობით, თუ არ ვცდებით, მხოლოდ 1801 წ. გუჯარში გვხვდება საზომად ბათმანი: „ოთხი ბათმანი ჰური“ (დას. საქ. საბ. II, 120). მაგრამ ეს რომ შემთხვევითი გარემოება უნდა იყოს, ამას აკად. გვლდენშტედტის ცნობაც ადასტურებს, რათგან უკვე 1772 წ. ის დასავლეთ საქართველოს საზომთა შორის ბათმანსაც ასახელებს (Reise, 393).

„ბათმანი“ თურქული სიტყვაა بطمان, بطمن, ოსმალური გამოთქმით ნათან იქ ექვს ოყიან საზომად ითვლება (ცენკერის ლექსიკ.), ხოლო ოყაში (ყა) 400 დრაჰმი ითვლებოდა.

„ნაოთხალი“ და „ჩარევი“ ურთიერთთან დაკავშირებული ტერმინებია დასავლეთ საქართველოს საბუთებში საზომთა შორის „ნაოთხალი“ გვხვდება. მე-XV ს. მეორე ნახევრის ერთს საბუთში მაგ. ბეგარაში აღნიშნულია „ხუთი თეთრი, ერთი ნაოთხალი ღოში და ორი ათიანი ღვინო (ს. კაკ. დას. საქ. საბ. I, 6), ხოლო 1540 წ. სიგელში „სამი ნაოთხალი იფქლის“ შეწირულობა იხსენიება (იქვე I, 12). ბაგრატ იმერთა მეფის 1545 წ. გელათისადმი ბოძებულ სიგელში ნათქვამია: „მართებს ბეგარა ესე: დემეტრას თეთრი ოცი, ღვინო კოკა ორმოცი, ბატყი ერთი, ღოში ნაოთხალი ათი... მართებს ლექვანიძესა გიორგასა... ღოში ნაოთხალი ორი... ნამაშვეს კოლადე... მართებს... ღოში ნაოთხალი ოცი“ (სქლს სძელნი I, 21, ქ-ები II, 339). ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში „ნაოთხალი“ ჩვეულებრივი ტერმინია და იქ ხშირად გვხვდება: „თუ ყანა მუშაოს ორი ნაოთხალი ღოში გამოიღოს, თუ არ მუშაოს რვა ნაოთხალი ღოში გამოიღოს“-ო (გვ. 5 § 21, 22, 23 და სხვაგანაც ბევრგან).

ნაოთხალს გარდა „სანაოთხლო“-ც იხმარებოდა. მაგ. იმავე ძეგლში აღნიშნულია „ღოში ურემი ერთი ოცდაოთხი სანაოთხლო (გვ. 35 § 526, აგრეთვე § 258, 259-267 და სხვაგანაც).

ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. დავთარში და საციოშლოსაში ნაოთხალი, თუ არ ვცდები, არ გვხვდება. აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ დავთარშიც ბარის რაქას, ჩხარისა, ნაენახევისა, საჩხეურისა, ჯიმაშტაროსი და ბაკისუბის გამოსავლის აღწერილობაში ნაოთხალი არ იხსენიება, ფარცმანაყანევისაში-კი და საგენათლოს ბუეთში უკვე ნაოთხლებად არის ღომი განსაზღვრული (იხ. ს. კაკ. გამოცემა გვ. 7-8 და 11), ამგვარადვეა მათხოჯისაში (იქვე 12-15). ხონითგან მოყოლებული-კი დავთრის ბოლომდე ნაოთხალი უკვე აღარ იხსენიება. ეტყობა სამეგრელოში ნაოთხალი ამ დროს არ უნდა ყოფილიყო.

ნაოთხალი ძველს ქართულში მეოთხედსა ჰქონდა და. მაგ. ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგელში ნათქვამია: „ჯიჩქარაჲს ძისა გლეხისაგან ვიციდე „ნაოთხალი ვენაკისაჲ“-ო (ქ-ები II, 45), ე. ი. ვენახის ერთი მეოთხედი. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მე-XI ს. ნაოთხალი ჯერ საზომის ტერმინი არ არის, მაგრამ ყველაფრის მეოთხედს, მათ შორის რასაკვირველია საზომისასაც, ნაოთხალი ერქმეოდა.

საბა ორბელიანის ლექსიკონშიც „ნაოთხალი“ განმარტებულია, როგორც მეოთხედი: „ოთხისაგან ერთი“-ო (ლექსიკ.). ამ ადგილითგან არა ჩანს, რომ საბა ნაოთხალი წონის ერთეულად ჰქონდეს წარმოდგენილი, მაგრამ ერთი ადგილი ამას უდაოდ ამჟღავნებს. მას თავის ლექსიკონში აღნიშნული აქვს, რომ „სპარსნი ღიტრის ნაოთხალს ჩარექს, უხმობენ“-ო (იხ. ლიტრა). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ქართულად ჩარექს „ნაოთხალი“ ეწოდებოდა. მაგრამ აღმოს. საქართველოს საბუთებში ეს ტერმინი ჯერ არა ჩანს.

მე-XVI ს-ში წონითი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად „ჩარექი“-ც შემოდის. მაგ. ბრეთის სახარების 1543 წ. წარწერაში მოხსენებულია „სამი ჩარექი ვერცხლი“ (ქ-ები II, 336). მე-XVII ს. საბუთებში ეს ტერმინი სანთლისა, საკმეელისა და სანთლის გულის წონითი ოდენობის გამოსახატავად არის ნახმარი (1611 წ. ბოლნისის სიგ. 1619 წ. სიგ., 1631 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 8, 11, 17). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ყოველგვარი საეაქრო საგნისათვის იხმარება: სახდელისა, ერბოსი, ქიშიშისა, თაფლისა, ხახვისა, ლავშისა და ზეთისათვის (გვ. 7, 11, 25, 31, 90-91, 94, 98). მე-XVIII ს. ქალაქის მოურავის ხელისუფლება სარგოს გარიგების წიგნში ერბოსა და თევზეულობისათვისაც იხსენიება (სქლს სძვლნი II, 524, 526). აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს 1772 წ. აღმოს. საქართველოს საზომთა შორის ჩარექს (Reise, 359). ჩვეულებრივს გარდა „გორული ჩარექი“-ც იხსენიება (1520 წ. სიგ., ისტ. საბ. II, 30).

დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც ეს საზომი უკვე მე-XVI ს-ითგან გვხვდება (იხ. 1550-70 წ. სიგ., 1730 წ., 1783 წ., 1790 წ. და სხვა გუჯრები დას. საქ. საბ. I, 24, 124, 79. II, 126). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დავთარში მკედისა, ანუ ძაფის წონის აღსანიშნავად გვხვდება (წჳ 123-150 და სხვაგანაც). აკად. გვლდენ-

შტეტს ჩარეკი დასავლეთ საქართველოშიაც აქვს გაერცელებულ ასზომად მოხსენებული (Reise, 393).

სრულ ჩარეკს გარდა „ნახევარი ჩარეკი“-ც არსებობდა (1611 წ. ბოლნისის სიგ. ისტ. საბ. IV, 8,—დასტურლამალი 25 და 98. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დათარი § 439).

ვახტანგ მეფის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ჩარეკი მის დროს წონითი სისტემის ერთი აუცილებელი ერთეულთაგანი ყოფილა. მას თავის სამართლის წიგნში ნათქვამი აქვს: „ხუთი სტილი ერთი ჩარეკი არის, ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის“-ო (კარი ვალისა).

ჩარეკი ქართული ტერმინი არ არის, არამედ სპარსული. სპარსულად ეს სიტყვა მეოთხედსა ჰნიშნავს. ხოლო რაკი ჩარეკი ლიტრის მეოთხედი ყოფილა, უნებლიეთ იბადება საკითხი „ნაოთხალი“, რომელიც იმავე მეოთხედსა ჰნიშნავს, იგივე ჩარეკი ხომ არ არის და სპარსულითგან შემოხიზნული ტერმინი ჩარეკის ძველი ქართული შესატყვისობა ხომ არ არის? სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და საბა ორბელიანსაც პირდაპირ აქვს ნათქვამი: „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს—ჩარეკს უხმობენ“-ო (ლექსიკ. იხ. ლიტრა).

ტერმინი „ნაოთხალი“ დაბადების ქართულ თარგმანშიაც გვხვდება. ლევიტელთა წიგნში იხსენიება „ნაოთხალი მოორისა ღვწო“- (23₁₂). ამიტომ თვით ტერმინი ძველია და მისი მოუხსენებლობა ძეგლებში მე-XV ს-მდე ალბათ შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

დასავლეთ საქართველოში „ნაოთხალისა“ და „სანაოთხლოს“ ოდენობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია და შესაძლებელია იქ ეს ორი ტერმინი ლიტრის მეოთხედზე მოზრდილი საზომი ყოფილიყოს. მაინცდამაინც, რაკი ლიხთიმერეთში ნაოთხალი უკვე მე-XV ს. საზომადა ჩანს და მე-XVI—XVII სს.-შიაც იხმარებოდა, ხოლო მე-XVI ს-ითგან ჩარეკიც შემოსულა, მომავალში უნდა გამოირკვეს, არსებობდა თუ არა რაიმე განსხვავება ამ ორ ტერმინ-საზომს შორის და თუ იყო, რით განსხვავდებოდნენ ერთი მეორისაგან?

„გუერდი“- ძველ ქართულში ნახევარსაც ჰნიშნავდა და შემდეგ საზომის ნახევარსაც ეწოდებოდა. ეს ცხადად ჩანს ბოდორნის თეთროსან ლეთისმშობლის მონასტრისათვის ვამიყ შაბურძის 1474 წ. შეწირულობის წიგნიდან, რომელშიაც ნაბრძანებაა: „ბოდორნის დეკანოზი კაბიწ-გუერდისა პურისა და კოკა-გუერდისა ღვწოსა თევზად გაჰყიდეს“-ო (ქ-ბი II, 292). უეჭველია აქ „კაბიწ-გუერდი“ და „კოკა-გუერდი“ კაბიწ-ნახევარსა და კოკა-ნახევარს უდრის. მაშასადამე აქ „გუერდი“ საზომის ტერმინი-კი არ არის, არამედ ოდენობის აღმნიშვნელი და შეიძლებოდა ნახევარი კაბიწისა-საც და ნახევარი ლიტრის, იქნება სხვა საზომის ნახევრის გამომხატველი ყოფილიყო.

„გუერდი“ საზომად დაბადების ქართულ თარგმანშიაც არის ნახმარი: „ღვწო შესაწირავად მეოთხედი გუერდისა“ (რიცხუთა 15₃).

საბა ორბელიანს ერთის მხრით გუერდი ლიტრის მეოთხედად აქვს განსაზღვრული: „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარეკს უხმობენ...“

ხოლო ქართულად—გვერდი, გინა ნაოთხალი ეწოდების“ (ლექსიკ.: ლიტრა),—მეორეს მხრით კოკის მეოთხედად, კარიკის ნახევრად: „კარიკი არს ნახევარ კოკა, რომელ არს ღორა. ჩაფი არს ღორაკი, რომელ არს გვერდი კოკის ნაოთხალი“-ო (ლექსიკონი, კოკა). რაკი ლიტრის მეოთხედი—გვერდი და კოკის მეოთხედი—გვერდი ოდენობით ერთმეორისაგან ძალიან განსხვავდებიან, მათ შორის ძირითადი მნიშვნელობითი მსგავსება იმაში უნდა მდგომარეობდეს, რომ გვერდი ღორას ნახევარია და გვერდიც ლიტრის ნახევრის ნახევარი იყო. საზოგადოდ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ როგორ და როდის მოხდა, რომ ნახევარის აღმნიშვნელი „გვერდი“—კოკის ნაოთხლის, ანუ მეოთხედის აღმნიშვნელად იქცა.

დასავლეთ საქართველოს მე-XVI ს. საბუთებში გვერდი მარცვლეულობის საზომად არის მოხსენებული: საწირავად „ქუამლზედ თვითოს გვერდს პურს მიაართმევდენ“, ან „ლომი გვერდი ორი“-ო (დას. სქლს საბ. I, 24 და 27). ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დაეთარში ქერისათვის არის აღნიშნული: „მართებს... ქერი გუჟრდი ერთი“-ო (§§ 162—164), აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დაეთარში „გუერდი“ ლომისათვის არის ნახმარი ს. ფარცმანაყაყაიის ჯუშულში და ნაყანულში (გვ. 11 და 26—27).

„ქსანი“ როგორც აღმოსავ. საქართველოში, სადაც მე-XVII ს. დამდეგის საბუთში იხსენიება, ისევე დასავლეთ საქართველოშიაც იხმარებოდა. მე-XVIII ს. აღმოსავლეთ საქართველოს სიგელ-გუჯრებში ქსანი საკმევლის საწონად იხსენიება (იხ. 1611 წ. და 1629 წ. სიგ.,—ისტ. საბ. IV, 8 და 14). ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ეს საზომი ნიგეზისა და ერბოსთვის არის ნახმარი (გვ. 48 და 63). ქსანს საბა ორბელიანიც იხსენიებს (ლექსიკ.). ხოლო ლიხთიმერეთში ეს ტერმინი უფრო გვიან გვხვდება ძეგლებში და პირველი ცნობა მე-XVIII ს. მეოთხე მეოთხედზე ადრინდელი ჯერ არ მოგვეპოვება. 1783 წ. ერის საბუთში „ნახევარი ქსანი საკმეველი“ არის აღნიშნული, 1808 წლისაში-კი „ორი ქსანი სანთლის გული“-ა (დას. სქლს საბ. I, 82 და II, 161). ამ გვარად დასავლეთ საქართველოში თითქმის იშვიათ ტერმინადა ჩანს, მაგრამ მე-XVIII ს.-ში რომ პირიქით იგი დასავლეთ საქართველოში უფრო ხშირი და ჩვეულებრივ სახმარებელი საზომი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე აღმოსავლეთში, ამას აკად. გვლდენშტედტის ცნობა ამტკიცებს. იგი აღმოსავლეთ საქართველოს საზომთა შორის ქსანს არც-კი იხსენიებს, ლიხთიმერეთში-კი საზომთა შორის პირველ ადგილას სწორედ „ქსანი“ აქვს მოხსენებული (Reise, 393).

სრული ქსანის გარდა „ნახევარი ქსანი“-ც ყოფილა (1783 წ. სიგ. დას. საქ საბ. I. 82). ჯერ გამოსარკვევია, აქვს ტერმინ ქსანს სომხურ *քսան*-*ի*-თან, რომელიც პატარა პარს, ქისას ჰნიშნავს, რაიმე კავშირი თუ არა?

„სტილი“ მე-XVIII ს. დამდეგის აღმოს. საქართველოს საორბელო-საბარათიანოს გამოსაღების გარიგების წიგნში იხსენიე-

ბაერბოს, ყველისა და მარჩილის საზომად (იოანე ბატონიშვილისეული წიგნთსაცავის გრაგნილი № 338), ხოლო ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ერბოსა და აბრეშუმისათვისაც (გვ. 10, 11, 31, 82, 83, 99. იხ. აგრეთვე მისი სამართლის წიგნი, კარი ვალისა §§ 123, 124). შეტანილი აქვს ეს ტერმინი თავის ლექსიკონში საბა ორბელიანსაც (იხ. ლიტრა). აკად. გვლდენშტედტსაც 1772 წ. სტილი აღმოსავლეთ საქართველოს საზომთა შორის მოხსენებული აქვს. მისი სიტყვით სტილი ჩარეკის მეზუთედი ნაწილი ყოფილა (Heise, 359). ქიზიყის მოურავის სარგოს 1798 წ. გარიგების წიგნში „ქალაქური სტილი“ აბრეშუმისათვის არის აღნიშნული საზომად (სქს სძელნი III, 137). დასავლეთ საქართველოს საბუთებში „სტილი“-ი შვიათად გვხვდება, მაგრამ იქნება ეს შემთხვევითი მოვლენა იყოს. 1803 წ. სიგელში ხონის წაა გიორგის ყმის გამოსაღებად აღნიშნულია „ორი ჩარეკი თათლის (sic) სანთელი, ორი ქსანი სანთლის გული და ერთი სტილი საკმეველი“-ო (დას. სქს საბ. II, 161). რათგან აკად. გვლდენშტედტს, როგორც ქვემოთყვანილი ცნობითგან ცხადი შეიქმნება, 1772 წ. სტილის სახელი არც-კი გაუგონია და სწორედ ამიტომ უნდა იყოს, რომ იგი იმერეთის მაშინდელ საზომთა სიაში მას მოხსენებულიც-კი არა აქვს და არც სხვა ძეგლებში გვხვდება სადმე, ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ლიხთიმერეთში ეს საზომი თითქმის მართლაც იშვიათი უნდა ყოფილიყოს.

„გოდორი“ აღმოსავლეთი საქართველოს ძეგლთაგან ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება თევზისათვის (გვ. 110, 120): „კეობილამ რამდენჯერაც თევზი მოვა აგოდორი“ სუფრაჯს ერგება ულუფადო, ახალ დაბითგან „რამდენჯერ თევზს ბატონისათვის წამოიღებდენ, იმდენჯერ შვიდს გოდორს მოურავისათვის წამოიღებდენ“-ო.

დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში გოდორი ღომისა და მქადის საზომად იხსენიება. მაგ. ხონის საეპისკოპოსო საყდრის 1600 წ. ახ. ბ. გამოსავლის დავთარში სწერია „1 გოდორი სამეჯინიბო მქადი“-ო (გვ. 9, 11, 13, 14), ხოლო აუხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსავლის დიდ დავთარში ს. ნავენახევისა და ოცხანას ბეგარაზე ნათქვამია: „მართებს მამისთვალასა ზაქარიას ზაქუბერიძეს... 12 გოდორი ღომი, 6 გოდორი ღომი“ (გვ. 4), „მართებს თქაქაქრთილაძეს და მის განაყოფს... 3 გოდორი ღომი“ და სხვა. ოცხანელებსაც ღომი ყველას გოდრობით ჰქონიათ შეწერილი (გვ. 41—42).

„ჩაფი“ დასავლეთ საქართველოს საბუთებში ღვინის საწყაოდ უკვე მე—XVI-ს. გვხვდება, სახელდობრ 1550—70 წ. სიგელში აღნიშნულია, რომ ზედაშედ შეწირულია „ერთი ჩაფი ღვინო“ (დას. სქს. საბ. I, 25), აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებში-კი მე—XVII-ს., მაგ.—მცხეთის ბოკაწინელთაგან მოცემულ სიგელში გვხვდება, სადაც მათ ნათქვამი აქვთ: „გამოსაღებსა კომლად ხუთ-ხუთსა ჩაფსა ტკბილსა გამოვიღებდეთ“-ო (ქკბი II, 482). საბა ორბელიანსაც აქვს ლექსიკონში შეტანილი (იხ. კოკა) და ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება ტკბილის საზომად: „ოროლი ჩაფი ტკბი-

ლი, „კომლზედ ერთი ჩათი ტკბილი“ და სხვა ამგვარი (გვ. 18; „საწნახელზედ ტკბილი ჩათი ოთხი“-ო (იქვე 77 და 99). ჩათი *ჩაყი* სომხურადაც საზომს ჰნიშნავს, აქ თურქულად-კი ნასროლის მანძილსა და ტყეიას, მაგრამ საევეოა, რომ ამ უკანასკნელს ჩათთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს. სომხურ ტერმინთან-კი ქართული უნდა დაკავშირებული იყოს, მაგრამ სომხურში იგი ზოგადი ცნების აღმნიშვნელია, ქართულში-კი საზომის გარკვეულ ერთეულის ტერმინია. ამასთანავე ჩათი ძველ ქართულში არა ჩანს, არამედ ისეთ დროს და საქართველოს ისეთ ნაწილში შემოდის ხმარებაში, როდესაც და სადაც სომხური ტერმინის გავლენა ძნელი საფიქრებელია.

„დოქი“ ღვინის საზომი იყო დასავლეთ საქართველოში მე-XV-ს., 1778 წლის საბუთში ვხვდებოდა, რომელშიაც ხუცია ვირისალაძის გამოცხადებად სხვათა შორის „ერთი დოქი ღვინო“-ც არის აღნიშნული (დას. ს-ქს საბ. II, 63). დოქს დასავლეთ საქართველოს საწყაოთა შორის 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს (Reise, 393). აღმოს. საქართველოში დოქი საბა ორბელიანსა აქვს მოხსენებული თავის ლექსიკონში (იხ. კოკა).

„კასრი“ დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში მარცვლეულობისა და ღვინის საზომადა ჩანს მე-XV-ს-თგან, მაგ. 1586 წ. საბუთში მოხსენებულია „ლომი კასრი შვიდი, სასეფისკვერედ ჰური კასრი შვიდი“ (დას. ს-ქს საბ. I, 33). 1660—70 წ. საბუთში ნათქვამია: „ათს კასრს ღვინოს“ გლეხები ბევრად გამოიღებდნო (დას. ს-ქს საბ. I, 74). აფხაზეთის საკათალიკოსოს გამოსცემის დიდ დავთარში რაქაში იხსენიება ღვინის საზომად: აბა და ამას „მართებს... ოცი კასრი ღვინო“, ან ნაკლები. გამოსაღების საერთო ჯამშიც აღნიშნულია: „არის... ჯუმალი... ასსამოცდა თხუთმეტი კასრი ღვინო“-ო (გვ. 1—3).

მთელ კასრს გარდა „ნახევარი კასრი“-ც ყოფილა (იქვე 2). აღმოსავლეთ საქართველოშიაც იხმარება ეს საზომი, ამ ეამად მხოლოდ მარცვლეულობისათვის, მაგრამ როგორც საბა ორბელიანის სიტყვებითგანა ჩანა, წინათ აღმოს. საქართველოშიაც ღვინისათვისაც უხმარიათ. სახელოვანს ლექსიკოგრაფს ნათქვამი აქვს: „კასრი ქურქელი არს ხისა სამწყემსო“ და აგრეთვე „კასრი საწყაია ერთი, რომელი შთაიტევს რვა დოქსა“-ო (ლექსიკ.).

„სალვინე“ ხელმწიფის კარის გარიგებაში ღვინის ქურქლად არის ნახმარი, ვახტანგ მეფის დასტურლამაში-კი ამას გარდა ღვინის საზომის აღმნიშვნელიც არის. კავთისხველ სახსო გლეხებს საახალწლოდ უნდა მოეტანათ „კომლად ქათამი, ღვინო თვითო სალვინე“, ხოლო „კავთის-კევის მესთულეს კულუხის გამომღებზედ თითო კოკა ტბილი... თითო სალვინე ღვინო“ (გვ. 45). ხევისთავესაც სოფელში მოსვლისას „ქევამლად თვითო სალვინე ღვინო“ და სხვაც უნდა მიეცესო (გვ. 105). როგორც კოკა საზომი იყო, ისევე ყველა ზემოთთქვანილ ამონაწერებში სალვინე სრულებით გარკვეული ოდენობის ღვინის ქურქლად და მაშა-

სადამე საზომადაც არის ნაგულისხმევი. დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჯერ არა ჩანს.

„გორა“ ღვინის საწყაო ყოფილა. საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში აქვს შეტანილი კოკის ქვეშე. დასავლეთ საქართველოში 1758—65 წ. საბუთში გვხვდება, რომელშიაც „ღვინო ორმოცი გორა“-ა აღნიშნული (დას. ს-ქს. საბ. II, 29, 32).

„ჭური“ დასავლეთ საქართველოს გამოსავლის დავთრებში გვხვდება ღვინის საზომად. ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. დავთრის ცნობით ხუნწი ლიპარტინის შემოწირულ კაცებს სხვათა შორის გამოსაღები ჰქონიათ „თვითო ჭური ღვინო.“ (გვ. 15). აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდ დავთარშიც თილითის მცხოვრებთა გამოსაღებში სწერია: „ყ-ლას თიფ-შხუბეს[ს] მართებს ერთი ჭური ღვინო და 20 ჯამი ლომი“-ო (გვ. 33).

„ჭური“ საზოგადოდ ჭურქელსა ჰნიშნავს, კერძოდ-კი ღვინის დიდ ჭურქელს, ქვევრს ეწოდებოდა. ამგვარი ქვევრის მნიშვნელობა „ჭურს“ ძველადვე ჰქონდა და გიორგი III-ეც თავის შიომღვიმისადმი 1170 წ. ბოძებულს სიგელში ამბობს: „ოთხთა ჭურისმრეცხელთა სხალტებელთა მარანსა ჩუენსა ტყე-კორათა მოსცემდენ“-ო (საქ. სძვლნი IV, 5 ამიტომ საფიქრებელია, რომ ზემოთყვანილ ორ შემთხვევაშიაც ეს ტერმინი სწორედ ქვევრის მნიშვნელობით იყოს ნახმარი. ამ ტერმინის მნიშვნელობის გამო მოსალოდნელია, რომ „ჭური“ მომავალშიც აღმ. საქართველოს ძეგლებში აღმოჩნდეს.

„თევზი“ ჭურის საზომად ჩანს მე-XXII-ს. ლიხთიმერეთის ძეგლებში, მაგ., 1616—20 წ. საბუთში ნათქვამია: ამა და ამას „მართებს ერთი თევზი ჭური“-ო (დას. ს-ქს. საბ. I, 41). ეს ტერმინი აღმოსავლეთ საქართველოშიც ცნობილი იყო და „თევზი“-ს სახით იხმარებოდა. ბარათაშვილების 1523 წლის გაყრილობის წიგნში მაგ. „თევზები“ სახლის ჭურქლის კუთვნილებად იხსნიება (ქ-ები II, 350). მაგრამ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში თევზი საკმლისათვის არის ერთგვარ საზომად აღნიშნული. „ყაბების რიგის“ თავში იქ განსაზღვრულია: „ამ საკმლიდამ უნდა დაუსხან... დავთარხანაში ერთი ბოშყაბი,—ოსტატს ათასი, საყას—ერთი თევზი, აუშტარს—ერთი თევზი, მეშეშეს—ერთი თევზი, სალხუცის კაცს—ერთი თევზი“-ო (გვ. 91). თევზი და თევზი იქნებ სპარსულითგან შემოსული ტერმინი იყოს: تيز თევზი სპარსულადც თევზს, პინაკსა ჰნიშნავდა. ოსმალებსაც აქვთ ეს სიტყვა تيز თევზი-ს სახით და არაბებსაც تيز თევზი-ს სახით. მაგრამ ძველი ქართული „თევზი“ გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ეს სიტყვა სხვა გზითაც იყოს შეთვისებული.

თავი მესამე.

სათავისთავო საზომები.

§ 1. საკუთრე ალმოსავლეთ საქართველოში მიღებული წონის საზომები.

საერთო საზომებს გარდა განკერძოებისა და შინაური კარჩაკეტილობის წყალობით, ამას გარდა ამერეთში სპარსეთისა, იმერეთში-კი ოსმალეთის ბატონობა-გავლენის გამოისობით, ალმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებული საზომებიც გაჩნდა, რომელნიც მხოლოდ ერთ-ერთ მათგანში, თვით მხოლოდ ერთს რომელსაზე თემშიც-კი იყომიღებული, მეტადრე ეს სამეგრელოზე ითქმის.) საისტორიო და ეკონომიური ძეგლების სარგებლობისათვის მათი შესწავლაც აუცილებლად საჭიროა.

„თალარი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება ჰინდოს ლანჩარის ანუ დამუშავებელთა გადასახადების მომთხრობ მუხლში ბრინჯი საზომად. იქ ნათქვამია: „ითესების ბრინჯი ამირ კასლუ ქორ არხის რუხედ თალარი ოცი, ამირ ხასლუ ყანდიმალს რუხედ თალარი ხუთი, თადარ ალიას პატარას რუხედ თალარი ცხრა“ და სხვა (იხ. გვ. 46—47). სხვაგან არც ამ წიგნში, არც სხვა ალმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში არსად გვხვდება. ისე გამოდის, რომ ეს საზომი მართო ბრინჯისთვის და ისიც მხოლოდ ამ უცხო ტომთა მეურნეობაში უხმარიათ. თვით ტერმინი თალარი მონღოლთა ბატონობის დროს შემოდის და ჰულაგუ ყანის მიერ შემოღებულ გადასახადს ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ „ჩემი საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ II, გადასახადები და გამოსაღები). მაგრამ „თალარ“ სპარსულად *تالار*, სომხურად *Թաղար* საწყაოსაც პნიშნავდა და უეჭველია ამ დროითგან უნდა იყოს შერჩენილი. მონღოლთა ბატონობის დროინდელ ქართულ ძეგლებში ეს ტერმინი ჯერ არა ჩანს. შემდეგშიაც, თვით XV—XVI ს. ს. თითქოს იშვიათ სიტყვად უნდა ვიგულისხმოთ, თუმცა პ. უმიკაშვილის ცნობით ყაზახ-ბორჩალოსაკენ ეხლაც უნდა იხმარებოდა (დასტურლამალი, ლექსიკონი, თალარი).

სრულ თალარს გარდა „ნახევარი თალარი“-ც ყოფილა: „კადევი ითესების რვა და ნახევარი თალარი აქავ“-ო (დასტურლამალი 46).

„ჩანახი“ მარცვლეულთაობის საზომად იხსენიება ვახტანგ მეფის დასტურლამალში „ინდოს ლანჩარისათვის“ გარიგებაში, სადაც ნათქვამია, რომ „ნაჯბადინის რუხედ თალარი ასოცდა ათი, ჩანახი ოცი“-ო (გვ. 46). ქსნის ხეობის მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის შემოსავლის დავთარში პურად გამოსაღები ბეგარა „ჩანახის“ საზომით

არის განსაზღვრული (ტფ. ს. უნ. სიძე. მუშ. გრაფ. № 338). აქეთგან უეჭველი ხდება, რომ ჩანახი მარტო თურქ უზინდროგლებს-კი არ უნდა ჰქონოდათ მიღებული, როგორც ეს დასტურლამალის მიხედვით შესაძლებელია ადამიანს ფეიქრა, არამედ თვით ქართლშიაც ყოფილა გავრცელებული. სამაგიეროდ დასავლეთ საქართველოს საბუთებისა და შემოსავლის დოკუმენტებში, ან გამოსავლის გარიგების წიგნებში ჩანახი არსადა გვხვდება, არც აკად. გვლდენშტედტი იხსენიებს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ეს საზოგადოებრივი ღირებულებისა და სიყვარულის უცნობი უნდა ყოფილიყო.

„ჩანახი“ საბას ცნობით „სხვათა ენაა, ქართულად მოდი ჰქვიან“-ო (ლექსიკ.). მართლაც ეს ტერმინი თურქული სიტყვაა چاق ان چاق چاق چاق ჩანაქ, ჩანაყ, ჩანალი ჭურჭელს, კალათას ჰნიშნავს.

„ფისოსი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. იქ ნათქვამია, რომ ფეშქაშის აღმწერელს, „ფეშქაშნივის“-ს, ჯამაგირს და ულუფას გარდა, უნდა აგერეოთ „ერთი ფისოსი ქონი“ მიეღო (გვ. 84), მოლარეთ-ხუცის სარგოშიაც შედიოდა „ერთი ფისოსის ქონი“ (გვ. 60). როგორც ამ ამონაწერებიდან ჩანს, ფისოსი ქონის ჭურჭელი უნდა ყოფილიყო და უკვე პ. უმიკაშვილსა ჰქონდა დასტურლამალის ლექსიკონში აღნიშნული, რომ ფისოსი¹ სპარსულ سوس ფიზუს-ს წარმოადგენს. კრაქის რკინის ან სპილენძის ფიალას, ანუ ჯამს ეწოდებოდა. დასტურლამალში მოხსენებული ქონიც, ან კრავით ან სანთლად გაკეთებული, ასანთებად იყო განკუთვნილი.

„საწნახელი“-ც ერთგვარ ერთეულად არის ნახმარი ვახტანგ მეფის დასტურლამალის იმ თავში, როპელიც შულავერისა და თეთრ-სოფლის გამოსავლების გარიგებას შეიცავს. მაგ. იქ ნათქვამია: „რასაც აზნაურ-შეილს ვენახი ჰქონდეს შულავერში, საწნაკელზედ ცალი მისცეს და აზნაურის ყბამ კოკა ა.“ ხოლო შულავერის მელიქის სარგო ყოფილა: „საწნაკელზედ ტბილი ჩაფი ვ... მესთულისა საწნაკელზედ ტბილი კოკა ა“ (გვ. 99).

აქ საწნახელი ალბათ იმდენად წარმოადგენს ერთგვარ ერთეულს, რამდენადაც საწნახელში ერთ დაწურვაზე ყურძნის ცოტად თუ ბევრად გარკვეული ოდენობა იწურებოდა. მაგრამ საწნახელი უფრო საგადასახადო ერთეულად მოჩანს, ვიდრე საზომად.

„თუნგი“ ღვინის საზომად ჩანს ვახტანგ VI დასტურლამალში: მეჯინიბებს აქეთ „გ თუნგი ღვინო“, მესთულეს „ღვინო ჩაფი იბ“, ათეულზედ ღვინო თუნგი ა“, „სუფრაჯს ღვინო თუნგი ა“-ო (გვ. 41, 99, 100, 110). გასაოცარია, რომ საბას ეს ტერმინი არა აქვს ლექსიკონში.

თუნგი ღვინის საწყაოდ ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის გარიგების წიგნშიც იხსენიება (სქს სძვლნი II, 534 და 527). აკად. გვლდენშტედტსაც 1772 წ. აღმოსავლეთ საქართვე-

¹ პ. უმიკაშვილს ფისოსის „თანაბარად“ ფუსუზასი-ც აქვს დასახელებული ეს ტერმინი „ზარაფხანის რიგის“ გარიგებაში იხსენიება (გვ. 33). მაგრამ ტექსტიდან ჩანს, რომ აქ ხელოსნის სახელია და არა ჭურჭლისა. ფუსუზასი-سوز ساز?

ლოში საწყაოთაგან მხოლოდ თუნგი აქვს აღნიშნული, რომელიც „თუნი“ (Tuni)-ის სახით არის შეცდომით ჩაწერილი, ან და უფრო დაბეჭდილი (Reise 359). ეს ტერმინი ოსმალური სიტყვაა تونى, რომელიც ხის, თიხისა და ლითონის მაღალ და ვიწრო ყელიან სითხის ქურჭელს ჰნიშნავს.

„სურა“ ვახტანგ მეფის დასტურლამაშა მოხსენებულ ლეინის დანახარჯის ანგარიშის გარიგების თავში, რომელსაც სათაურად უწერია „ქამის ლეინისათვის“. ტექსტიდან ჩანს, რომ „სურა“ ლეინის ქურქლად იგულისხმებოდა უფრო, ვიდრე საზომად. რათგან კანონმდებელს ნათქვამი აქვს: მოხელეებმა, რომელთაც ანგარიშის წაშობა აქვს დავალებული, „სურაში“ რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ“-ო (გვ. 103). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ სურები სხვადასხვა ზომისა კეთდებოდა და წინდაწინ არაფერი იცოდა, რამდენ ლიტრიანი უნდა ყოფილიყო სურა. მაგრამ შესაძლებელია აქ საუბარი იყოს ქართული მეურნეობის ჩვეულებრივ წესზე, რომლის მიხედვითაც დანახარჯის ანგარიშის აღწერას ყოველთვის საზომების შემოწმება, „გამოწმება“ უსწრობდა წინ (ამის შესახებ იხ. ჩემი „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ II წიგნი). ასეთი შემოწმება უეჭველია სხვადასხვა დანიშნულების ერთგვარი საზომების, საბაზროსა და სასეფოს, არსებობამ გახადა აუცილებელი. დასტურლამაშაში კანონმდებელს ნაბრძანები აქვს: „მეჯლისისა და სუბაბისა შიგნით თუ გარეთ ჩვენს სუფრაზედ რაც ლეინო დაიხარჯოს, იმის დახარჯვა სალეინის თავილიდ არისთვის გვიბრძანებია. სურები გამოწყული იქონიოს. რამდენიც სურა დაიხარჯოს, სურაში რამდენი ლიტრაა, ის შეიტყონ და რასაც სახლში რამდენი კოკა დაიხარჯოს, იმას... დააწერინებდნო“-ო (გვ. 103). რათგან სხვაგან არსად მოიპოვება სურების ზომის შესახები ცნობები, ამიტომ ჯერ-ჯერობით გამოურკვეველი რჩება სხვადასხვა სურის სიდიდეც.

სურა არაბულითგან ნასესხები სიტყვა უნდა იყოს: سراج არაბულად და არაბულ-თურქულად سراج ლეინის ბოთლს, მაღალყელიან ლეინის ქურჭელს ჰნიშნავდა.

„ქარიკი“ საწყაო მხოლოდ საბაზრებელიანის ლექსიკონში მოიპოვება: „ქარიკი არს ნახევარ კოკა“-ო (კოკა). თუმცა ეს ტერმინი ძველ ძეგლებში ჯერ არა ჩანს, მაგრამ საბაზრებელიანის სიტყვებიდან საფიქრებელია, რომ ყოველდღიურ ცხოვრებაში უნდა გავრცელებული ყოფილიყო.

„დორა“ და „დორაკი“-ც მხოლოდ საბაზრებელიანის ლექსიკონითგან არის ცნობილი და საბუთებში ჯერ არ ჩანს. სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობით დორა ნახევარ კოკის სახელი ყოფილა, დორაკი-კი დორას ნახევრის აღმნიშვნელ ტერმინად აქვს განმარტებული (იხ. კოკა).

„ბორჩხულა“ საწყაოს საზომად ჩანს საბაზრებელიანის ლექსიკონში: „ბორჩხულა არს დოქის ნახევარი“-ო (იხ. კოკა). სხვაგან ჯერ არ ჩანს.

„გოზაურ“-ი თუმცა ეხლაც შერჩენილია აღმოს. საქართველოში, მაგრამ შემოსავლის დაფთრებში და საბუთებში ჯერ არ მოიპოვება. ეს ტერმინიც სა-

ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონითგან არის ცნობილი. მისი სიტყვით „გო-
ზაური—გორას ტოლი და უმცროსი მისი დიდი ქურქელი“ იყო (იხ. ლექსი-
კონი, კოკა).

§ 2. საკუთრივ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული წონის საზომები.

„ლოლარიკონი“ საზომად მხოლოდ ლიხთიმერეთის ძეგლებში გვხვდება და
ს ა ნ თ ლ ი ს თ ე ი ს ი ხ მ ა რ ე ბ ო დ ა მე-XVI ს. მ ო ყ ო ლ ე ბ უ ლ ი. 1586 წ. ხო-
ბის მონასტრის სიგელში მაგ. ნათქვამია: სკეამიჩაეა „დავასახლე ხოფს და...
დამიც ბეგარა ერთი ცხვარი, ერთი ლოლარიკონი სანთელი“-ო ...„დამიც ჩემის
სულისათეინ ერთის საკლავის ს ა ნ თ ე ლ ი ო თ ხ ი ლ ო ლ ა რ ი კ ო ნ ი“-ო (დას.
საქ. საბ. I, 20, 21). ლევან დადიანის 1628 წ. შეწირულობის წიგნში გამიძულა
წუწულუას გადასახადად „ექესი ლ ო ლ ა რ ი კ ო ნ ი ს ა ნ თ ე ლ ი“-ა გადაკვეთილი
(იქვე I, 42). კუონდიდელ-მედიელის მე-XVII ს. მესამე მეოთხედის შეწირუ-
ლობის წიგნში ეს ტერმინი უკვე ოდნავ საბე-შეცვლილია და ლ ა ლ ა რ ი კ ო -
ნ ა ლ მ სწერია: ამა-და-ამ გლეხს „მარტებს ხატის ა თ ი ლ ა ლ ა რ ი კ ო ნ ი
ს ა მ თ ე ლ ი“-ო (იქვე I, 78). აკად. გ ვ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს ეს საზომი არც
აღმოსავლეთსა და არც დასავლეთ საქართველოში აღნიშნული არა აქვს. საბა
ორბელიანსაც ეს ტერმინი არ მოეპოვება, მაგრამ თავის ლექსიკონში
(„ლ ო ლ ა რ ი კ ი“) აქვს შეტანილი, და ცალსასწორად აქვს განმარტებული
(„ლოლარიკი—ცალსასწორი“-ო).

„მარჩილი“, ჩვეულებრივი ფულის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად მიღე-
ბული და ცნობილი, წ ო ნ ი ს ე რ თ ე უ ლ ა დ ა ც ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ა და ს ა ვ-
ლ ე თ ს ა ქ ა რ თ ე ე ლ ო ს ე რ თ ს მე-XVI ს. საბუთში, რომელშიაც
ნათქვამია: გამოიღებდეს „თეთრო წყაროდამან რასაც კუაში ამოსდიოდეს
ოროლი ჩარეკი სანთელი, თვითო მ ა რ ჩ ი ლ ი ს წ ო ნ ა ს ა კ მ ე ე ე ლ ი,
ხუთ-ხუთი ლიტრა მარჩილი“-ო (დას. საქ. საბ. I, 23) საბა ორბელიანს მარ-
ჩილი მხოლოდ ფულად აქვს წარმოდგენილი.

„ფსომიარე“ მარტო ლიხთიმერეთის ერთს ძეგლში გვხვდება, სახელ-
დობრ ქუთაისის საყდრის გამოცხადების 1578 წ. დავთარში ლ ო -
მ ი ს ს ა ზ ო მ ა დ. ამ ძეგლში ხშირად წაიკითხავს ადამიანი, მარტებს ამა-და-ამ
მეკომურს „ლ ო მ ი ფ ს ო მ ი ა რ ე ერთი“-ო (§§ 457—492, 495—509).

„ქუა“ დასავლეთი საქართველოს ძეგლებში გვხვდება ღომის საზომად. მე-XVI ს.ჯეროს საბუთშია იგი მოხსენიებული, რომელშიაც განსაზღვრულია: „ერგების... დეკანოზსა ორი ქუა ღომი, ერთი კოდი ქერი“-ო (550—70 წ. სიგ., დას. საქ. საბ. I, 23). სხვაგან ეს ტერმინი არა ჩანს თვით შემოსავლის დათვრებშიაქ-კი.

„მახათელი“ ლიხთიმერეთის საბუთებსა და ძეგლებში იხსენიება მე-XVII ს-ითგან მოყოლებული მარცვლეულობისა და მაილის სამოზად. 1628 წ. სიგელში მაგ. აღნიშნულია, რომ „მართებს გაიდურთი გაბრავს და მისსა სახლის კაცსა... ერთი მახათელი ღომი“-ო, ხოლო „ხუთი მახათელი მარილი სააღაპოდ რომ გავგიჩენია, ამისგან იმ სამს მწირველს ხუცებსა ერთი ქილა მისცენ“-ო (დას. საქ. საბ. I, 41 და 42). ეს საზომი აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარშიც არის ნახმარი ღომისათვის ს. ნაგუაზაუში (გვ. 17).

„კეხი“ ღომის საზომად ჩანს 1782 წ. დასავლეთი საქართველოს ერთ საბუთში, რომელშიაც „თითო კეხი ღომი“ იხსენიება (დას. საქ. საბ. II, 77). აღსანიშნავია, რომ არც სხვა საბუთებში, არც შემოსავლის დათვრებში, ან გამოსავლის გარიგების წიგნებში ეს ტერმინი ნახმარი აო არის. საბა ორბელიანს კეხი მხოლოდ შეუშაღებელ უნაგირად ესმის (ლექსიკ.).

„ქუახი“ ღომის საზომად არის ნახმარი მე-XVIII ს. დამლევის ლიხთიმერეთის ერთ ძეგლში, სახელდობრ 1790—1803 წ. გუჯარში ბეგრად აღნიშნულია „ექვსი ქუახი ღომი“, „ექვსი ქუახი ცეხილი ღომი“ (დას. საქ. საბ. II, 127 და 132). სხვაგან არსადა გვხვდება. როგორც სახელითგან საფიქრებელია, ეს საზომი უნდა გოგრის, ანუ კეახისაგან გაკეთებული საწყაო ყოფილიყო. გამოსარკვევია მხოლოდ მისი წონითი ოდენობა. ქუახი, ანუ კეახი ყელიანი აყირო ანუ გოგრას ჰნიშნავდა (საბას ლექსიკ.) და ალბათ აქეთგან უნდა იყოს ამ საზომის ტერმინი, რათგან მას კეახისაგან აკეთებდნენ.

„წონაჲ“ და „საწონი“ ღომისა და სანთლის საზომად იხმარებოდა დასავლეთ საქართველოში. მაგ. აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარში ნაენახევი ზმირად არის აღნიშნული: მართებს ამა და ამ მეკომურს „12 წონაჲ ღომი“, ან „ექვსი საწონი ღომი“, ან „12 საწონი ღომი“, და სხვა ამისევე მსგავსად (გვ. 5-6). საცაიშლოს გამოსაღების დავთარში-კი ფანცხავებზე ნათქვამია: „წელიწადშიდა ორ-ორსა კვამლსა კაცსა ორ-ორი წონაჲ სანთელი მართებს“-ო (გვ. 42). ჯგალის გამოსაღების საერთო ჯუშმალშიაც იხსენიება „4 წონაჲ სანთელი“ (გვ. 45).

„საციქუელი“ ღომის საზომად ჯაეახ ქილაძის 1549 წ. ახ. ხ. სიგელში გვხვდება, რომელიც ლიხთიმერეთის გამოსაღებს შეიცავს: „ექუსი საციქუელი ღომი“, „ცხრა საციქუელი ღომი“, „ათი საციქუელი ღომი“ (ქეპი II, 389—390). საბა ორბელიანს თუმცა ეს ტერმინი მოეპოვება თავის ლექსიკონში, მაგრამ ნათქვამი აქვს, რომ „სამოცი-

ქულო“-ს ჰნიშნავსო. იქნებ მართლაც ეს საზომი სამოციქულო საჩუქრისა, ან ძღვენისაგან წარმოსდგა, მაგრამ შესაძლებელია სულ სხვა ფესვიდან იყოს წარმოშობილი.

„ფუნდუხი“ ოქროს წონითი ერთეულად არის აფხაზეთის საკათალიკოზო განქულობის აღმუხსხველ 1776 წ. სიაში, რომელშიაც სხვათა შორის სწერია: „სამას ორმოცდა თოხხმეტი ფუნდუხის წონა ზოდები ოქროსი ექსი“ (დას. საქ. საბ. II). არც ერთ სხვა საბუთში ეს ტერმინი და საზომი არ გვხვდება. „ფუნდუხი“ სპარსულ-თურქულ قنداق ფუნდუკი-საგან ხომ არ არის წარმომდგარი. იქ ეს სიტყვა კაკალსა და ტყეიას ჰნიშნავს.

„მუნის წონა“ მე-XVI ს. ერთს საბუთში გვხვდება მხოლოდ. იქ ნათქვამია: მართებს ფოთელსა ნავსა მისობასა თვოსა ნავისა თავსა „მუნის (sic) წონაჲ სანათელი“-ო (იქვე. I, 14). ეს ტერმინი „ფუნდუხის წონის“ მსგავსია, მაგრამ თუ ამ უკანასკნელს ამა თუ იმ განმარტებით შეიძლება მნიშვნელობა მიენიჭოს და აზრი გაგებული იყოს, „მუნის წონის“ სადაურობა-მნიშვნელობა სრულებით გაუგებარია.

„მენახევრე“ ღვინისა და მარცვლეულ ობის საზომი ყოფილა. ჯერ ჯერობით მაინც მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში ჩანს, მაგ. ხონის საყდრის 1600 წ. აბ. ხ. გამოსაცვალის დანართში აღნიშნულია „ორი მენახევრე ღვინო (გვ. 16, 20). ხოლო აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარში „მენახევრე“ პურისა და ღომისათვის არის ნახმარი ჩხარში: მართებს ამა და ამას „ერთი მენახევრე პური და ერთი მენახევრე ღომი“-ო (გვ. 3—4). 1730 წლის საბუთში „ოცი მენახევრე ღვინო“, 1787 წლისაში-კი „ათი მენახევრე ღვინო“-ა აღნიშნული (დას. საქ. საბ. I, 122 და II, 92). სახელი „მენახევრე“ იმის მომასწავებელია, რომ ეს საზომი რომელიღაც საზომის ნახევარი ყოფილა.

„საწყავი“ ღვინის საზომად ყოფილა ლიხთიმერეთში. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსაცვალის დავთარში ს. მუჯირეთუნის შესახებ ნათქვამია: „ღვინო საწყავი ხუთი“-ო (§§ 457—487, 489—492, 495—500 და სხვაგანაც). საცაიშლოს დავთარშიაც გვხვდება ეს საზომი (იხ. გვ. 24, 44, 45) და აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარშიაც აღნიშნულია „თერთმეტი საწყავი ღვინო“ ჯგალში (გვ. 43). 1770 წ. საბუთშიც ნათქვამია: კათალიკოზს მიერთმოდეს „სამი საწყავი ღვინო“-ო (დას. საქ. საბ. II, 42).

ამ საწყაოს ლიხთიმერეთის საზომად სითხეებისათვის 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტიც იხსენიებს, რომელიც საწყაოს დოქის შემადგენელ ერთეულად სთვლის („Lin Doki hält 4 Maass“: Reise 393).

„მრთელი“ ღვინის საზომად იხსენიება. მხოლოდ აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაცვალის დიდ დავთარში გვხვდება მათხოჯისა და ხონის გამოსაღებში. იქ აღამაინიხშირად შეხედება ასეთ ცნობას: მართებს ამა-და-ამას „ოთხი მრთელი ღვინო“, „მრთელი

„ღვნო“, „შვიდი მრთელი ღვნო“, „ათი მრთელი ღვნო“ და სხვასაც ამის მსგავსს (გვ. 12—15).

სრული „მრთელის“ გარდა ყოფილა „ნახევარი მრთელი“-ც. გვტია ბაბაძეს მაგ. „5 მთელი ღვნო“ ერთი ემართა და კიდევ „მთელი და ნახევარი ღვნო“ სხვა ჰქონია შეწერილი (გვ. 12).

უეჭველია ტერმინი „მრთელი“ გარკვეულ საზომს ჰგულისხმობს, მაგრამ ჯერ ჯერობით არ ჩანს, თუ რომელს.

„გულა“ ლიხთიმერეთში ღვინისა და მარცვლეულობის საზომად იხსენიება 1628 წ. საბუთში, რომელშიაც მებეგრეებს „სამსამი გულა ღვინო“ აქვთ დაკისრებული (დას. საქ. საბ. I, 41). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარში ღვინისათვის არის ნახმაარი: „ერთის გულის ნახევარი ღვინო“ გამოიღონო, ნათქვამია სუბეისსა და მუხურში (გვ. 31). ამ უქანასკნელი ცნობითა მტკიცდება, რომ „ნახევარი გულა“-ც ყოფილა.

აფხაზეთის საკათალიკოზოს დავთარში გულა ღვინისათვის არის მოხსენებული ნაგუაზაუში და მუხურში (გვ. 17—18 და 33). „საკეტე გულა ღვნო“ და „უფროს-უმცროსი გულა ღვნო“ც არის აღნიშნული (იქვე გვ. 33).

ნარგისი“ ზეთის საზომად იხსენიება 1675—80 წ. კყონდიდელ-ცაგერლის ერის შეწირულობის წიგნში: ჩვენ შემოწირულ გლეხს „მარტებს ხატის ათი ლალარიკონი სამთელი, ერთი ნარგისი ზეთი, ერთი ნალბაქი საკმეველი“-ო (დას. საქ. საბ. I, 78). როგორც „ლალარიკონი“ და „ნალბაქი“ საზომებია, ამგვარადვე „ნარგისი“ აქ ზეთის საწყაოდა ჩანს. საბა ორბელიანს ამგვარი საზომი მოხსენებული არა აქვს, არც თანამედროვე ქართულშია შენახული. რამდენადაც იოს. ყიფშიძის ლექსიკონითგან ამის დასკვნა შეიძლება, არც მეგრულში ჩანს ეს სიტყვა.

§ 3. საკუთრივ სამეგრელოს საზომები.

როგორც საებისკოპოზო საყდრის დავთრითგანა ჩანს, საცაიშლოში რამოდენიმე მხოლოდ იქ ცნობილი საზომები ყოფილა გაერ-ცელებული, როგორც მაგ.

„ლიჯი“ ღომისათვის: „4 ლიჯი ღომი“ „3 ლიჯი ღომი“ „6 ლიჯი ღომი“, „20 ლიჯი ღომი“ (გვ. 5—44), „არის ხეთის სასახლის მიმდგამის (sic) კაცების ბეგარის ჯუშალი... 266 ლიჯები ღომი“, „არის ცაიშის სასახლის მიმდგამის კაცების ბეგარის ჯუშალი... 511 ლიჯი ღომი“, „არის დარჩელის... ბეგარის ჯუშალი... 600 ლიჯები ღომი“ (გვ. 45). ლიჯი იხსენიება ღომის საზომად აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარშიც საქუჭულორიოს, ქალასა და საჯაიანოში (გვ. 19 და 40). „ნახევარი ლიჯი“-ც ყოფილა (საცაიშლოს დავთარი 26, 27, 38).

„ლიჯის“ ოდენობის გამოანგარიშება ჯგალის გამოსაღების შესახებ ცნობის საშუალებით შეიძლება, რასაკვირველია, თუ იქ რაიმე შეცდომა არ არის გადამწერთაგან შეპარული. ჯგალის გამოსაღების ჯუშალში აღნიშნულია „140 ლიჯი ღომი“ (საცაიშლოს დავთარი 46). თვით ჯგალის მეზეგრეთა კომლობრივი ცნობები ღომის გამოსაღების შესახებ ჯამით არის განსაზღვრული და სულ 54 ჯამი ღომი გამოსდის ყველა მეკომურებს (გვ. 42—53). თუ ეს ცნობა სწორება, მაშინ ცხადი ხდება, რომ 140 ლიჯი ღომი=54 ჯამ ღომს, ე. ი. 1 ჯამი=2,5 ლიჯს.

„ატარი“-ც ღომის საზომი ყოფილა: „6 ატარი ღომი“ (საცაიშლო. დავთარი 31), „3 ატარი ღომი“ (იქვე 36), „10 ნაგუშუო ატარი ღომი“, „8 ნაგუშუო ატარი ღომი“, „5 ნაგუშუო ატარი ღომი“, (გვ. 37), „5 ატარი ღომი“ (გვ. 38).

„ატარი“ მეგრულად ხის ჯამს აჭნიშნავს (ი. ყიფშიძე), მეგრ. გრამატიკა. ლექსიკონი).

„ოგორდულო“ ღომის საზომად იხსენიება საცაიშლოს დავთარში: „რვა ოგორდულო ღომი“ (გვ. 20, 21).

„ოგორდულო“ მეგრული შესატყვისობა უნდა იყოს საგვერდოსი და „გვერდისა“, რათგან ო=„სა“-ს და „გორდა“ მეგრულად გვერდსა ჰქვიან.

„სამადგანი“ თუ არა ვცდები, მხოლოდ ერთგან იხსენიება: საცაიშლოს დავთრის წყარიგზურის კაცების ბეგარის ჯუშალში, სადაც აღნუსხულია „41 სამადგანი ღომი“ (გვ. 45). თვით წყარიგზურის კომლობრივ დავთარში ღომი ლიჯითა და ქილთა არის გასაზღვრული და საერთოდ გამოდის 7 ქილა და 101 ლიჯი ღომი. ეს 7 ქილა და 101 ლიჯი ღომი=41 სამადგანი ღომს. სამადგანი შესამედს აჭნიშნავს და შესაძლებელია ამ საზომის სახელი აქეთგან იყოს წარმომდგარი. დაბადების ქართულ თარგმანში „სამგანი“ იხმარება: ზეთი და „ღვწო... სამგანი

გუერდისა“ (რიცხუთაჲ 15 ⁶⁻⁷). სამეგრელოში იგი რომელიღაც . საზომის მესამედად უნდა ვიგულისხმოთ.

„გობი“ ლომის საზომად იხსენიება ნაქანელში აფხაზე-
თის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარში, რომელშიაც „2 გობი ლომი“ (გვ. 24), „3 გობი ლომი“ (გვ. 27), „ჯუმ-
ლად 84 გობი ლომი“ (გვ. 28) არის აღნიშნული. „გობი“ საბა ორბე-
ლიანის განმარტებით „ძელთაგან ამოთლილი კურკელი“ იყო (ლექსიკ.) და
უძვეველია ამ ხის კურკელის სახელისგან უნდა იყოს თვით საზომის სახელიც
წარმომდგარი.

თავი მეოთხე.

საწონ-საწუაოს საზომთა ოდენობა და შედარებითი სიღიღე.

საზომების ოდენობის განსაზღვრა სულ სხვა წესრიგით უნდა სწარმოებდეს, ვიდრე საზომების ქრონოლოგიურ-ტერმინოლოგიური საკითხების განხილვა. რთული და ძნელი მუშაობის გასაადვილებლად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ არსებობდა ძირითადი საზომები, რომელთა ოდენობა, თუ ყველა დანარჩენისა არა, ბევრი სიდიდის მაინც განმსაზღვრელი იყო. ამიტომ ერთადერთ მიზანშეწონილ გზად მიჩნეული უნდა იყოს ჯერ ამ ძირითადი ერთეულების ოდენობის ზედმიწევნითი განსაზღვრა, ხოლო შემდეგ დანარჩენ საზომებზე მსჯელობა. ასეთ ძირითად ერთეულებად უპირველესად კერატი, შემდეგ მისხალი და ლიტრა იყვნენ.

„კერატის“, ანუ „ჟარატის“ ოდენობის შესახებ რამოდენიმე ცნობაა შენახული. საბა ორბელიანის განმარტებით „ოთხი კრთილის მარცვალი—ერთი კერატია, ექვსი კერატი—ერთი გრამმა, ოთხი გრამმა—ერთი დრაჰმანა... სამოცდა თორმეტი დრაჰმანი—ერთი ლიტრაა“-ო პირვანდელი. ხოლო თავისი სწავლის შესახებ მას აღნიშნული აქვს: „ოთხი კრთილის მარცვალი—ერთი ჟარათია, რომელ არს კერატი, სამი კერატი—ერთი დანგია, ექვსი დანგი—ერთი დრამია. დრამ-ნახევარი—ერთი მიტყალია“-ო. (ლექსიკონი, იხ. ლიტრა).

ვახტანგ მეფეს-კი თავის სამართლის წიგნში შემდეგი ცნობა აქვს მოთავსებული: „ოთხი ხაშხაშის მარცვალი ერთი ფეტვის მარცვლის წონა არის, ოთხი ქერის მარცვალი ერთი ცერცვის მარცვალის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი არის. ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათიც ჰქვია“-ო (ღარი თეთრის გარიგებისა § 16).

ამგვარად საბა ორბელიანის ანგარიშით ძველი და მისდროინდელი წონითი სისტემით საქართველოში: 4 კრთილის მარცვალი—1 კერატია

4 კრთილის მარცვალი—1 ჟარათია, ანუ კერატი ე. ი. კერატის წონითი ოდენობა უცვლელი დარჩენილა, მხოლოდ მისი სახელი შეცვლილა.

ვახტანგ მეფეც ამას ადასტურებს, რათგან მისი სიტყვითაც 4 ქერის მარცვალი=1 ცერცვის მარცვალი, რომელსაც „ყირათიც ჰქვია“. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ საბას ძირითად უცნინეს ერთეულად „კრთილისა“, ვახტანგ მეფეს-კი „ქერის“ მარცვალი აქვს დასახელებული.

კერატის ოდენობის გამოსარკვევად ჩვენ შეიძლება ჯერ ერთი თვით მისი სიდიდის შესახები ცნობა გამოვიყენოთ, შემდეგ ის ცნობაც, რომელშიაც განსაზღვრულია, თუ ლიტრის რაოდენ ნაწილს შეადგენდა კერატი. საბა ორბელიანის სიტყვით 6 კერატი=1 გრამს, 24 გრამი=1 უნკიას, 12 უნკია კიდევ 1 პირვანდელ ლიტრას შეადგენდა. მაშასადამე 1 პირვანდელი ლიტრა=12×24×6 კერატს, ანუ 1728 კერატს.

ხოლო ბერძნულ-რომაული საზომთა სისტემით კერატი $\chi\epsilon\rho\acute{\alpha}\tau\iota\varsigma$, ლათინურად *Siliqua*-დ წოდებული, $\frac{1}{12}$ ოვოს (*obulus*) უდრიდა. ერთი რომაული *Siliqua*-კი ლიტრის $\frac{1}{1728}$ შეადგენდა და მეტრული სისტემით 0,189 გრამს უდრიდა (*Nissen. Griechische und römische Metrologie: in. Müller's Handbuch d. kl. Altertumswiss.* I, გვ. 869). ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული კერატი, ბერძნული კერატიონი და რომაული სილიკვა ერთსა და იმავე ოდენობის ერთეული ყოფილა.

რათგან, როგორც დავრწმუნდით, ყირათის ოდენობა კერატთან შედარებით არ შეცვლილა საქართველოში, ამიტომ მისი სიდიდის განსაზღვრა საკირო არ არის.

აღსანიშნავია, რომ პროფ. ცენკერის ცნობით ყირატი თითქოს $=\frac{1}{124}$ *Unz* (ლექსიკ.). თუ აქ შეცდომა არ არის, მაშინ 1 ყირათი $=\frac{1}{124}$ $\frac{1}{24} = \frac{1}{2980}$ *librae*, ე. ი. რომაულს *scrupulum*-ს, 1,137 გრამს და არა *siliqua*-ს. ამ შემთხვევაში მაჰმადიან ქვეყნებში მიღებული ყირათი ქართულ კერატ-ყირათზე 6-ჯერ მოზრდილი იქმნებოდა.

ქართული კერატისა და ბერძნული კერატიონის წონითი ოდენობის თანასწორობის გამოსარკვევად ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფ. ხარს ალ. დიდებულის ძეგს, როგორც ფიზიკოსს, ვთხოვე ოთხი ქერის მარცვლის წონა გამოერკვია ქიმიური სასწორით. ერთგვარი 80 მარცვალი იქმნა აზრებული, რომ მარცვალთა ორთაშუა წონითი ოდენობა უფრო სწორე ყოფილიყო. აწონამ გამოარკვია, რომ 1 კერატის შესატყვისი წონითი ოდენობა 4 ქერის მარცვალი უდრის 0,178 გრამისას. ამ აწონისა და ცნობისათვის პროფ. ალ. დიდებულის ძეგს გულითად მადლობას მოვასხენებ.

განსხვავება ბერძნულ-რომაულ კერატსა და ქართულს შორის ამგვარად მხოლოდ გრამს $\frac{1}{1000}$ -თ განისაზღვრება. ეს იმდენად მცირე განსხვავებაა საზოგადოდ და მეტადრე თუ გავითვალისწინეთ, რომ ძველად ეხლანდელივით ზედმიწევნითი სასწორი არ არსებობდა, რომ ქართული კერატისა და ბერძნული კერატიონის, ხოლო რომაული სილიკვას წონითი ოდენობის იგივეობა შეიძლება ყოველ ექვს გარეშე შეიქმნეს.

„მისხალი“. აბდალლაჰ ხეარამზელის სიტყვით არაბთა მისხალში $\frac{2}{7}$ დირჰემის წონა ყოფილა. მანაში—კი, რომელიც რიტლზე ერთი ორად მოზრდილი იყო, 180 მისხალი, ანუ $257\frac{1}{7}$ დირჰემი ითვლებოდა (*Liber Mafatih al-olium*, გვ. 14). მაგრამ საქართველოში მიღებულ ლიტრას ერაყულთან არა აქვს ნათესაობა და ამის გამო 90 მისხლიანი ლიტრა, საფიქრებელია არაბული მისხალიც, ჩვენ არ გამოგვადგება. უნდა აღინიშნოს, რომ აბდალლაჰ ხეარამზე-

ლის ცნობაში შეუთანხმებლობაა და ამის გამო ალბათ „დამახინჯებული უნდა იყოს.

„მისხლის“ ოდენობა ე ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს ასე აქვს განსაზღვრული: „ოთხი ქერის მარცვლი ერთი ცერცვის მარცვლის წონა არის. ოთხი ცერცვის მარცვლი ერთი დანგი არის. ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათიც ქვიან. ე ქუსი დანგი გინა ოცდაოთხი ყირათი ერთი მისხალი არის“-ო (სამართლის წიგნი. კარი თეთრ. გარიგ. § 16).

საბა ორბელიანის განმარტებით: „სამი კერატი ერთი დანგია, ექვსი დანგი ერთი დრამია, დრამ-ნახევარი ერთი მიტყალია“ (ლექსიკ. იხ. ლიტრა). ამგვარად ჩვენი ლექსიკოგრაფის ცნობით მისხალი 27 კერატს უდრიდა. ე ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს ცნობით-კი მისხალი მხოლოდ ექვს დანგს, ანუ 24 ყირათს შეიცავდა, ე. ი. საბა ორბელიანისაზე 3 კერატით ნაკლები იყო. მეტრული სისტემით ნაანგარიშები საბა ორბელიანის თანახმად მისხალი $= 27 \times 0,189$ გრამს. ანუ 5,103 გრამს შეიცავს, ე ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს თანახმად-კი 4,436 გრამს, ც ე ნ ქ ე რ ი ს ცნობით არაბული მისხალი $1\frac{1}{2}$ დრამს უდრიდა. (ლექსიკ.) და ეს საბა ორბელიანის განსაზღვრულობას სრულებით უდგება: მისი ცნობითაც 1 მიტყალი $= 1\frac{1}{2}$ დრამს. როგორც ქვემოთ თავის ადგილას გამოჩვენებულია, დრამა 3,411 გრამს უდრიდა. დრამნახევარი-კი 5,116 გრამს იგამოე, ე. ი. საბა ორბელიანისას უდგება.

ლიტრა. უკვე გამოჩენილმა ქართველმა მეცნიერმა საბა ორბელიანმა იცოდა, რომ „პირველ ქართალიტრა უმცირეს იყუნეს, ეიდრე აწინდელი“ (ლექსიკონი, ლიტრა), პირვანდელი ლიტრა მისდროინდელზე მომცრო იყო. მისივე სიტყვით მაშინდელი ლიტრა რომელს ლიტრას უდრიდა. ძეგლების ცნობების შესწავლაზე დამყარებული ეს, თუ მისი პირადი დასკვნაა და რაიმე წყაროებში ამ გარემოებას აღნუსხვილს წააწყდა, არ ჩანს, მხოლოდ წინამდებარე გამოკვლევა დაგვარწმუნებს, რომ საბა ორბელიანის სამართლიანი ცნობა სრული არ არის და ლიტრას გარდა საზომთა შორის დროთა განმავლობაში სხვა ერთეულებიც გადიდებულან. ამასთანავე საზომები სიდიდით ორ მთავარ ხანისად, პირვანდელად და აწინდელად კი არ უნდა იქმნენ დაყოფილი, არამედ ცვლილების პროცესი უფრო რთული ყოფილა. ისიცაა ალსანიშნავი, რომ სახელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს დანამდვილებით, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია, თუ როდის უნდა მომხდარიყო პირვანდელი ლიტრის გადიდება.

პირველი ცნობა ძველი და ახალი საზომ-საწყაოების არსებობის შესახებ ჯერ-ჯერობით მაინც მე-XV-ს შუა წლებში გვხვდება, სახელდობრ დავით კათალიკოზის მიერ 1454 წ. ნაბოძებ მცხეთის სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია, რომ „ჯუარის მსახლობელთა მეეულუხეთა“ უნდა „იმავე პირველითა, ცოტათა კოკითა ტბილი“ გამოვლოთ, სწორედ „იმავე პირველითა საწყეთათა“ მოერთმიათ და კათალიკოზიც აღთქმას უდებდა: „არა შეგიცვალოთ და არცა კოკა და ლიტრა გაგიდიდოთ“-ო (ისტ. საბ. III, 33. 34),

უნდა აღინიშნოს, რომ „მონასტრული დიდი კოკა“ ერის 1246—50 წ. სიგელშიც იხსენიება (ქ.ები II, 129), მაგრამ შესაძლებელია აქ იგულისხმებოდეს მხოლოდ ჩვეულებრივი განსხვავება, რომელიც ქალაქურსა და სოფელურს, სეფესა და საერთო საწყაო-საზომებს შორის მუდამ და ყველგან არსებობდა.

ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ ლიტრის ზომის ოდენობა დროთა განმავლობაში შეცვლილა. ცვლილების პროცესი მარტო მისი ოდენობის გადიდებით ხასიათდება: მაგ. 1524 წ. მცხეთის სიგელში მოხსენებულია „გორული ლიტრა“, რომელიც „ოთხასით მუტყალითა“ განისაზღვრებოდა (ისტ. საბ. II, 33). რათგან „მუტყალი“ იგივე „მიტყალი“ ანუ მისხალია, მაშასადამე ირკვევა, რომ მე- XVI ს. პირველ მეოთხედში 1 გორული ლიტრაში მხოლოდ 400 მისხალი ყოფილა.

გაცილებით უფრო მოზრდილი გამოდის ვახტანგ VI და საბა ორბელიანის დროინდელი ლიტრა. თუმცა მათ პირდაპირ ნათქვამი არა აქვთ, თუ რამდენს მისხალს შეიცავდა მაშინდელი ლიტრა, მაგრამ ამის გამოანგარიშება შეიძლება.

საბა ორბელიანის ცნობით „პირველ ჟამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს ვიდრე აწინდელია, ვითარცა აწ არს ჩუეულება ჰრომაელთა, ეგრე იყო პირველად ყოველთაგან“-ო. თუ საბას დაუუკერეთ პირვანდელი ქართული 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა მართლაც რომაული *libra* ლიტრა ყოფილა, რომელიც = 12 *unciae* (H. Nissen. *Griechische und römische Metrologie: Handb. d. klas. Alterthumswiss.* 1, 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონაზე ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის (*მღეპიან წყაფიან ჯაფიან ღვ. ღვთისმეტყველთა* 89, 90). მაგრამ მხითარ გოში (XII ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამა ზეთს იწონის“-ო (*ქართუთაწილად* გვ. 315). რაკი საბას ცნობით „ათი დრამა ერთი უნკია“ იყო (ლექსიკ.), ხოლო ლიტრაში 12 უნკია ითვლებოდა, ორბელიანის სიტყვით 1 ლიტრა 120 დრამიანია, ანუ 20 დრამით მხითარ გოშის ნაჩვენებზე მოზრდილი გამოდის.

თავის დროინდელ ლიტრაზე სახელოვანს ქალ მეცნიერს ნათქვამი აქვს: „ახალი ლიტრა აღმოსავალთა აწ რომ არის“ ასე უნდა იყოს გამოანგარიშებული: „ოცდაათცამეტი მიტყალი და ნახევარი—ერთი თუხტია, რომელ არს სტილი. ხოლო ქალაქითი-ქალაქად ლიტრის წონა სადამე ოცის თუხტისაა, სადამე მეტი და სხვაგან ნაკლებია“-ო (ლექსიკ. იხ. ლიტრა). რაკი სტილში $33\frac{1}{2}$ მისხალი ყოფილა, მაშასადამე ლიტრა 661 მისხალი გამოდის. მაგრამ ეს ლიტრა საშუალო ზომისა ყოფილა და ამაზე მოზრდილიცა და ნაკლებიცა არსებობდა.

ვახტანგ VI ქალი წონის სისტემა ასე აქვს განმარტებული: „აწ ეს მოახსენოთ ლიტრა რა არის, ან კოდი და ან კოკა: 3 მინალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის.

ხუთი სტილი. ერთი ჩარეკი არის.

ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის“-ო (სამართლის წიგნი, კარი ვალისა). მაშასადამე 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა = 1 სტილს. 1 შაური-

კი=2/3, მისხალს. რათგან 3 მინალ. და 10 შაური = 70 შაურს, ამგვარად 1 სტილი=70×2/3, მისხალს ანუ 28 მისხალს.

ხოლო რაკი 1 ლიტრაში 4 ჩარეკი, ანუ 20 სტილია, მაშ ვახტანგ მეფის ცნობით 1 ლიტრაში 560 მისხალი ყოფილა.

ამით ცხადი ხდება, რომ 1524 წ. გორულ ლიტრასთან შედარებით, რომელიც მხოლოდ 400 მისხალს შეიცავდა, მე-XV ს. დამდეგის ქართული 560 მისხლიანი ლიტრა ორი საუკუნის განმავლობაში 160 მისხლით გაზრდილა, ხოლო თუ საბა ორბელიანისაგან აღწერილ საშუალო ზომის ლიტრას შევადარებთ, ლიტრა 261 მისხლით გადიდებული გამოდის.

რათგან საბა ორბელიანი და ვახტანგ მეფე თანამედროვენი იყვნენ, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ 560 მისხლიანსა და 661 მისხლიან ლიტრას შორის განსხვავება მხოლოდ ერთი და იმავე ხანის მცირე და საშუალო ლიტრების განსხვავებულობით აიხსნება, მაგრამ ამ ორ ლიტრას შორის განსხვავება 101 მისხლით განისაზღვრება და ეს-კი საქმოდ დიდი რიცხვია, რომ ამგვარი განმარტება დამაკმაყოფილებლად ჩაგვეთვალა.

აკად. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ 1772 წ. ლიტრაში 4 ჩარეკი იყო, ჩარეკში 5 სტილი ითვლებოდა და სტილი კიდევ 36 მისხალს შეიცავდა (Reise 359). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინდელი ლიტრა 720 ლიტრიანი ყოფილა უკვე (36 მისხალი×20) და არა 560, ან 661 მისხლიანი, როგორც საბასა და ვახტანგ მეფესა აქეთ აღნიშნული. განსხვავება 59 მისხალი ამ შეზღუდვაშიც საქმოდ დიდია, რომ საბა ორბელიანის მიერ განსაზღვრული და 1772 წ. ლიტრა მხოლოდ ჩვეულებრივ დიდ და პატარა საზომად ვიცნათ. ყველა ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ 1524 წ. გორულ 400 მისხლიან ლიტრასთან შედარებით 1772 წ. აღმოს. საქართველოში მიღებული ლიტრა 320 მისხლით მოზრდილი ყოფილა.

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველოსთვის „ლიტრა“ თუმცა საერთო საზომი იყო, მაგრამ, როგორც აკად. გვლდენშტედტის 1772 წ. აღნუსხული ცნობითგან ჩანს, ერთი მეორისაგან წონით ცოტათი მაინც განსხვავდებოდა და თუ აღმოსავლეთს საქართველოში იგი 83/100 გირვანქას უდრიდა (Reise 359), დასავლეთში იგი თურმე მხოლოდ სრულს 8 გირვანქას იწონიდა (იქვე 393).

გამოსარკვევი გვაქვს ეხლა პირვანდელი ქართული ლიტრის ოდენობა, რომ შემდეგ მისი და მერმინდელი ლიტრების შედარებითი სიდიდის განსაზღვრა შესაძლებელი იყოს.

უძველეს და საბა ორბელიანის დროინდელი ლიტრების სიდიდის განსხვავების გასათვალისწინებლად უნდა შემდეგი რიცხვითი ცნობები მივიღოთ მხედველობაში. მისი სიტყვით თავდაპირველი ლიტრის შემადგენელ კერატში 4 ქრთილის მარცვალი ყოფილა: „ოთხი ქრთილის მარცვალი—ერთი კერატია, ექვსი კერატი—ერთი გრამმა, ოთხი გრამმა—ერთი დრაჰკანია .. სამოცდა ოთხმეტი დრაჰკანი—ერთი ლიტრაა“ (ლექსიკ.). მაშ. 1 ლიტრა=72 დრაჰკანს=

$= 72 \times 4$ გრამმას, ანუ 288 გრამმას $= 288 \times 6$ კერატს, ანუ 1728 კერატს.

ხოლო ახალი ლიტრის შედარებითი სიდიდის გამოსარკვევად უნდა გვახსოვდეს, რომ „ოთხი ქრთილის მარცვალი—ერთი ყარათია, რომელ არს კერატი, სამი კერატი—ერთი დანგია, ექვსი დანგი—ერთი დრამია, დრამანახევარი—ერთი მიტყალია“ (ს. ორ. ლექსიკ. ლიტრა).

ხოლო უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ საბას სიტყვით ახალი ლიტრა 661 მისხალს შეიცავს. ამგვარად ამდროინდელი 1 ლიტრა $= 661 \times 9$ დანგს, ანუ 5949 დანგს $= 5949 \times 3$ კერატს, ანუ 17847 კერატს.

რაკი კერატი და ყარათი ერთი და იმავე ოდენობისა დარჩენილა, ირკვევა, რომ თუ პირვანდელი ლიტრა 1728 კერატს შეიცავდა, მე-XVIII-ს. ლიტრა-კი უკვე 7847 კერატიანი იყო. მაშასადამე თავდაპირველ ლიტრასთან შედარებით, ახალი, ე. ი. მე-XVIII ს. დამდეგის ლიტრა $10,32$ —ჯერ გადიდებული ყოფილა. რაკი პირვანდელი ლიტრა 1728 კერატიანი ყოფილა და კერატი, როგორც დაერწმუნდით რომაულ *siliqua* სილიკვას უდრიდა, ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველი ქართული ლიტრა, როგორც საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, მართლაც რომაული ლიტრის ოდენა ყოფილა: ცნობილია, რომ რომაული ლიტრაც ქართულივით 1728 *siliqua*-ს შეიცავდა (იხ. Nissen. L. c. 848).

მერმინდელ ლიტრებთან შესადარებლად 1728 კერატის შემცველი პირვანდელი ქართული ლიტრის ოდენობა მისხლობრივ უნდა გამოვიანგარიშოთ. ამისათვის 1728 უნდა 27 კერატად გავყოთ, რათგან საბა ორბელიანის ცნობით, როგორც დაერწმუნდით, მისხალი 27 კერატს შეიცავდა. ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოში მიღებული ლიტრა თავდაპირველად 64 მისხალს უდრიდა წონით.

ჩვენ ვიცით, რომ არაბთა სახალიფოში ორნაირი ლიტრა, ანუ როგორც არაბები ამბობდნენ, „რიტლ“-ი იყო მიღებული: ერთი იყო ერაყული რიტლი, რომელიც 96 მისხალს შეიცავდა და რომლისგანაც რუსული გირვანქა წარმომდგარი, მეორე-კი განსაკუთრებული რიტლი, ანუ ლიტრა იყო, რომელიც მხოლოდ 64 მისხალს შეიცავდა (იხ. კვეჰპოს შესანიშნავ გამოკვლევებზე დამყარებული ცნობები პროფ. ილ. კაუფმანის *Русский метр, его развитие и происхождение в связи с исторією рус. денежных системъ съ древ. времён: Зап. Нумиз. отд. Арх. Общ. I, 174*). შემომოყვანილმა გამოანგარიშებამ დაგვარწმუნა, რომ თავდაპირველი ქართული ლიტრაც 64 მისხლიანი ყოფილა. ეს გარემოება სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფს, რომ ქართული ლიტრას ერაყულ ლიტრასთან არაფერი ჰქონდა საერთო და განსაკუთრებულს არაბულ რიტლს უდგებოდა. თავის ადგილას გამორკვეული გვქონდა, რომ ქართული თავდაპირველი 1728 კერატიანი ლიტრა ოდენობით 1728 სილიკვიან რომაულ *libra*-ს წარმოადგენდა. ამ საზომის ქართული სახელი ლიტრა ბერძნული გამოხატულებად და ეს გარემოება იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ ჩვენ წინაპრებს რომაული ლიტრა-ბერძნული კულტურული გზით უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული.

ამისდა მიხედვით თავდაპირველი ქართული ლიტრა რომაულის მსგავსად 327,45 გრამის შემცველი უნდა ყოფილიყო. გორული 400 მისხლიანი ლიტრა-კი 5,103 გრამში $\times 400$, ანუ 2041,2 გრამის შემცველი იქმნებოდა. ვახტანგ მეფის მიერ აღწერილი 560 მისხლიანი ლიტრა მეტრული სისტემით ნანგარიშევი 2857,68 გრამის წონა იქმნებოდა, საბა ორბელიანის 661 მისხლიანი ლიტრა კიდევ 3373,083 გრამიანი უნდა ყოფილიყო. დასასრულ 1772 წ. 720 მისხლიანი ლიტრა წონით 3674,16 გრამი უნდა ყოფილიყო.

ზემომოყვანილი გამოანგარიშების სისწორის გასაგებად შეიძლება აკად. გვლდენშტედტის ცნობის გამოყენება მაშინდელი ქართული ლიტრის წონითი ოდენობის შესახებ, რომ ეს ცნობა ერთგვარს ექვს არ იწვევდეს. მისი სიტყვით 1772 წ. 1 ლიტრა აღმოსავლეთ საქართველოში $8\frac{3}{4}$ ანუ 8,75 რუს. გირვანქას უდრიდა. ამავე დროს ქართული აღრიცხვით 1 ლიტრა მისივე ცნობით 720 მისხლს შეიცავდა. 720 მისხალი რუსულ გირვანქებად რომ ვაქციოთ და ამისათვის 720 მისხალი 96 მისხლად გავყოთ, რათგან რუსული გირვანქა ერაყული ლიტრავით 96 მისხლს შეიცავდა, გვექნება 7,5 რუს. გირვანქა 8,75 მაგიერ. მეორეს მხრით 8,75 რუს. გირვანქა რომ მისხლებად ვაქციოთ, 840 მისხალი გამოდის ქართულ ლიტრაში და არა 720, როგორც აკად. გვლდენშტედტის ცნობის თანახმად უნდა ყოფილიყო. ამიტომ გერმანელი მეცნიერის ცნობაში ან ერთგან, ან მეორეგან რაიმე შეცდომა უნდა იყოს.

თავის ადგილას საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მეორე წიგნში გამოკვეთილია, რომ მე-XV ს-ში ერთგვარი ფინანსიური მოსაზრებით საზომები, მეტადრე ლიტრა და კოკა იქმნა გადიდებული. ლიტრის ოდენობის ზემომოყვანილი რიცხვებულად განსაზღვრის შემდგომ, შესაძლებელია ისიც გამოკვეთულ იქმნეს, თუ სახელდობრ რამდენად გაუდიდებიათ ლიტრა მე-XV ს-ში. როგორც დაერწმუნდით გორული ლიტრა 1524 წ. 400 მისხლიანი ყოფილა. თუ მე-XV ს-ის ლიტრასთან შედარებით 1524 წ. გორული ლიტრა კიდევ გადიდებული არ იყო და მე-XV ს. ლიტრის ოდენა დარჩა, მაშინ ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველთან შედარებით მე-XV ს-ის გადიდებული ლიტრა ექვსჯერ მოზრდილი ყოფილა. მაგრამ აქ ორი გარემოებაა გასათვალისწინებელი: ერთი ის, რომ გორული ლიტრა, ვითარცა ქალაქური საზომი, სოფლურზე უფრო ნაკლები უნდა ყოფილიყო, ნამდვილი გადიდებული საზომები-კი გადასახადებისათვის იყო შემოღებული სოფლად, მაშასადამე ხალხის უმრავლესობა ქალაქურს ლიტრას-კი არა, არამედ ამაზე უფრო მოზრდილსა ხმარობდა. ამიტომ ლიტრის გადიდების ზემოაღნიშნული ოდენობა ნამდვილზე ცოტა ნაკლები იქმნება. მეორეც ის, რომ იმ ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხის გამოსარკვევად, თუ რამდენად იქმნა მე-XV ს-ში ლიტრა და კოკა გადიდებული მე-XIII—XIV სს-ებთან შედარებით, უნდა აუცილებლად ვიცოდეთ, საზომების გადიდება მხოლოდ მე-XV ს-ითგან დაიწყო, თუ ამგვარი ხერხი წინათაც ყოფილა ოდესმე ნახმარი, და თუ იყო რამდენად იყო გადიდებული და რა ოდენობის იყო ლიტრა და კოკა მე-XIV ს-ში. როდესაც ეს უკანასკნელი გარემოება გამორკვეული გვექმნება, მხოლოდ მაშინ გვეცოდინება დანამდვილებით, თუ რამდენად იქმნა მე-XV ს.

საზომები წინა საუკუნესთან შედარებით გადიდებული და თანაც გამოირკვევა, რამდენად მძიმე ტვირთი უნდა ყოფილიყო ხალხისათვის ეს თავისებური ფინანსიური საშუალება.

საზომების მოწესრიგების შესახებ ძველი ერთი საგულისხმო ცნობა არაბ ისტორიკოს ბელადოზისა აქვს. მისი სიტყვით ქ. ბარდავის მცხოვრებლებმა სომხეთის ამირას აღჯარაჰ აბდალლაჰს (მე-VIII ს. ქ. შ.) შესწივლეს თურმე ქალაქში საწონისა და საწყაოს საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიანგლებსო და ამის შემდგომ ამირამ სწორე, ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღო (Sauvairé, Matériaux etc. III, mesures: *Journal asiatique* 1886 წ. fevr-mars-avril, გვ. 155—6). იყო ამის მსგავსი რამე არაბთა ბატონობის დროს საქართველოშიაც თუ არა, ჯერ არა ვიცით რა. მოხდა თუ არა საზომების რაიმე ცვლილება საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდგომ მე-X ს-ითგან მოყოლებული, პირდაპირი ცნობები ამაზე არ მოგვეპოვება, მაგრამ რაკი მე-XI-XIV სს-ის საბუთებში და ძეგლებში დიდი და „ცოტა ლიტრა და კოკა“ არ იხსენიება, საფიქრებელია, რომ ამ დროს თითქოს საზომები გადიდებული არ უნდა ყოფილიყვნენ. თუმცა ამ შემთხვევაშიც მსჯელობის დროს, მაშინდელი საბუთების შედარებით სიმცირის გამო სიფრთხილე გვმართებს: იქნებ „მონასტრული დიდი კოკა“, რომელიც გელათს, როგორც 1246—50 წ. სიგლითა მტკიცდება (ქე-ბი II, 129), ჰქონია, სწორედ საზომების საქართველოში გადიდების დასაწყისის, ან უკვე მანამდეც არსებობის მომასწავებელი იყოს? თუმცა ესეცაა საფიქრებელი, რომ აქ ისეთსავე საზომთა დამპირისპირებასთან გვეკონდეს საქმე, როგორიც ქალაქურსა და სოფლურს, ჩვეულებრივსა და სეფე საზომთა შორის ყოველთვის არსებობდა, და გელათის სიგელში ნახსენები მონასტრული დიდი კოკა შესაძლებელია გელათის მონასტრის სეფე კოკა იყო მხოლოდ. მაგრამ როგორც თავის ადგილას გამორკვეული იქნება, კოკის უკვე ძველად გადიდების უტყუარი ნიშნები მოიპოვება, ლიტრისა-კი ჯერჯერობით მაინც არ ჩანს ისე, რომ ლიტრის გადიდების პროცესი თითქოს მე-XIII ს. შემდგომ უნდა ეგულისხმოს.

კაბიწის წონითი ოდენობის გამორკვევისათვის ძალიან ცოტა, სულ ორიოდ, ცნობა მოიპოვება. შეიძლება მაგ. 1520 წ. ქვათახევის სიგელი იქმნეს ამ მიზნით გამოყენებული, სადაც ნათქვამია, რომ შეწირული ყმა ალაპის გადასახდელად „მიიღებდეს ქვათავეს ოთხასსა პურსა ერთისა კაბიწისა ნამცხუარსა ასრე, რომე თითო პური თითო გორული ჩარეკი იყოს“-ო (ქე-ბი II, 347—8 და ისტ. საბ. II, 30). თ. ეორდანიამ ამისდა მიხედვით კაბიწის ოდენობის გამორკვევას ცდილობდა.

მაგრამ ამგვარი ცნობითა და იმგვარი გამოანგარიშებით ზედმიწევნითი რიცხვის განსაზღვრა შეუძლებელია, რათგან ჯერ ერთი პურის ფქვილის მატების რაოდენობა და გორული ჩარეკის ოდენობაც არის გასათვალსწინებელ-გამოსარკვევი.

ზემომოყვანილ რთულ გამოანგარიშებას დაევით მეფის 1524 წ. სიგელის მკაფიო ცნობა ემჯობინება, რათგან იქ პირდაპირ არის ნათქვამი „თხუთმე-

ტი კაბიწი პური ათიანით ლიტრითა“-ო (ისტ. საბ. II 33). მაშასადამე კაბიწში ათი ლიტრა ყოფილა. რასაკვირველია მარტო ის გარემოებაც, რომ აქ კაბიწის ლიტრითი რაოდენობა განსაზღვრულია, ცხადყოფს, რომ ათ ლიტრიან კაბიწს გარდა სხვა ოდენობისაჲც არსებობდა მაშინ. მაგრამ ჩვენთვის ისიც ფრიად საყურადღებოა, ერთი ზომის კაბიწის ლიტრითი რაოდენობის შესახებ გარკვეული და უდავო ცნობა რომ მაინცა გვაქვს.

უნდა აღნიშნული იყოს, რომ კაბიწის შესახებ ცნობა საბა ორბელიანსაჲც მოეპოვება ლექსიკონში და იქ ნათქვამია, რომ „კაბიწი სამი კოდი, გინა სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვიან“-ო. საბას უკანასკნელი სიტყვები, „სადამე“, ზოგან 10 კოდს კაბიწს უწოდებენ „იტყვიან“-ო, გვაფიქრებინებს, რომ ამ საზომის ოდენობა მას წიგნური გზით-კი არ უნდა ჰქონოდა შეთვისებული, არამედ მისდროინდელ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ჯერ კიდევ შერჩენილი ყოფილა და მისი სიდიდის შესახებ ზეპირი ცნობების შეკრებაჲ-კი შეიძლებოდა. არც გასაკვირველია, რათგან კაბიწი დსტურლამალშიჲ-კი იხსენიება. მაგრამ ამისდა მიუხედავად საბას ზემოთყვანილი ცნობა იმდენ შეუსაბამობას შეიცავს, რომ უეჭველია აქ რაიმე დამახინჯებული უნდა იყოს.

ერთი თვალის გადავლებითაც ადამიანი შეამჩნევს, რომ ათლიტრიანი კაბიწი და სამგრივიანი, ან 3 კოდიანი, მით უმეტეს ათკოდიანი კაბიწი ერთმანერთზე ძალიან შორიშორს უნდა ყოფილიყო. აკად. გვლდენშტედტისაგან ვიცით, რომ 1772 წ. ათი ლიტრა 1 კოდს შეადგენდა, მაშასადამე 1524 წ. კაბიწი სწორედ 1 კოდს უდრიდა. ამის გამო საბა ორბელიანის ცნობა კაბიწის სიდიდის შესახებ მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება სამართლიანად იქნეს მიჩნეული, თუ კაბიწი მე-XVIII ს. დამდეგისათვის სამჯერ და ათჯერაც გადიდებულად ვიგულისხმეთ.

აბუ აბდალლაჲ მუჰამმედ იბნ-ახმედ იბნ-აჟუსუფ ალ-ქიატიბ ალ-ხეჯერაჲმის ცნობით ერაყის „კაბიწი“, ანუ როგორც მას აქვს ნათქვამი „კაჰიზი“- 25 რიტლს ანუ ლიტრას შეიცავდა (Liber Masā'il al-akūm, G. van-Vloten-ის გამოც., გვ. 49). ერაყის ლიტრა ქართულზე საგრძნობლად მოზრდილი, 32 მისხლით უფრო დიდი იყო, როგორც უკვე გამოკვეთილი გვქონდა, და თანაც ამგვარი დიდი ერაყული ლიტრიან ერაყულ კაბიწში, ათის მაგიერ, როგორც ქართულ კაბიწში ითვლებოდა, 25 ყოფილა, მაშასადამე იგი ქართულ კაბიწს ძალიან დაშორებული ყოფილა.

იმამე ავტორის სიტყვით კუუასა და ბაღდადში კაბიწში 8 მაკკუჲ, მაკკუჲში 3 ქილჯე, ქილჯეში 6 დირჰემი ანუ დრამა ირიცხებოდა (გვ. 14). მაშასადამე იქაურ კაბიწში 144 დრამა ყოფილა. ხოლო ქ. ბასრის კაბიწში 4 მაკკუჲ ყოფილა, მაკკუჲში-კი 15 რიტლი, თითო რიტლში—128 დრამა (იქვე). ბასრის კაბიწი ამგვარად 60 რიტლიანი, ანუ ლიტრიანი გაზომის და 6680 დრამიანი. ცხადია არც ეს კაბიწი უდგება ქართულს ათ ლიტრიან კაბიწს.

ამ ქართულ ათ ლიტრიან კაბიწს მხოლოდ უძველესი სასანური კაბიწი შეიძლება შეედაროს. მავარდის შაჰი ხოსრო ანუ .

შირვანის (590—628) შესახებ აქვს ნათქვამი, რომ მან გადასახადთა სისტემა მოაწესრიგა და ერთ გრივზე ერთი კაბიწი სულადად და ერთი ღირებუმი ფულად გადაჰყვითაო. მაშინ კაბიწი რვა რიტლს, ანუ ლიტრას იწონიდაო (იხ. ეს ცნობა Alfired von Kremer-ის *Culturgeschichte des Orients I*, 260 შენ. 1), ცხადია ქართული 10 ლიტრიანი კაბიწი ამ სასაზღვრ 8 ლიტრიან კაბიწს უდგება და არა 25, მითუმეტეს 60 ლიტრიან არაბულ კაბიწს, რაკი 1524 წ. ზემომოყვანილ საბუთში ხაზგასმით არის კაბიწის ათლიტრიანობა აღნიშნული, საფიქრებელია ამაზე მომცრო კაბიწიც იქნებოდა და ამგვარ კაბიწად ალბათ 8 ლიტრიანი ითვლებოდა.

გრივის სიდიდის განსაზღვრისათვის ქართულ წყაროებში ჯერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. რკონის 1259 წ. სიგლითგან მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ გრივი კაბიწზე მოზრდილი საზომი იყო, კაბიწი გრივის შემადგენელი ნაწილი ყოფილა. იქ ნათქვამია: „ხუთ-ხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს... სეფითა კაბიწითა“-ო (ქ.კი II, 136). საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში აღნიშნული აქვს: „უხე კი ას თარგმანში ეწერა—„ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია“, ხრონოგრაფში ეწერა—„ოცდაათი მოდი ერთი გრივია“. საწყეო თემითი-თემად უდიდესიც არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდაორი ქსესტი უფრო სწორესა ჰგავს“-ო (გვ. 61). ამ სიტყვებითგან ირკვევა, რომ რათგან საბას დროს გრივი ცხოვრებაში სრულებით დავიწყებული სიტყვა იყო და წერილობით წყაროებშიც უთუო ცნობა ვერსად ამოუკითხავს, გრივის ოდენობა მას ზედმიწევნით ვერ გამოურკვევია.

საშუალო საუკუნეების სომეხთა მათემატიკოსს ანანია შირაქელსაც აღნიშნული აქვს 1 გრივი 22 ქსესტიაო. ერემიას სომხურ თარგმანშიც იგივე სწერია (იხ. ავგერიანის *Բացատրութիւն չափույ և կշիռք նախնისոց* გვ. 67).

საბა ორბელიანის ცნობების აღრეულობა ცხადი შეიქმნება ჩვენთვის თუ გავიხსენებთ, რომ მისივე სიტყვით მოდიც 22 ქსესტიანი საწყაო იყო (ლექსიკ. 192). მაშასადამე ისე გამოდის, თითქოს გრივი და მოდი ერთი და იმავე ოდენობის საწონი ყოფილიყვნენ. ეს-კი სრულებით ეწინააღმდეგება ხრონოგრაფის ზემომოყვანილ ცნობას, რომლის მიხედვით გრივში 30 მოდი უნდა ყოფილიყო. რკონის სიგელის ზემომოყვანილი ცნობით დანამდვილებით შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ გრივის შემადგენელ ნაწილად კაბიწი ყოფილა. გამოსარკვევია მხოლოდ თუ სახელდობრ რამდენ კაბიწს შეიცავდა გრივი. ქართულ წყაროებში ამის შესახებ ცნობები ჯერ არ მოგვეპოვება.

აბდალაჰ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იბნ აჟუსუჟ ალ-ქიათიბ ალ-ხვარეზმის სიტყვით—კი ხვარასნული „ჯერიბ“-ი ანუ გრივი სხვადასხვა აღგილას სხვადასხვანაირი იყო, მაგრამ საერთოდ ერთი გრივი 10 კაბიწს შეიცავდა (*Liber mifatih al-olum*, გამოცემა G. von Heuten, Lugduni Batavorum 1895 წ. გვ. 49). ცნობილია, რომ „ჯერიბ“-ი ანუ გრივი და კაბიწი

სივრცის საზომებადაც იხმარებოდნენ და აქაც იმავე ავტორის სიტყვით 1 კა-
ბიწი ჯერბის $\frac{1}{10}$ შეადგენდა (გვ. 76).

დანგის ოდენობაზე ვახტანგ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ „ოთხი ქე-
რის მარცვალ ერთი ცერცვის მარცვლის წონა არის“ და „ერთს ცერცვის
მარცვალს ყირათი ქვიან-ო. სწორედ „ოთხი ცერცვის მარცვალ ერთი დანგი
არის“-ო (სამართლის წიგნი, კარი თეთრის გარიგებისა § 16). ამგვარად დან-
გი 4 ყირათის ანუ კერატის ოდენა ყოფილა. რათგან კერატი 0,189
გრამს უდრიდა, 1 დანგი 0,756 გრამის წონა უნდა ყოფილიყო.
საბა ორბელიანის სიტყვით-კი „დანგი სამის კერატის წონა“ იყო (ლექსიკ),
ე. ი. 1 ოვოლს უდრიდა და 0,568 გრამში უნდა ყოფილიყო. ამავე ავტორს
სიტყვა ლიტრის ქვეშე დანგის სიდიდეზე ნათქვამი აქვს: „ოცი დანგი ერთი
სატირია“-ო, ხოლო „უნკია არს ორი სატირი“-ო. რაკი 20 დანგი=1 სატირს,
1 დანგი $\frac{1}{20}$ სატირი ყოფილა, ხოლო $\frac{1}{2}$ უნკია=1 სატირს. ამგვარად 1 დან-
გი= $\frac{1}{2}$ უნკია : 20 ანუ $\frac{1}{40}$ უნკიას. მაგრამ რათგან საბასივე სიტყვით 1 უნკია
=144 კერატს უდრიდა, 1 დანგი ყოფილა 144 : 40 ანუ 3,6 კერატი. ეს ცნობა
თვით საბა ორბელიანის ზემოთყვანილი ცნობისაგან განსხვავდება და ვახ-
ტანგ მეფისას უფრო უდგება.

„დრამა“ წყაროებში არსად არის განსაზღვრული და მის ოდენობაზე
მხოლოდ საბა ორბელიანს აქვს ცნობა. „ოთხი დანგი ერთი დრა-
მია“-ო, ნათქვამია მის ლექსიკონში იქ, სადაც ძველ ლიტრაზე აქვს საუბარი
(იხ. ლიტრა). რაკი ამავე ავტორის სიტყვით დანგი 3 კერატს უდრიდა, დრამა
საბას აზრით თავდაპირველად თითქოს 12 კერატის წონა უნდა ყოფილიყო.
იქ-კი, სადაც საგანგებოდ დრამაზე აქვს საუბარი, საბას უწერია, რომ „დრამა
ექვსის დანგის წონა“ არისო (ლექსიკ.). იქაც, სადაც ის „ახალ ლიტრა“-ზე
მსჯელობს, ამბობს „ექვსი დანგი—ერთი დრამია“-ო (ლექსიკ. ლიტრა).
მაშასადამე, დრამა 18 კერატიანი საზომი გამოდის და არა 12 კერატიანი, რო-
გორც ეს ძველი ლიტრის ქვეშე მოყვანილ განმარტებაში არის აღნიშნული. 6
დანგიათი დრამის შესახები ცნობა სწორე, ოთხდანგიათი დრამის შესახები
განმარტება-კი შეცდომა უნდა იყოს. ხოლო, რათგან რომაული დრაქმაც,
რომელიც უეჭველია ქართული დრამის წინაპარი უნდა იყოს, ქართული დრა-
მით 18 siliqua-ს, ანუ კერატს შეიცავდა ამის გამო ქართული დრამაც რომა-
ულ დრახმით აღზად 3,411 გრამს უდრიდა.

„ჩაგირდაგი“ ჯერ-ჯერობით ქართულ საისტორიო და იურიდიული ან
ეკონომიური ხასიათის ძეგლებში არსადა ჩანს და მხოლოდ საბა ორბელიანს
აქვს შეტანილი ცნობა თავის ლექსიკონში, რომელშიაც ნათქვამია: „ჩაგირ-
დაგი დრამის მეხუთედია“-ო (იხ. ლიტრა). ამავე საზომზე ჩვენს
ლექსიკოგრაფს საგანგებოდ აქვს განმარტება და იქ ამბობს, რომ „ჩაგირ-
დაგი გინა ჩაგორდაგი სხუათა ენაა, ქართულად ვილი 3 ქვიან
დანგისა მეხუთედია“-ო (ლექსიკ.) ვილის განმარტებაში ნათქვამია: „ვილინი
(sic) დრამის მეექვსედია“-ო (იქვე).

ჩაგირდაკი მართლაც უცხო სიტყვაა, თურქულითგან არის შემოსული *چاچك* „ჩეკირდეკ“ იქ კურკას, თესლს და საწონს გრანსა ჰინაწავს. რაკი უკანასკნელ განმარტებაში „ვოილი“ საბა ორბელიანს დრამის მეექვსე-დან აქვს აღნიშნული, საფიქრებელია, რომ ლექსიკონის ტექსტში ეს ტერმინი დამახანჯებულია და ვოილის მაგიერ უნდა „ოვოლი“ წერებულყოფი, რათგან ბერძნულ დრამაში მართლაც 6 ოვოლი (1 $\delta\rho\rho\lambda\mu$ = 6 $\delta\rho\lambda\sigma$: Nissen, op. cit. 847) ითვლებოდა. თუ ჩვენი შესწორება სწორება, მაშინ ირკვევა რომ ჩაგირდაკი იგივე „ოვოლი“ ($\delta\rho\lambda\sigma$: *obulus*), იყო და დრამის, ანუ დრამის $\frac{1}{6}$ უდრიდა. ხოლო რაკი დრამა 18 კერატს შეიცავდა, ჩაგირდაკი ანუ ოვოლი 3 კერატის წონა ყოფილა. რომაული ოვოლი მართლა = 3 *siliquae*, ანუ 0,568 გრამს (Nissen. op. cit. 848).

კოდის სიდიდის გამოსარკვევად მე-XVI-XVII ს. ს. ძეგლებში ჯერ ცნობები არა ჩანს.

ვახტანგ VI ცნობით-კი ჯადგილია კოდი რვა-ლიტრიანი ია, ადგილია ათი, იქნების რომე თორმეტლიტრიანი იყოს“-ო (სამართ. წიგნი, კარი ვალისა). მართლაც თვით დასტურლამელშია-კი იხსენიება პური „ათლიტრიანი თა კოდი თა“ (გვ. 44) და ქერი „რვალიტრიანი თა კოდი თა“ (გვ. 31). რვალიტრიანი და ათლიტრიანი კოდი დავით გარეჯის მონასტრის 1712 წ. გუჯარშიც არის მოხსენებული (თ. ჟორდანიას ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 64 და 66).

საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, რომ „კოდი ადგილითი-ადგილ მეტ-ნაკლები იციან“-ო. მაგრამ ამასთანავე ნათქვამი აქვს, თუ „სწორი საწყავი“ რამდენ ლიტრიანი უნდა ყოფილიყო. „სწორ“ კოდად ისეთი ლიტრა ითვლება, რომელმაც „ახლითა ლიტრი თა ათი ლიტრა შთაიტიოს“-ო (ლექსიკონი).

ამგვარად შეიძლება ითქვას, რომ, თუ ამაზე უწინარეს არა, უკვე მე-XVIII ს. დამდეგითგან მაინც წესიერ და კანონიერ კოდად ათ ლიტრიანი ითვლებოდა. აკად. გულდენშტედტსაც აღბეჭდილი აქვს, რომ 1772 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში კოდი 10 ლიტრას უდრიდა („Kot wiegt 10 Litra“: Reise 359). მაშასადამე, 10-ლიტრიანი კოდი ისევე კანონიერ საზომად ყოფილა მიჩნეული. რვალიტრიანი ამ დროს რასაკვირველია პატარა კოდად, თორმეტლიტრიანი-კი დიდ კოდად იქმნებოდა მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში გვლდენშტედტის ცნობისდა მიხედვით მე-XVIII ს. მესამე მეოთხედში კოდი უკვე აღარა ჩანს.

ბუნებრივად იბადება საკითხი, რომელი ამ სამი ზომის კოდთაგანი უნდა იყოს თავდაპირველ კოდად მიჩნეული? ის გარემოება, რომ კოდი თავდაპირველად და მე-XVI ს.—მდე არ იყო, გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია მას რომელიღაც წინანდელი საზომის ადგილი ჰქონდეს დაკავებული. საფიქრებელია, რომ „კოდ მა“ სწორედ „კაბიწის“ ადგილი დაიკავა. ამას ჯერ ერთი ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სწორედ მაშინ, როცა კოდი შენოდის, დასავლეთ საქართველოში კაბიწის ხსენება ქრება და სამთავნელის

სარგოს გარიგების წიგნშიაც, როგორც დავრწმუნდით, კოდი სწორედ კაბიწის მაგიერ იყო შეტანილი.

მეორე გარემოება თვით კოდის წონითი ოდენობაა. კოდი რვა და ათლიტრიანი იყო. კაბიწიც, როგორც დავრწმუნდით, თავდაპირველად რვა ლიტრიანი იყო, მაგრამ უკვე მე-XX ს. ათლიტრიანიც იხსენიება. მაშასადამე კოდი თავისი წონითი ოდენობითაც შექცეულია კაბიწის შესატყვისობა ყოფილა. რაკი კოდის გაჩენის დროს კაბიწი რეალიტრიანიც იყო და ათიანიც, ამიტომ კოდი ვითარცა კაბიწის მოადგილე და ნაცვალი იმათათვე რვიანიცა და ათიანიც იქმნებოდა.

მაშ რაღა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კაბიწს აღმოსავლეთ საქართველოში მაშინ, როდესაც კოდი უკვე იზმარებოდა და როცა საბუთებში ერთიცა და მეორე საზომიც გვხვდება? არსებობდა-ლა კაბიწი მხოლოდ ვითარცა წარსულის ნაშთი, თუ რაიმე განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა, ეს ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

თავისდა-თავად ცხადია, რომ რაკი კოდის ძირითადი ერთეული ლიტრა ყოფილა, თვით კოდის ოდენობაც ლიტრის ოდენობასთან ერთად უნდა, ან შესაძლებელია შეცვლილიყო და რამდენადაც ლიტრა იზრდებოდა, იმდენადვე კოდიც გადიდებულიყო.

ქილა და ფოხალი, საბუთებში და ძეგლებში სრული კოდის გარდა ნახევარი კოდით იხსენიება ხოლმე. საბა ორბელიანის სიტყვით ამ ნახევარ კოდს თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონია, ერთის მაგიერ ორიც-კი. მას ნათქვამი აქვს, რომ „ქილა კი არს ნახევარ კოდი, რომელ არს ფოხალი“-ო, „ფოხალი—ნახევარ კოდი“-აო (ლექსიკ. „კოდი“). ვახტანგ მეფის ერთი ცნობა საშუალებას გვაძლევს ფოხალის სიდიდე გამოვარკვეოთ. ყაიყულის მოურავის სარგოზე გიორგი მეფის გარიგებაში სწერია: „მოურავისა არის სამი ფოხალი პური, სამი ფოხალი ქერი კომლის თავს წელიწადში უნდა მოსცენ, რომ იქნების სამი კოდი“-ო (დასტურლამაღი 93). თუ 6 ფოხალი=3 კოდს, ცხადია 1 ფოხალი მართლაც ნახევარი კოდის წონა ყოფილა. ამგვარად ეს ცნობა საბა ორბელიანისას ადასტურებს. განსვ. პ. უმიკაშვილს დასტურლამაღლისათვის დართულ ლექსიკონში ფოხალზე ნათქვამი აქვს „საწყაო ხუთი ლიტრა ანუ 45 გირეანქა“-ო, ხოლო არა ჩანს, საითგან აქვს მას ეს ცნობა ამოღებული. რაკი 1 ფოხალი ნახევარ კოდს უდრიდა, იგი მართლაც 5 ლიტრის წონა უნდა ყოფილიყო.

„ქილა“ თაერეული იყო განთქმული. მაგრამ მონღოლთა საყაენოში სხვადასხვა ზომისაც იყო მიღებული.

ყაზან-ყაენმა 1301 წ. ერთგვარი საზომები დააწესა ყველგან თავის საბრძანებელში და სათანადო წარწერებით შემკული კანონიერი საკარბები გააკეთებინა, რომ ხალხი ვერავის მოეტყუებინა. სხვათა შორის „ქილას“ სიდიდეც იქმნა განსაზღვრული და დააწესა, რომ ქილაში 10 მენი, მენში 260 დრაჰმა უნდა ყოფილიყო (რამი დედინ: Hammer—Purgstall. Geschichte der Ilchane II, 160—161).

თუ საბა არ სცდება, როდესაც „ქილაქი“ და „ფოხალი“ ტოლ საზომებად მიიჩნია, მაშინ ქილას ანუ ქილაქის სიდიდეც ნახევარ კოდად, 5 ლიტრად უნდა ვიგულისხმოთ. თანამედროვე სამეგრელოში ქილა ანუ ქია 36—40 გირვანქას უდრის (იოს. ყიფშიძე. მეგრ. გრამატიკა, ლექსიკ. 343—344), ე. ი. მართლაც მე-XVIII ს. ნახევარ კოდის ოდენა არის. 2600 დრამის შემცველი ზემოხსენებული თავრეული ქილაც უდრის 18×2600 ე. ი. 46800 კერატს ანუ, მისხლად ქცეული, 46800 : 27 სწორედ 1733 მისხალს. რათგან კოდი მე-XVI ს. შემოდის, 1733 მისხლის ლიტრებად გამაზგარიშებისათვის უნდა 400 მისხლიანი ლიტრა მაინც მივიღოთ სათვალავად და მაშინ თავრეული ქილა $4\frac{1}{3}$ ლიტრა გამოვა. ე. ი. დაახლოვებით მართლაც ნახევარ კოდს ეთანასწორებოდა.

„პინას“ ოდენობის შესახებ ცნობა 1772 წ. აკად. გვლდენშტედტის აქვს შენახული, რომლის სიტყვითაც პინა 2 ლიტრას უდრიდა („Pina ist 2 Litera“: Reise, 359), ე. ი. კოდის მეხუთედს შეადგენდა.

„ბათმანი“ იხმარებოდა როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ბოლო დრომდის. მაგრამ იმ დროს როდესაც აღმოს. საქლოში აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით ბათმანი ლიტრის ოდენა საზომი იყო („Batman ist mit Litra gleich“: Reise 359), დასავლეთ საქართველოში ბათმანში 9 ჩარეკი ითვლებდა („Eiu Batman ist 9 Tscharek“: Reise 393), ლიტრაში-კი 4 ჩარეკი იყო მხოლოდ. ამგვარად ბათმანი ლიხა-იმერეთში ორი ლიტრისა და 1 ჩარეკის ოდენა გამოდის. საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში „ბათმანი“ შეტანილი არა აქვს. მხოლოდ ევროპაში მოგზაურობის აღწერილობაში ერთგან „სტამბოლის ბათმანი“ აქვს მოხსენებული და თანაც განმარტებულია, რომ „თითო ბათმანი ორმოცდარვა თუხტი“ ანუ სტილი იყო (ს. ორბელიანი. მოგზაურობა ევროპაში. ცისკარი 1852 წ. № 4, გვ. 62). რაკი საბას თუხტი $33\frac{1}{2}$ მისხლად აქვს განსაზღვრული, გამოდის, რომ სტამბოლის ბათმანში 2948 მისხალი უნდა ყოფილიყო. ხოლო რათგან ლიტრაში 20 სტილი იყო, 48 თუხტიანი, ანუ სტილიანი სტამბოლის ბათმანი 2 ლიტრა და 1 ჩარეკი და 3 სტილი ყოფილა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ დასავლეთ საქლოში მიღებული 9 ჩარეკიანი ანუ 2 ლიტრა და 1 ჩარეკიანი ბათმანი თითქმის სტამბოლის ბათმანი ყოფილა.

ნაოთხალისა და ჩარეკის წონითი ოდენობის გამოსარკვევად საქმარისია საბა ორბელიანის სიტყვები გავისხენოთ, რომ „სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარექს უხმობენ“-ო. აქეთგან ცხადია, რომ ნაოთხალი და ჩარეკი ლიტრის $\frac{1}{4}$ -ედს უდრიდა. მართლაც აკად. გვლდენშტედტიც ადასტურებს, რომ როგორც აღმოსავლეთ, ისევე დასავლეთს საქართველოში ლიტრა 4 ჩარექს შეიცავდა („Litra wiegt 4 Tschareki“, „Ein Litra 4 Tscharek“: Reise 359 და 393): რაკი ლიხთიმერეთში ლიტრა 1772 წ. რუსულ 8 გირვანქას უდრიდა, იქაური ჩარეკი სწორედ 2 კირვანქის ოდენა ყოფილა. აღმოსავლეთ საქართველოში-კი ამავც

დროს ლიტრა 8³/₄ გირვანქას იწონიდა, ამერეთის ჩარევიც 2²/₁₆ გირვანქა უნდა ყოფილიყო.

უდრიდა თუ არა „ნაოთხალი“ დასავლეთ საქართველოშიაც ჩარექს ეს ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. საქმე ის არის, რომ ქუთაისის საყდრის გამო-სავლის 1578 წ. დავთარში, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, 24 სანაოთხოლო ურეში იხსენიება. ნაოთხალიც რომ ლიტრის მეოთხედად და ჩარექის შესატყუი-სობად ეიგულისხმოთ, რუსულ 2 გირვანქიანის ოდენად უნდა წარმოვიდგინოთ, მაშინ ქუთაისის დავთარში მოხსენებული 24 სანაოთხოლო ურეში 48 გირვან-ქიან, ანუ ნახევარ კოდის ტვირთის ჩამტევ ერთეულად უნდა ეიგულისხმოდ. ურმისათვის ნახევარი კოდი ტვირთად მეტად მცირეა, თუ რომ აქ მთის პა-ტარა ურეში არ იგულისხმება.

როგორც თავში გამოარკვეული იყო მე-XV ს. გუერდი კაბიწისა და კოკის (შესაძლებელია სხვა საზომისაც) ნახევარი უნდა ყო-ფილიყო. როგორც დაბადების ქართული თარგმანითგან ჩანს, ძველ ქართულში „გუერდი“ ებრაული საზომის „პინ“-ის აღსანიშნავად იხმარება (რიცხუთაჲ 15^ა—). საბა ორბელიანს-კი „გუერდი“ ლიტრის ნაოთხალად, ანუ ჩარექად ერთის მხრით და მეორეს მხრით კოკის მეოთხე-დად ანუ ქარიკის ნახევრად და დორაკად აქვს აღნიშნული. დასა-ვლეთ საქართველოში ამ საზომის ოდენობის გამოსარკვევად შესაძლებელია აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდი დავთრის ცნობები იქმნეს გამოყენებული.

თუ იქ ფარცმანაყანევის გამოსაღების ჯუმალის რიცხვითი ცნობები დაუ-შახინჯებლივ, სწორედ არის დაცული, მაშინ გვერდის ოდენობის გამორკვევა შეიძლება. ფარცმანაყანეველების ჯუმალში ნათქვამია, რომ საერთოდ ყველას „ოარი გუერდი ლომი“ უნდა გამოეღოთ. თვითთელი მეკომურის შესახებს ცნობაში-კი ლომი „ნაოთხალად“ არის ნაანგარიშევი. ყველა რიცხვებს რომ თავი მოვეყაროთ, 14 ნაოთხალი ლომი გამოდის (აფხაზ. კათალ. დავთარი გვ. 10—11). ჯუმალში მოყვანილი 2 გვერდი მაშასადამე=14 ნაოთხალს. ამგეა-რად ირკვევა, რომ 1 გუერდში 7 ნაოთხალი ყოფილა. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ საბა ორბელიანის ცნობისდა საწინააღმდეგოდ გვერდი არამეტო 1 ნაოთხალის ოდენა არა იყო, არამედ 7-ჯერ უფრო მოზრდილი ყოფილა.

„ქსანის“ წონითი ოდენობის გამოსარკვევად ჩვენ ორი ცნობა მოგვეპო-ვება: ერთი საბა ორბელიანსა აქვს თავის ლექსიკონში შეტანილი, მეორე აკად. გვლდენშტედტს აქვს თავის მოგზაურობაში მოყვანილი. იქ, სადაც საბა ორბელიანს საზომებზე აქვს საერთო საუბარი და მათი წო-ნითი ოდენობა და ურთიერთ შორისი დამოკიდებულება განმარტებული, სა-ხელოვან ქართველ ლექსიკოგრაფს აღნიშნული აქვს, რომ სპარსნი ლიტრის ნაოთხალს ჩარექს უხმობენ... ხოლო ქართულად—გუერდი, გინა ნა-ოთხალი ეწოდების. ხოლო გვერდის ნაოთხალსა—ქსანის ეწოდე-ბისა—ო (ლექსიკ. „ლიტრა“). ამგვარად ისე გამოდის, რომ ქსანის ლიტრის

მეოთხედის, ანუ ჩარეკის მეოთხედს, ე. ი. ლიტრის $\frac{1}{16}$ უდრიდა. საბაას ეს უკანასკნელი ცნობა აკად. გვლდენშტედტისას კარგად უდგება, რათგან მისი სიტყვითაც 1772 წ. იმერეთში ერთი ლიტრა 4 ჩარეკი იყო, ხოლო ჩარეკში 4 ქსანი („Ein Tscharek 4 Ksani... Ein Litra 4 Tscharek“ Reise 393) ითვლებოდა. თუ ქსანი, როგორც საბაა ამბობს, ჩარეკის ნათხალი იყო, მაშინ ქსანი ლიხთ-იმერეთში 2 გირვანჯა უნდა ყოფილიყო წონით. მართლაც გვლდენშტედტის სიტყვით 1772 წ. ქსანი რუს. ნახევარი გირვანჯის წონა ჰქონია. მაშასადამე გვლდენშტედტის ცნობის თანახმადაც ქსანი ლიტრის ერთი მეთექვსმეტედი ყოფილა. აღმოსავლეთ საქართველოში მაშასადამე ქსანი რუსული წონით იქნებოდა $8\frac{3}{4}$ გირვანჯა: 16, ანუ ნახევარ გირვანჯაზე ცოტა ($\frac{1}{64}$ -ით) მეტი.

მაგრამ საბაას და გვლდენშტედტის ეს უკანასკნელი ცნობა სრულებით ვერ უდგება საბაას იმ განმარტებას ქსანის შესახებ, რომელიც მას საგანგებოდ აქვს ამ სიტყვის ქვეშე თავის ლექსიკონში ნათქვამი. მისი ამ ადგილას მოყვანილი განმარტებით „ქსანი ოთხი თუხტი და თუხტის ნათხალი“ უნდა ყოფილიყო“. ხოლო რათგან საბაას ივე ცნობითი თუხტი „33 მიტყალი და ნახევარი“ ყოფილა, ამიტომ ქსანი უნდა $140\frac{3}{8}$ მიტყალად, ანუ მისხალად ვიგულისხმოთ. თუ გავიხსენებთ, რომ საბაა ორბელიანის სიტყვით ლიტრა 661 მისხალს შეიცავდა, გამოდის რომ ქსანი ლიტრის $\frac{1}{4}$ -ზე ცოტა მეტი ყოფილა, რაც სრულებით ეწინააღმდეგება მისსავე ცნობას ქსან-ჩარეკ-ლიტრის ურთიერთ შორისი დამოკიდებულების შესახებ, სახელდობრ, რომ ქსანი ჩარეკის $\frac{1}{4}$ და ლიტრის ერთი მეოთხედის მეოთხედი იყო. ამიტომ ცხადია აქ ან თვით საბაას უნდა მოსვლოდა შეცდომა, ან გადამწერისაგან უნდა იყოს ტექსტი დამახინჯებული.

„ჩანახის“ ოდენობის შესახებ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. მხოლოდ იმ ერთად-ერთი ადგილითგან, რომელშიაც ეს საზომი გვხვდება, საფიქრებელი ხდება, რომ ჩანახი თალარსა და ნახევარ თალარზე მომცრო ერთეული უნდა ყოფილიყო ამასის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ნაჯბადინის რუზე მყოფ მოზეგრეთათვის გადაკველად არის აღნიშნული „თალარი ას ოცდა ათი, ჩანახი ი“ (10), ხოლო შულავერის ბოლოს მყოფთათვის „თალარი თერთმეტ ნახევარი“. 10 ჩანახი, რომ ნახევარი თალარის ან მეტიოდენობა ყოფილიყო, საფიქრებელია, რომ გარიგებაში ნაჯბადინელების შესახებაც ნათქვამი იქნებოდა, თალარი ასოცდაათ ნახევარი, ან $130\frac{1}{2}$, და ამდენი ჩანახიო. თალარის სიდიდის გამორკვევის დროს დაერწმუნდით, რომ თალარი 30 ლიტრაზე მოზრდილი საზომი უნდა ყოფილიყო. დაახლოებით 40 ლიტრა, ანუ 4 კოდის ოდენა. თუ ჩანახ-თალარის ურთიერთშორისი დამოკიდებულების ზემომოყვანილი მოსაზრება სწორეა, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ჩანახი 20 ლიტრაზე მომცრო საზომი უნდა ყოფილიყო. ხოლო რათგან ჩანახი მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის ქსნის ხეობის ერთი შემოსავლის დავთარში იხსენიება და თვით საქართველოში გამოსალები კოდობრივ იყო ხელმე განსაზღვრული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ჩანახი კოდზე და ნახე-

ვარ კოდზე მომცრო საზომადაც ე. ი. 5 ლიტრაზე ნაკლებად უნდა ვიგულისხმოთ.

საბა ორბელიანის სიტყვით-კი ჩანახს ქართულად მოდი ჰქვიან; მოდი მისივე ცნობით 22 ქსესტიანი, ანუ 9000 დრაჰმინიანი საწყაო იყო (ლექსიკ.). ქსესტის ოდენობაზე სახელოვან ლექსიკოგრაფს ნათქვამი აქვს, რომ იგი სიდიდით „2 ძველი ლიტრა და ნახევარი“ იყო (ლექსიკ.). მაშასადამე, ჩანახს-მოდი 55 ძველი ლიტრის ოდენა საზომი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. მერმინდელი 5 $\frac{1}{2}$ ლიტრა გამოდის. რათგან მოდი საბას დროს არ იხმარებოდა, ეს ცნობა დაახლოებითი უნდა იყოს. თუ ზემომოყვანილსაც გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჩანახს დაახლოებით 5 ლიტრამდე უნდა ყოფილიყო. ამ ჟამად-კი ჩანახსი 2 ლიტრიან, ან 20 გირვანქიან საზომად ითვლებოდა.

„სტილის“ წონითი ოდენობის გამოსარკვევად შეიძლება ვახტანგ VI სამართლის წინგში შეტანილი ცნობა იყოს გამოყენებული. აქ ნათქვამია: 3 მინალთუნისა და 10 შაურის წონა 1 სტილი არის“-ო (ყარი ვალისა § 123, 124), ვახტანგ მეფე 2 $\frac{1}{2}$ შაურს ერთი მისხალის წონადა სთვლიდა. 3 მინალთუნი და 10 შაური, ანუ 15 აბაზი და 10 შაური უდრის 70 შაურს. რაკი 2 $\frac{1}{2}$ შაური 1 მისხალს იწონიდა, 1 შაური $\frac{2}{3}$ მისხალი ყოფილა. ხოლო, რათგან სტილი 70 შაურის წონა ყოფილა, 1 სტილის წონა= $\frac{2}{3} \times 70$ ანუ 28 მისხალს. მაშასადამე, ჩვეულებრივი სტილი 28 მისხალს იწონიდა.

ჩვეულებრივის გარდა „ქალაქური სტილი“-ც ყოფილა. ქიზიყის გამოსავლის გარიგების წიგნში, რომელიც ვითარცა უთარილო, ე. თაყაიშვილისაგან დაახლოებით 1750-60 წლისათვის არის მიკუთვნილი, დ. ფურცელაძის რუსულ თარგმანს-კი 1798 წ. უზის, რათგან ამ ძველს მაშინ ალბათ თარილი ექმნებოდა, საყურადღებო ცნობა გვხვდება ამ საზომის ოდენობის შესახებ. ეს გარიგების წიგნი ძველ დავთრებზეა დამყარებული და უეჭველია საზომთა ოდენობა წინანდელად უცვლელად ექმნებოდა დატოვებული. აბრეშუმზე დადებულ გადასახადის შესახებ იქ ნათქვამია: „დიდს მანჯანიკზე სამი სტილი აბრეშუმში მოურავისა არის, ქალაქური სტილი, რომელიც ოცდაცამეტი მისხლიანი არის, ბატონს საქმე არა აქვს“-ო (საქ. სიძლნი III, 137). ამ სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ ქალაქური სტილი ვითარცა 33 მისხლიანი ჩვეულებრივისაგან სიდიდით განსხვავდებოდად ჩვეულებრივზე, რომელიც 28 მისხლიანი იყო, 5 მისხლით უფრო მოზრდილი ყოფილა.

საბა ორბელიანის სიტყვები ამტკიცებს, რომ ქალაქური სტილის ოდენა სტილი მის დროსაც, მე-XVIII ს. დამდეგსაც ცნობილი ყოფილა, უფრო ოდნავ მოზრდილიც. მას ნათქვამი აქვს, რომ „ოცდაათ-ცამეტი მიტყალი და ნახევარი“-ერთი თუხტია, რომელ არს სტილი“-ო (იხ. ლექსიკონი „ლიტრა“). ეს 33 $\frac{1}{2}$ მისხლიანი სტილი მას, როგორც ეტყობა, ქალაქურად-კი არა, ჩვეულებრივად მიაჩნდა.

აკად. გვლდენშტედტის სიტყვიდანა ჩანს, რომ 1772 წ. აღმო-
სავლეთ საქართველოში სტილი უფრო გადიდებული ყოფილა და
მისი ცნობით სტილში უკვე 36 მისხალი ითვლებოდა. ამავე ავ-
ტორის ცნობით ჩარეკში 5 სტილი ითვლებოდა, სტილი-კი 36 მისხალს იწონი-
და („Tschareki wiegt 5 Stil. Stili 36 Misgal“... Reise 359). ასეც უნდა ყო-
ფილიყო, რათგან ლიტრა 1772 წ., როგორც დავრწმუნდით, 720 მისხალს შეი-
ცავდა, 1 ჩარეკი ვითარცა ლიტრის მეოთხედი, ამის გამო 180 მისხლის შემ-
ცველი იქმნებოდა, ხოლო ჩარეკის მეხუთედი—1 სტილი მართლაც 36 მის-
ხალი გამოვიდოდა.

„თუხტი“ საბა ორბელიანის სიტყვით „33 მიტყალი და ნახევარი“
იყო (ლექსიკონი). ახალი ლიტრის ოდენობის განსაზღვრის დროს აღნიშნულია,
რომ „ოცდა ათცამეტი მიტყალი და ნახევარი—ერთი თუხტია, რომელ
არს სტილი“-ო (ლექსიკ.) მაშასადამე თუხტი და 33 $\frac{1}{2}$ მისხლიანი
სტილი ერთი და იმავე ოდენობის საწონი ყოფილა. თუხტი
სპარსული ტერმინია. სპარსულად تخته „თუხტ“ 600 დირჰემის ანუ დრამის შემ-
ცველი საწონი იყო.

„სიკილა“ ანუ „შეკელ“, როგორც ებრაულად ეწოდებოდა, ებრაელთა ანგა-
რიზით ოც გერას უდრიდა, მაგრამ რათგან გერას ოდენობა დანამდვილებით
გამორკვეული არ არის, ამიტომ სიკილა-„შეკელის“ ოდენობის განსაზღვრა ზედ-
მიწევნით ვერ ხერხდება (Prof. H. Guthe, Kurzes Bibelwörterbuch, იხ.
Gewichte) ვახტანგ მეფის-დროინდელი სიკილის ოდენობის შესახებ უკვე
გვქონდა საუბარი ამ გამოკვლევის პირველ ნაწილში, როდესაც ფულის სისტე-
მაზე გვქონდა საუბარი (იხ. თავი მესამე) და გამორკვეულია, რომ სიკილა 4,8
მისხალს უდრიდა.

საპალნის სიდიდე ქართულ წყაროებში, თუ არ ვცდები, არსად განსაზ-
ღვრული არ არის. მაგრამ შარდენსა აქვს აღნიშნული, რომ საქართვე-
ლოში საპალნე ღვინო 300 ლიტრას იწონიდაო (Voyage en Perse,
პარიზი 1723 წ. გამოც. I, 143)¹. ფრანგი მოგზაური ცხენის საპალნეზე
ლაპარაკობს (იქვე I, 118)².

აბუ-ჰანიფას სიტყვით არაბეთში ერთი საპალნე 60 სა-ს უდრიდა,
1 სა-ი 5 $\frac{1}{2}$ ერაყის რიტლს ანუ ლიტრას შეიცავდა (A. von Kremer, Cul-
turgeschichte d. Orients I, 427). ერაყული ლიტრით რომ ვიანგარიშოთ, ერთ
საპალნეში ამგვარად 320 ლიტრა ანუ რუსული წონით 8 ფუთი ყოფილა სა-
ხალიფოში. ქართულ ლიტრაში ამგვარად ოცი ლიტრით ნაკლები, 300 ლი-
ტრა ყოფილა. საფიქრებელია, რომ აბუ-ჰანიფა აქლემის საპალნეს ჰგულის-
ხმობს.

შემდეგ საბა ორბელიანს თავის ევროპაში მოგზაურობის აღწერი-
ლობაში ერთგან ნათქვამი აქვს: „ყათარი ოცდაათი სტამბოლის ბათმანი იქნე-

¹) „Une charge de vin pese 300 livres“.

²) la charge de cheval, qui est de trois cens pesant. პეზან ვხლა=10 კილოგრ

ბოდა, თითო ბათმანი ორმოცდა რვა თუხტი, რომ ხუთი ცხენის საპალნე უფრო მოვა“-ო (ცისკარი 1852 წ. № 4, გვ. 621). ამ ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ თუ 30 სტაბოლის ბათმანი = 5 ცხენის საპალნეს, 1 ცხენის საპალნე 6 სტამბოლის ბათმანის ოდენა ყოფილა. ბათმანის ოდენობა სტამბოლში, როგორც თავის ალაგას გამორკვეულია, ქართულ 2 ლიტრას 1 ჩარეკს და 3 სტრას უდრიდა. მაშასადამე 6 სტამბოლის ბათმანის ოდენა 1 ცხენის საპალნე უნდა 14 ლიტრის 1 ჩარეკისა და 3 სტრის წონა ყოფილიყო. ეს ოდენობა შარდენისაგან აღნიშნულ 300 ლიტრიან ცხენის საპალნისაგან იმდენად (21-ჯერ) დაშორებულია, რომ უეჭველია აქ რაიმე შეცდომა უნდა იყოს.

ქვევით, თავის ადგილას გამორკვეულია, რომ „ხაზალი“, რომელიც სპარსულად ვირის, სახედრის ტვირთსა ჰნიშნავდა, პაჰუნა ორბელიანის ცნობით ას ლიტრას იწონიდა. თუ ვირის ტვირთი 100 ლიტრას უდრიდა, ცხენის ტვირთი, რასაკვირველია, შესაძლებელია სამჯერ მეტი ყოფილიყო და როგორც შარდენსა აქვს აღნიშნული, მართლაც 300 ლიტრიანი ყოფილიყო.

მაგრამ საქმე ისაა, თუ რომელი ლიტრა იგულისხმება ფრანგი მოგზაურის ჩანბანში. რაკი იგი საქართველოზე ლაპარაკობს, ამის გამო რომ გვეფიქრა, აქ ქართული ლიტრა არის ნაგულისხმევი, გამოვიდოდა, რომ ქართული ცხენის საპალნე 836 .კილოგრამი, რუსული წონით 51,64 ფუთი უნდა ყოფილიყო. ასეთი სიმძიმის დაძლევა აუც ერთ ცხენს არ შეუძლიან. რაკი თხზულება ფრანგულად იყო დაწერილი, უფრო ბუნებრივი და სწორეც იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ფრანგი მოგზაური თავის თანამგზავლებსათვის გასაგებ საზომს, ფრანგულს ლიტრას (litre) ჰგულისხმობდა. ფრანგული ლიტრა ადგილისდა მიხედვით განსხვავდებოდა და 380—550 გრამამდე იწონიდა. 300 ფრანგული ლიტრა მაშასადამე 114—165 კილოგრამამდე, ანუ რუსული წონით 7—10 ფუთამდე იქმნებოდა. ამოდენა ტვირთის ტარება ცხენს მართლაც შეუძლიან.

„თალარი“, როგორც აღნიშნული გვექონდა, მონღოლთა ბატონობის ხანაში ჩნდება. იმ დროს ეს საწყაო 100 თავრეყის მანს უდრიდა (იხ. Quatremerre. Histoire des Mongols 138. not. 17). ოსმალურში იხმარებოდა ეს საზომი და ტერმინი და იქ მხოლოდ 10 მანს უდრის (იხ. ცენკერის ლექსიკ.). ვახტანგ VI-ს დროს რა ოდენობისა იყო, ამაზე პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ სახელოვანი მეცნიერები მეფის სიტყვებითგან შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თალარი დაახლოებით 30 ლიტრაზე ცოტა მეტი უნდა ყოფილიყო. კილგაუცლელი ბრინჯის „ჩალთუკის“ წმინდა მოსავლის ნახევარი პატრონისა არის და ნახევარი საბატონოა. ჩალთუკი ერთი თალარი რომ დანაყონ იე (15) ლიტრა ბრინჯი თალარზედ ბატონს უნდა მიართუან“-ო, ნათქვამია დასტურლამალში (გვ. 47). რაკი 15 ლიტრა საბატონო წილი მთელის მხოლოდ ნახევარი ნაწილს წარმოადგენდა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ კილიანი ბრინჯი 1 თალარი 30 ლიტრა კილგაუცლილ ბრინჯს იძლეოდა. თალარი 30 ლიტრაზე მეტი უნდა ვივარაუდოთ, რათგან კილის ოდენობაც უნდა ვიანგარიშოთ. პ. უმიკაშვილის სიტყვით თალარში „ყაზახ-ბორჩალოსკენ

ჩვენს ჭაშში რვა ფუთი პური, ან სხვა მოსავლის მარცვალი, ბრინჯი, ქერი და სხვა ითვლებო (დასტურლამლის ლექსიკონი 172). 30 ლიტრა, რომ რუსულ ფუთებად ექციოთ და გაიხსენოთ, რომ აკად. გულდენშტედტის ცნობით ქართული ლიტრა $8\frac{1}{4}$ რუსულ გირვანქას უდრიდა, 261 გირვანქაზე ცოტა მეტი გამოვა ანუ 6 $\frac{1}{2}$ ფუთი. თუ ამას კილის წონა დავმატებთ, ვახტანგ მეფის დასტურლამლის თალარი და აწინდელი თითქმის ტოლები გამოვლენ.

„ხარვალი“ მარცვლეულობის საზომია. მე-XVIII ს. ძეგლებში გვხვდება. ეს სიტყვა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში არც-კი აქვს შეტანილი. სპარსული ტერმინია და სპარსეთში خوار „ხარვარ“—ად გამოითქმის და ვირის, სახედრის ტვირთსა ჰნიშნავს. იქაური ანგარიშით 100 მენს უდრიდა. ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანის სიტყვით „ხარვალი არს ასლი ლიტრა“ (ამბაენი ქართლისანი 351). რათგან აქ სპარსულ საზომზეა საუბარი უნდა სპარსული ლიტრა ვიგულისხმოთ. ერაყული ლიტრა, როგორც ვიცით, ერთ რუსულ გირვანქას უდრიდა.

ამგვარად „ხარვალი“ რუსულ 100 გირვანქას, ე. ი. 2 $\frac{1}{2}$ ფუთს ანუ 40,96624 კილოგრამს, ე. ი. ცხენის ტვირთის $\frac{1}{3}$ -ს უდრის.

რა წონითი ოდენობად იყო „გოდორი“ აღმოსავლეთ საქართველოში, ძეგლებითგან არა ჩანს. დასავლეთ საქართველოში-კი ამის გამორკვევის საშუალებას აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდი დავთრის ს. ნავენახევის შესახები ცნობა გვაძლევს: იქ ლომის გადასახადი ერთს მეკომურს გოდრობით აქვს შეწერილი, დანარჩენებს-კი ყველას წონობით ან საწონით „წონაჲ“, ან საწონი ამდენი და ამდენიო. ნავენახეველთა ლომის გამოსაღების საერთო ჯამი, „ჯუმალი“-კი „წონის“ საზომით არის აღნიშნული და ნათქვამია: „მართებს სულა ყველას ნავენახეველს... ლომის ჯუმალი არის ასოცდა თოთხმეტი წონაჲ“-ო (გვ 6). ხოლო წონა-საწონით გადაკვეთილი და გოდრობით შეწერილი ლომის რაოდენობა რომ ცალკალკე ვიანგარიშოთ, სულ 128 წონა ლომი და 18 გოდორი ლომი გამოდის. ჯუმალი-ში-კი, როგორც მოხსენებული გვექონდა, სულ 134 წონა ლომია ნავენახეველთა გამოსაღებად აღნიშნული. ცხადია ამ ჯუმალში 128 წონასთან შედარებით ზედმეტი 6 წონა ლომი იმ 18 გოდორ ლომს უნდა უდრიდეს, რომელსაც ერთი მეკომური იხდიდა. ამგვარად ირკვევა, რომ 6 წონა=18 გოდორს, ანუ 1 წონა=3 გოდორს, ხოლო 1 გოდორი= $\frac{1}{3}$ წონას, ან საწონს.

მე-XIII ს. ჟრმის ოდენობის შესახებ ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, მე-XIV ს. მეოთხე მეოთხედში შედგენილი ქალაქის მოურავის ხელისუფლებისა და საოგოს გარიგების წიგნში-კი ერთი ცნობაა, რომელიც „ურმის“ ვითარცა საზომის, წონითი ოდენობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. იქ ნათქვამია, რომ ქალაქში ღვინო შევიდოდა თუ არა, „ურემზედ ორი თუნგი მოურავისა არის და საპალნეზედ ნახევარი თუნგი. ამას ჰქვიან კაშნიკი“-ო (საქ. სქელნი II, 523—524). ურემი და საპალნე აქ ერთის მხრით ღვინის რაოდენობის საზომებად არიან მოხსენებულნი, მეორეს მხრით გადასახადის შესაწერ ერთეულებად. კაშნიკად წოდებული სამოურავო

გადასახადი ერთ შემთხვევაში ორ თუნგად არის განსაზღვრული, მეორე შემთხვევაში, როდესაც ლენო ურმობლიე-კი არა, არამედ საპალნით იყო შემოტანილი, ნახევარი თუნგი, ანუ ოთხჯერ ნაკლები უნდა გამოეღოთ. საფიქრებელია, რომ გადასახადის სიდიდე შესაწერ ერთეულის სიდიდის კვალობაზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. მართლაც „ურემი“ საპალნეზე გაცილებით მოზრდილი ოდენობა იყო. ზემომოყვანილი ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ როგორც გადასახადი „ურემზე“ ოთხჯერ მეტი იყო დაწესებული ვიდრე საპალნეზე, ამგვარადვე თვით „ურემი“-ც საპალნეზე ოთხჯერ მოზრდილი ოდენობა უნდა ყოფილიყო. ეს იმასა ჰნიშნავს, რომ „ურემში“ ოთხი საპალნე ითვლებოდა.

თუ საპალნის ოდენობის შესახებ ზემომოყვანილი გამოანგარიშება სწორა და საპალნე მართლაც 300 ლიტრას უდრიდა, მაშინ ცხადია ურემის წონითი ოდენობა უნდა 1200 ლიტრა ყოფილიყო, ანუ 32—36 ფუთი.

აბხაზეთის საკათალიკოზო გამოსაღების დიდ დავთარში „ნახევარი ურემი“-ც იხსენიება (გვ. 10, 15).

ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში იხსენიება „ლომის ურემი ოცდაოთხი სანაოთხლო“ (გვ. 35 § 256, §§ 258—267). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ ურემში 24 ნაოთხალი ლომი ეტეოდა. თუ ნაოთხალი მართლა ჩარეკს უდრიდა (იხ. ნაოთხალი; მაშინ, რაკი დასავლეთ საქართველოში ჩარეკს რუსულ 2 გირვანქიანის წონა ჰქონდა, 24-ნაოთხალანი ლომი ურემი 48 გირვანქის ანუ ნახევარი კოდის ტვირთის დამტევეი ურემი გამოდის. თუ აქ რაიმე შეცდომა არ არის, ძალიან პატარა ურემი ყოფილა.

„ლოლარიკონი“ წინათ რას უდრიდა არ ჩანს. მაგრამ ეს ტერმინი და სიტყვა „ლალანკონი“-ს სახით თანამედროვე მეყრულშიც ყოფილა შენახული და იოს. ყოფშიძის სიტყვით 14 კვერცხს, ანუ ორ გირვანქა წონით ერთეულს ეწოდება (მევრ. გრამ. ლექსიკ. გვ. 271).

ფსოშიარეს, ქუას, მახათელისა, კეხისა და კუახის ოდენობის გამოსაკვევად ცნობები არ მოგვეპოვება. დასავლეთ საქართველოს 1628 წ. საბუთითგან მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ მახათელი ქილაზე მოზრდილი საზომი უნდა ყოფილიყო. იქ ნათქვამია: „ხოთი მახათელი მარილი... რომ გავეჩენია, ამისგან იმ სამს მჭირველს ხეცებს ერთი ქილა მისცენ“-ო (დას. საქ. საბ. I, 41 და 42). როგორც გამოკვეთილი გვქონდა, ქილა 5 ლიტრას უდრიდა. ამიტომ მახათელი 5 ლიტრაზე მოზრდილ ერთეულად უნდა გვეგულებოდეს. სტ. ს. მკედელიძის ცნობით არაგვის ხეობაში „კეხი“ ეხლაც იხმარება პურის საწყაოდ და სამნაირი კეხი სცოდნიათ: ფუთნახევრიანი, ფუთიანი და ოცდაათ გირვანქიანი.

კოკის სიდიდის გამოსაკვევად რკონის 1259 წ. სიგელში ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. კახა ერისთავთ-ერისთავს აღნიშნული აქვს: „კელუხი ძეული იყო თორმეტი კოკაჲ ოცდაოთხლიტრიანი ანთა კოკითა თითოსა მიწასა ზედა“-ო (ქტები II, 136). მაშასადამე, კოკა 24 ლიტრი-

ა ნ ი ყ ო ფ ი ლ ა. მაგრამ უკვე ის გარემოება, რომ კახას კოკის ოცდაოთხ-
ლიტრიანობის აღნიშვნის აუკილებლობა უგარძნია, იმის დამამტკიცებელია, რომ
სხვა სილადის კოკებიც არსებობდა. მაშინ უ ე ქ ე ე ლ ი ა ნ ა კ ლ ე ბ - ლ ი ტ -
რ ი ა ნ ი კ ო კ ე ბ ი ც უ ნ დ ა ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო. მართლაც კოკა რომ სხვადა-
სხვა ზოვისა სკოდნიათ, საბუთებსა და შემოსავლის დათვრებში ამისი მრავალი
დამამტკიცებელი ცნობებია შენახული. ავიღოთ მაგ. დასავლეთი საქართველოს
ძეგლები: „რ ვ ი ა ნ ი თ ა ლ ი ტ რ ი თ ა კ ო კ ა ო ც ი“ - ო (1573 წ. სიგ., დას.
საქ. საბ. I, 30), ან „კ ო კ ა ო რ მ ო ც ი რ ვ ი ა ნ ი თ ა“ (ქუთაისის საყდ-
რის 1578 წ. გამოს. დაეთარი გვ. 14 § 99), „კ ო კ ა რ ვ ი ა ნ ი თ ა ო ც ი“
(იქვე გვ. 22 § 151,), „კ ო კ ა რ ვ ი ა ნ ი თ ა თ ო თ ხ მ ე ტ ი“ (იქვე გვ. 22 § 158,
გარეთვე § 161 სხვაგანაც). უფრო ხშირად-კი მარტივად სწერია ხოლმე „ლვინო
რ ვ ი ა ნ ი თ ა“ ამდენი და ამდენიო (იქვე გვ. 14. §§ 91, 99, 100, 101 და
სხვაგანაც). ყ ო ფ ი ლ ა კ ო კ ა ც ხ რ ა ლ ი ტ რ ი ა ნ ი ც, რომელიც გამო-
სავლის დათვრებში მარტივად „ც ხ რ ი ა ნ ი კ ო კ ი ს“ სახელით არის ხოლმე
აღნიშნული (ქუთაისის საყდრის გამოს. 1578 წ. დაეთარი §§ 21, 22, 24, 25,
26 და ბევრგან სხვაგანაც). ამ ძეგლის მიხედვით ცხრიანი კოკა იმდენად ჩვეუ-
ლებრივი კოკა უნდა ყოფილიყო, რომ ერთგან პირდაპირ არის ნათქვამი,
„ლ ვ ი ა ნ ი თ ა ც გ უ ე რ დ ს ა რ უ წ ე რ ი ა, ც ხ რ ი ა ნ ი კ ო კ ა მ ა რ -
თ ე ბ ს“ - ო (იქვე გვ. 15).

ა თ ლ ი ტ რ ი ა ნ ი კ ო კ ა ც, „ა თ ი ა ნ ი“-ს სახელით უფრო ცნობილი,
გვხვდება მაშინდელ მეურნეობაში. 1570 წ. სიგელში მაგ. აღნიშნულია „ლვინო
ა თ ი ა ნ ი ს კ ო კ ი თ ა კ ო კ ა სამი“ (დას. საქ. საბ. I, 27). ქუთაისის საყდრის გამოს.
1578 წ. დაეთარშიაც გვხვდება ათიანი კოკა (§§ 117—119, 166 და სხვაგანაც).

ხშირი ყოფილა თორმეტნიანი კოკაც: 29 ბაშელს მეზეგრეს ღვინო
სწორედ ამ კოკითა სდებიან (გვ. 21), თუმცა თვითოეული მეკომერის გამო-
სავლებში კოკას რიანობა არ უწერია, მაგრამ ეს გარემოება ბაშელთა ჯუშალშია
აღნიშნული: „მართებს აწ ამა ბაშელთა... ღვინო ყველასაა თორმეტნიანითა ლიტ-
ტრის კოკითა“-ო (ქუთაისის საყდ. გამოს. დაეთარი გვ. 21). ჩვეულებრივ საუ-
ბარსა და აღნიშნულობაში თორმეტ ლიტრიანი კოკაც მარტივად „თ ო რ მ ე -
ტ რ ი ა ნ ი კ ო კ ი ს“ სახელით ყოფილა ცნობილი.

თ ო თ ხ მ ე ტ ლ ი ტ რ ი ა ნ ი კ ო კ ი ს არსებობის შესახებაც შენახულია
ცნობები. ქუთაისის საყდრის 1578 წ. დაეთარში მაგ. ნათქვამია: „მართებს რ ო -
კ ი თ ს ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ა ი შ ე ი ლ ს გ ო გ ი ჩ ა ს ა ღვინო თ ო თ ხ მ ე ტ რ ი ა ნ ი თ კ ო კ ი თ ა
ო ც დ ა რ ა“- ო (§ 178, იხ. აგრეთვე §§ 305 და 310).

ერთგან ფრიად საყურადღებო ცნობაა შენახული „სამიანი“-ს შესახებ.
1550—70 წ. სიგელში სწერია: „თვითოს სამიანს ღვინოს მისცემდენო“-ო
დას. საქ. საბ. I, 23). ჩვეულებრივ ამგვარი გამოწათქვამი სამლიტრიან კოკად
უნდა გვევლინებოდა, მაგრამ რათგან ასეთი პატარა კოკა არსად სხვაგან არ იხ-
სენიება და თანაც ამ საბუთში და ამ ადგილას სულის მოსახსენებლად გამარ-
თულ აღაპის დროს შესაძლოად დარიგებულ საქმელ-სასმელზეა ლაპარაკი და
ამას გამო დაუჯერებელია, რომ ასეთ შემთხვევაში ღვინო კოკობით დაერიგები-

ნათ, ამიტომ აქ კოკისა და ლიტრის მაგიერ სხვა პატარა სასმისი უნდა იგულისხმებოდეს, ეგების კარასეული.

ამგვარად საბუთებისა და შემოსავლის დაეთრების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ კოკა იყო რეალიტრიანიც, ცხრიანიც, ათიანიც, თორმეტიანიც, თოთხმეტიანიც და ოცდაოთხლიტრიანიც-კი.

ვახტანგ მე-VI-ეც ადასტურებს ამ გარემოებას და მისი სიტყვით იმდროინდელ საქართველოში „კოკა 8 ლიტრიანი არის, ადგილია—ათლიტრიანია, ადგილია—თორმეტი, ადგილი არის თექვსმეტი, ადგილია ოცდაოთხლიტრიანია“-ო (სამართ. წიგნი, კარი ვალისა). საბა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს, რომ ეს „საწყაეცი“ ყველგან ერთნაირი არ იყო, არამედ „თემითი თემად სხუადასხუა რიგ“ არს. რომელსაშემადგომისა ათ-თორმეტი ახალი ლიტრა დაშტევენელი, რომელსაშემათი სხუაგან—რეცა და რაჟცა“. მაგრამ სახელოვან ლექსიკოგრაფს იქვე დამატებული აქვს: „ხოლო სწორე—ათი ლიტრიანი არს“-ო (ლექსიკ. იხ. „საწყაეცი“).

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ კოკის ძირითად ერთეულად ლიტრა ყოფილა და წესებული და კოკის ოდენობაც იმაზე ყოფილა დამოკიდებული, თუ რამდენ ლიტრიანი იყო. ჩვეულებრივს, საქმიანს საუბარში კოკის ოდენობის აღსანიშნავად მხოლოდ მისი რამდენიანობა იხსენიებოდა, თვით ძირითადი ერთეულის სახელი-კი თავისდა-თავად იგულისხმებოდა.

ცხადია, რომ თავითგანვე შეუძლებელია ამდენი სხვადასხვა ზომის კოკა ყოფილიყო რეალიტრიანითგან მოყოლებული ოცდაოთხ-ლიტრიანამდე და რომელიმე მათგანი თავდაპირველი კოკის ოდენობის გამომშატველი უნდა იყოს. თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ უძველესი საზომი კაბიწი თავდაპირველად რეალიტრიანი ყოფილა და კოდიც კოკა-კაბიწივით რეა, ათი და თორმეტი ლიტრიანი იყო და უმცირესი კოდიც რეალიტრიანია, საფიქრებელია, რომ აქ ერთზომობა შემთხვევითი მოვლენაა არ უნდა იყოს, არამედ შესაძლებელია ერთგვარი სისტემის მომასწავებელად და გამომხატველად იქმნეს მიჩნეული. ამიტომვე ძირითადი, თავდაპირველი კოკა უფრო რეალიტრიანი უნდა ყოფილიყო.

რასაკვირველია კოკის ოდენობის ზრდა თანდათანობით უნდა მომხდარიყო და ყველაზე გვიან ოცდაოთხლიტრიანი კოკა გაჩნდებოდა. ამ ოდენობის კოკის არსებობის დასათარიღებლად შეიძლება ის გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომ „მგვარი საზომი უკვე 1259 წ. რკონის სიგელში იხსენიება და მაშინაც ეს ცნობა უკვე „ძუელი“ კულუხის გარიგებას ეხებოდა. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ 24 ლიტრიანი კოკა, თუ უფრო ადრე არა, მეცამეტე საუკუნის დამდეგსვე უნდა ყოფილიყო საქართველოში.

რაკი თავდაპირველი კოკის სიდიდე რეალიტირინად ყოფილა დაწესებული, ცხადი ხდება, რომ 24 ლიტრიანი კოკა პირველდელთან შედარებით სამჯერ არის გადიდებული. რასაკვირველია კოკის ამგვარი სამმაგი ზრდა თანდათანობით მოხდებოდა. საგულისხმოა, რომ ცხრა-ლიტრიანი კოკის გაზდა ყველა დანარჩენი სიდიდის კოკები 10, 12, 14 ლიტრიანი კოკები ერთი მეორეს ორ-ორი ლიტრით სპარბობენ. იქნებ ეს გარემოება ამ თანდათანობითი ზრდის საფეხურების მომასწავებელი იყოს. მომავალში იქნებ ამ მოვლენის დასაწყისის და თანდათან განვითარების თარიღებიც გამოირკვეს.

კოკის ლიტრითი ოდენობის ზრდის მიზანი იგივე უნდა ყოფილიყო მე-XIII ს. პირველ ნახევრამდე, რა მიზანიც ჰქონდა ამ მოვლენას შემდეგში, სახელდობრ მე-XV ს-ში, როდესაც საზომების გადიდება ასეთი სიმწვავეთ იჩინა თავი, --უეჭველია კოკის ლიტრითი რაოდენობის მატებას უნდა შემოსავალი გაედიდებინა. აღსანიშნავია, რომ მე-XIII ს. პირველ ნახევრამდე კოკის გადიდება მხოლოდ მისი ლიტრიანობის რაოდენობის მატებით ყოფილა განხორციელებული მე-XV ს—ითგან მოყოლებული-კი საზომების გადიდების საფუძვლად უკვე მათი ლიტრიანობის რაოდენობის მომატების მაგიერ მხოლოდ თვით ამ საზომების ძირითადი ერთეულის ლიტრის ოდენობა უდიდებიათ.

მეტად საყურადღებო გარემოებაა, რომ იმ დროს, როცა კაბიწი და კოდი მაოლდ 8, 10 და 12 ლიტრიანი იყო ე. ი. $\frac{1}{4}$ -ითა და $\frac{1}{2}$ -ით სპარბობდა თავდაპირველს საზომს, მე-XIII ს. პირველი ნახევრისთვის კოკა უკვე 24 ლიტრიანიც არსებობდა, ანუ უკვე ერთი სამად ყოფილა გადიდებული. ამგვარად ლვინის საზომი გაცილებით უფრო სწრაფად და მეტად გაუდიდებიათ, ვიდრე მარცვლეულობისა. 8, 10 და 12 ლიტრიან კაბიწისა და კოდის ურთიერთშორისი განსხვავება ოდენობით იმდენად მცირეა, რომ იგი მხოლოდ სოფლურ და ქალაქურ საზომთა შორის მუდამ არსებულ განსხვავებად შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, ვიდრე ნამდვილ გადიდებად. თავისიდა-თავად ცხადია, რომ რამდენადაც მატულობდა და იზრდებოდა ლიტრა, უნდა მოემატნა და გაზრდილიყო კოკაც. ამიტომ მკვლევარს ეს გარემოება მედამ გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს და გამომანგარიშების დროს სათანადოდ გამოიყენოს.

მის შემდგომაც, რაც 8 ლიტრიანი კოკის მაგიერ 10, 12 და თვით 24 ლიტრიანი კოკები გაჩნდა, ყოველ მოზრდილს საწყაოს თავისი წინამორბედი არ მოუსპია, არამედ ყველა კვლავინდებურად არსებობდა. ამ მხრივ კოკისა და კოდის თავგადასავალი თვით ლიტრის თავგადასავალისაგან განსხვავდება. შემდეგ დამახასიათებელია, რომ გამოსაღები ზოგს 8, ზოგს 10, ზოგს 12 და უფრო მეტლიტრიანი საზომით ჰქონდა შეწერილი: თანასწორობა თითქოს დარღვეული იყო. მაგრამ ეს საკითხი ჯერ კიდევ შესასწავლია, რათგან საზომის სიდიდის

ძველებურად დატოვებისდა მიუხედავად, თვით ლალისა და კულუხის, ან სხვა გამოსაღების გადიდებით შეეძლოთ იმავე მიზნისათვის მიეღწიათ. სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს დავით კათალიკოზის 1454 წ. სიგელში აღბეჭდილი აღთქმა: „არას დაქირებებისა და მიზეზისათვის არა გიმართოთ კულუხი და არცა კოკა გამოგიცვალოთ და გაგიდიდოთ“-ო (ისტ. საბ. III, 33).

„ჭარიკი“ ს. ორბელიანის სიტყვით „არს ნახევარ კოკა“. რაკი ნორმალურ კოკად 10 ლიტრიანი იყო მიჩნეული, ამიტომ ჭარიკი 5 ლიტრიანი საწყაო ყოფილა.

„დორა“-ც მისივე ცნობით ნახევარ კოკას უდრიდა: მაშ ისიც ბუთ-ლიტრიანი ყოფილა.

„ჩაფი“ სახელოვანი ლექსიკოგრაფის მოწმობით „არს... კოკის ნაოთხალი“, ე. ი. $2\frac{1}{2}$ ლიტრიანი საწყაო უნდა ყოფილიყო.

ჩაფს „დორაკი“-ც ეწოდებოდა თურმე და ამიტომ დორაკი და გვერდიც $\frac{1}{4}$ კოკას უდრიდენ. ისიც $2\frac{1}{2}$ ლიტრიანი საზომი იყო.

„დოქი“ საბას ცნობით „ჩაფის ნახევარი“-ა (იხ. კოკა); ე. ი. კოკის მერვედი გამოდის. მისი წონითი ოდენობა მაშასადამე $1\frac{1}{4}$ ლიტრა უნდა ყოფილიყო. ამავე მეცნიერს დოქის სიდიდზე განსაკუთრებული ცნობაც მოგვცემა და იქ ნათქვამი აქვს: „დოქი—25 თუბტის წონა დენიო ჩაიტიოს“-ო (ლექსიკ.). რაკი თუბტი იგივე სტილია, გამოდის რომ დოქში 25 სტილი ყოფილა, ე. ი. მართლაც $1\frac{1}{4}$ ლიტრის ოდენა საწყაო ყოფილა. აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით დასავლეთ საქართველოში კოკაში 6 დოქი ითვლებოდა („Ein Koka hält 6 Doki“: Reise 393). მაშ ლიხთიმერეთში დოქი კოკის $\frac{1}{6}$ -ედი ყოფილა. სამწუხაროდ ამავე ავტორს მაშინდელი კოკის სიდიდე განსაზღვრული არა აქვს, რომ დოქის წონით ოდენობის ზედმიწევნით გამორკვევა შესაძლებელი ყოფილიყო. თუ ის აღმოს. საქართველოს კოკის ოდენა იყო და 10 ლიტრიანი იყო, კანონიერ კოკად მიჩნეული, მაშინ ლიხთიმერული დოქი $1\frac{2}{3}$ ლიტრა ყოფილა.

დოქი ეხლაც იხმარება როგორც აღმოსავლეთის, ისევე დასავლეთ საქლოში. იმერეთში დაახლოვებით 4—5 ბოთლს უდრის.

„კასრი“ ს. ორბელიანის ცნობით „შთაიტევს რვა დოქსა“ (ლექსიკ.). ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოში კოკას უდრიდა, დასავლეთ საქართველოში-კი 1772 წ. კოკისა და კოკის $\frac{1}{3}$ -დის ოდენა იქმნებოდა.

„თუნგი“-ს ოდენობა აკად. გვლდენშტედტსა აქვს განსაზღვრული, რომლის სიტყვითაც თუნგი წონით 1 ლიტრას უდრიდა (Das Maass der Flüssigkeiten Tuni (sic) beträgt nach Gewicht 1 Liter“: Reise 359).

„ბოჩხულა“ საბას სიტყვით „დოქის ნახევარი“ იყო (იხ. კოკა) ანუ კოკის $\frac{1}{16}$ -ედ საწყაოდ უნდა ვიგულისხმოთ. მისი წონითი ოდენობა $\frac{1}{16}$ ლიტრა იქმნებოდა.

„გორა“ საბა ორბელიანის სიტყვით „შთაიტევს 16 დოქსა“ (ლექსიკ. კოკა). რაკი დოქი კოკის მერვედი და ჩათვის ნახევარი ყოფილა, ე. ი. $1\frac{1}{2}$ ლიტრას უდრიდა წონით, მაშასადამე გორა უნდა ყოფილიყო $1\frac{1}{4}$ ლიტრა X 16, ანუ 20 ლიტრა, რაც 2 კოკას შეადგენდა.

„გოზაური“ საბას განმარტებით თითქოს „გორას ტოლი“ უნდა ყოფილიყო, ე. ი. 2 კოკის ოდენა. მაგრამ მას იქვე დამატებული აქვს, გორას ტოლი და უმცროსი მისი—დიდი ჭურჭელი“-ო. გორაზე მომცრო გოზაურიც ყოფილა. ცალკე განმარტებაში მას ნათქვამი აქვს „გოზაური—დიდი საღვინე“-ო (ლექსიკ.) და ეს ცნობა უფრო მომცრო საწყაოს გულისხმობს ვიდრე დიდს.

„საწყავის“ სიდიდის გამოსარკვევად ჭუთაისის საყდრის 1578 წ. გამოსავლის დაეთარში ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება. ერთგან იქ ნათქვამია, რომ ხონში გოტია ყრინტაძეს გამოსალებად მართებდა „ლომი ურემი ერთი, საწყავი ხუთი თოთხმეტ ჯამ შემავალი“-ო (გვ. 44 § 301). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ საწყავის შემადგენელ ეროვნულად „ჯამი“ ყოფილა და საწყავი 14 ჯამიანიც არსებობდა.

აქად. გვლდენშტედტს-კი 1772 წ. აღწერს აქვს, რომ ლიხთინგენში დოქი 4 საწყაოს შეიცავდა („Ein Doki hält 4 Maass“ Reise 393). მაშასადამე საწყავი დოქის ნაოთხალი ყოფილა.

კოჭობისა და კარახელის სიდიდზე არაერთგვაროვანი ცნობები არ მოგვეპოვება. საბა ორბელიანის სიტყვით კოჭობა „მცირე ქოთანია“ უნდა ყოფილიყო (ლექსიკ. 152). კარახელის-კი არც-კი აქვს შეტანილი. სომხურ წყაროებშიც მოიპოვება სახომი „კარას“ *կարաս* (*მაცქისანი*-ის ზემოხ. შრომა გვ. 110, მაგრამ იქაც მისი ოდენობის შესახებ გარკვეული არაფერია.

„კარჩხალის“ სიდიდის გამოკვლევის საშუალებას გვაძლევს სამთავნელის სარგოს 1459 წ. გარიგების განახლებული პირის ერთი ცნობა, თუ რომ იქ ტექსტი დამახინჯებული არ არის. ერთგან იქ ნათქვამია: „სამი კარჩხალა ღვინო ხუთი ლიტრითა“-ო. აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ კარჩხალაში ხუთი ლიტრა უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ კარჩხალა საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში მოხსენებული არა აქვს და ისედაც ძველებში იშვიათი სანახავია. რაკი საბას განმარტების მიხედვით წესიერი კოკა 10 ლიტრანი იყო და 5 ლიტრიანს საწყაოს ანუ ნახევარ კოკას პარიკი, ანუ დორა ეწოდებოდა, მაშასადამე კარჩხალი—მერმინდელი პარიკისა ანუ დორას შესატყვისობა ყოფილა.

თავი მეხუთე.

მცენარეულობის საზომები.

სასოფლო მეურნეობაში ადამიანს მარტო მარცვლეულობასა და სითხესთან არ ჰქონდა საქმე. სანამ მეურნე მოსაელის მარცვალს მიიღებდა, უორძენს დასწვრავდა და საზოგადოდ ყოველგვარ ჰირნახულს დააბინაებდა, მის ხელთ მცენარეულობა, ხილეულობა და ბოსტნეულობა იყო. წესიერ მეურნეობაში აზასაც, ნაჩკალს, ნათიბსა, ბოსტნეულობას და სასოფლო მეურნეობის ყველა დანარჩენ დარგებსაც აღრიცხება და ანგარიში ესაქიროებოდა. ამისთვის-კი, რადგან აქ საწონ-საწყაოებით მათი ოდენობის გაგება ან არ შეიძლებოდა, ან მიზანშეწონილი არ იყო, განსაკუთრებული საზომები უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ. ეკონომიური ისტორიის მკვლევარმა და შემსწავლელმა ამ საზომების ტერმინები და სიდიდეც უნდა იცოდეს.

საქათ. სასოფლო მეურნეობაში მცხილეობას ყოველთვის საპატოო ადგილი ეკავა. ხეხილის ოდენობის აღსანიშნავად „ძირი“ იხმარებოდა. ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში მაგ. ნათქვამია: „დაუწყსეთ პანაშვიდი იოანე ბანტუასა, რამეთუ სიყრმითგან ნამუშავები მისი ოთხმოცდაათი ძირი ზეთისხილი შემოსწირა“-ო (ათონის კრებულო, გვ. 219).

ყოველგვარი ბოსტნეულობის საზომად და ერთეულად „კონა“ ჩანს, რომელიც სარისა და თივის ოდენობის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ხშირად იხსენიება. მაგ. ალექის საბატონო გამოსაღების გარიგებაში აღნიშნულია: „სამი ღლე უნდა ზუარი იმუშაონ, თავხედ თითო კონა სარი აძეთ“-ო, კავთისხევის მცხოვრებლებს დაეალებული ჰქონდათ „ზურის მუშაობაზედ მუშაობა, კმლზედ კონა სარი გ“. ქსნის საერისთავოსაც „საკომლოზედ სარი კონა“ ჰქონდათ დადებული (გვ. 8, 45, 85). „ქალის მწუანილის“ გარიგებისდა ძალით ბაღებიდან მეფის „ქარხანაში ყოველს წელიწადს თერამეტს კონას ყოვლის თერისაგან მისის ბოლოკით მისცემდნა“-ო (იქვე 104). ამ დებულებაში ყოველგვარი მწუანილი და ბოსტნეულობა იგულისხმება. კავთისხევის საბატონო გამოსაღებში მოურავის სარგოში ნათქვამია „კომლზედ თივა კონა ლ“ (30) მიუტანონო (იქვე 45).

„გალა“ ნახმარია საორბელო-საბარათიანოს მე-XXIII ს. დამდეგის გამოსაელის გარიგების წიგნში, რომელშიაც გადასახადად აღნიშნულია „ნიუკა გალა“ ამდენი და ამდენი-ო (იქვე ბატონიშვილისეული წიგნთსაცავის გრაგნილი № 338). საბა ორბელიანის განმარტებით „ნიუკა“-ი მცენარის სახელი იყო, რომელსაც ქართულად „ქალაკოდა“ ჰრქმე-

ცია. ხოლო თვით „გალა“ საბა ორბელიანის სიტყვით იყო „მხალი დაწნული გასახმობლად“ (ლექსიკ.). მართლაც თანამედროვე ქართულ-ნაიკ ქართლის სოფლებში ჩამოსაკიდებლად და შესანახავად დაწნული ხახვის თავებს გალას ეძახიან. ამგვარად „გალა“ ბოსტნეულის გარკვეული ოდენობის ნაწნავს წარმოადგენდა. არც დასავლეთ საქართველოს და არც აღმოსავლეთის სხვა ძეგლებში ჩანს ეს ტერმინი.

„ზნაჲ“ ანუ „ძნა“ ამერ-იმერეთში იხმარებოდა მომკულ-გაულეწაფი პურისა, ქერისა და თივისათვისაც. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში სწერია: „მართებს გაბუნიას ორს განა-ყოფსა იწეს და მისსა ძმასა თივა ზნაჲ ცხრაასი“ (გვ. 16 § 121). საბა ორბელიანს-კი ძნა უკვე განმარტებული აქვს როგორც „ყანის კონა“ და ესაიას თარგმანით (17) არის ამგვარი ახსნა დასაბუთებული. დაბადების ქართულ თარგმანში „ძნეული“ (ისუ ნავესი 2^ე) გვხვდება.

„ზვინი“ თივის საზომი იყო იმიერ-ამიერ საქართველოში უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება (ისუ ნავესი 2^ე მაჯულთაჲ 15^ე, იობისი 5^ე, რუთისი 3^ე, ყანისათვის. ხოლო ლიხთიმერეთის 1573 წ. ერთს საბუთში აღნიშნულია: „მართებს... თივა ზვინი ერთი“-ო (დას. სქს საბ. 1, 29). საბა ორბელიანს ზვინი თივისა-კი არა „ყანის პრჯა“-დ აქვს განმარტებული, რის საბუთადაც მას გამოსლვათა 8. 14 აქვს დასახელებული (ლექსიკ.).

„ზარი“ ან „ძარა“ ამერ-იმერეთში იხმარებოდა. ბზისათვის არის ერთგვარ საზომად დასახელებული ვახტანგ მეფის დასტურლამალში, სადაც კოდის-პურის გარიგებაში ნათქვამია, რომ ზემოქართლელთ ედოთ „ბზე საკომლოზედ ზარი ა“ (გვ. 44), საბარათასშვილოს მკხოვრებლებს-კი „საკომლოზედ ბზე საკედრით“ (გვ. 74). ხოლო აუხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარში ს. ნაგუზაუში „კაკალი ლომი“-სათვის „ერთი ძარა ამოკირული კაკალი ლომი“, „ერთი ამოკირული ძარა ლომი“, „ერთი დიდი ძარა ლომი“-ო, ნათქვამია სამი მოსახლე კაცის ბეგარის აღნუსხვილობაში (გვ. 18).

„ზარი“, „ძარა“ ეხლა აღმოსავლეთ საქართველოში იმ შენობას ეწოდება, სადაც მოსავალს ინახავდნ ხოლმე, მაგრამ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ძარი დიდი ურემი ბზის მოსატანად ლახტებ-ამოკრული“ არისო (ლექსიკონი). უეჭველია დასტურლამალსა და აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დავთარში სწორედ იმ მნიშვნელობით უნდა იყოს ეს ტერმინი ნახმარი, როგორც ჩვენს ლექსიკოგრაფსა აქვს განმარტებული.

„მკლავი“ ფეტვის საზომად არის მოხსენებული ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დავთარში, რომელშიაც სწერია: „ფეტვ მკლავი ოცდაათი“-ო (§ 178, იხ. აგრეთვე §§ 179—214 და სხვა).

„ზურგი“ თივის საზომად არის ნახმარი იმიერ-ამიერ საქართველოში. იხსენიება სამთაველის სარგოს 1459 წ. გარიგების წიგნში, რომელშიაც აღნიშნულია „სამი ზურგი თივა“ და 1550—70 წ.

ერთს ლიხთიმერეთის საბუთშიაც, სადაც ნათქვამია: ამა და ამას „მართებს... ათ-ათი ზურგი თიჯა“-ო (დას. სქს საბ. I, 22). მაგრამ თავისდა-თავად ცხადია, რომ ზურგი მარტო თივისთვის-კი არა, არამედ სხვა ბევრი რამისათვის-საც შეიძლება ყოფილიყო ნახმარი.

„სათარი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება შეშის საზომად: ბოლნისის გამოსაღების გარიგებაში ნაცვლის სარგოდ სხვათა შორის „თითო სათარი შეშა“-ც არის აღნიშნული (გვ. 18). პ. უმიკაშვილს ამავე ძეგლის ლექსიკონში განმარტებული აქვს, რომ ეს ტერმინი „ერთის ულელის ხარით მოთრეული შეშა“-ს აღნიშნავდა. ჩვენს სახელოვანს ლექსიკოგრაფს საბა ორბელიანსაც ეს ტერმინი დაახლოვებით ამგვარადვე აქვს განმარტებული: „სათარი შეშა მოთრეული“-ო (ლექსიკ.). აქეთგან არა ჩანს, თუ როგორ იყოს შეშა მოთრეული, სახელდობრ რომ ერთი ულელი ხარით.

„მარხილი“ ლიხთიმერეთში იხმარებოდა თივის ოდენობის გამომხატველ ერთეულად. 1550—70 წ. ერთს საბუთში მაგ. ნათქვამია: „არის მისაცემი კუამლზედ... ორი მარხილი თიჯა“-ო (დას. სქს საბ. I, 23). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დავთარშიაც მარხილი ჩხარში თივის საზომად იხსენიება (გვ. 3—4).

„ჯინი“ პატივის ოდენობის გამოსახატავად მიღებული ერთეული ყოფილა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში ნათქვამია, რომ კავთისხეველთ ზვრისათვის „ნეხვი ჯინი სამი“ უნდა მიეტანათ ყოველწლიურად (გვ. 45). საბა ორბელიანის განმარტებით „ჯინი გოდორ-მარხილი“ ყოფილა (ლექსიკ.).

თავი მეექვსე.

ნართისა და სამოსის საზომები და მართეულები.

ძველ ქართულ მეურნეობაში საპატიო ადგილს საფეიქრო ხელოვნებას და მასთან დაკავშირებულ საწარმოო დარგებსა ჰქონდათ: სელის შოყვანა, მებაღეობა და მებაგრეშეობა ჩვენი ერის ქონებრივი სახსარის ერთ-ერთ მთავარ წყაროთაგანს შეადგენდა. რაკი მეურნეობის ამ დარგშიაც ანგარიში და ვარაუდი აუცილებელი იყო, აქაც განსაკუთრებული აღრიცხვის მართეულები არსებობდა.

„ქუში“ იმ მართელს ეწოდება, რომლის მიხედვითაც აბრეშუმის გადასახადს ჰკრეფდენ ხოლმე. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება. ინდოს ლანჩარის შესახებ გარიგებაში ნათქვამია: „აბრეშუმის ქუმზედ ვინც სახასო ქუმს შეკრავს, სამი ბატონისა არის მისი მოსავალი და ორი ლანჩარისა“-ო (გვ. 47) ან კიდევ: „ამ აბრეშუმის მოსავალში რომელიც სახასო ქუმი არ შეიკრავს და ჰავი ქუმები შეიკრავს... იმისი ათისთავი სალთხუცისა და მდივნებისა არის“-ო (გვ. 48)

„ქუმი“ თურქული სიტყვაა კ-ია, რაც, როგორც პ. უმიკაშვილსაც აღნიშნული აქვს იმ ფიქარს ან ლახტს ეწოდებოდა, რომელზედაც აბრეშუმის ქიას გამოიყვანდენ და გამოჰკვებავდენ ხოლმე.

„გული“ აბრეშუმის საზომის მართელი იყო და ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. ინდოს ლანჩარის გარიგებაში ნაბრძანებია, რომ აბრეშუმის გამოსავლითგან „ტარულისა არის ქუმზედ ერთი გული აბრეშუმი“-ო (გვ. 47). „გული“ აბრეშუმი დასტურლამალის ცნობის მიხედვით ან იმ ცახს უნდა ჰქონხადეს, რომელზედაც აბრეშუმის ქიები პარკს აკეთებდენ, ან თვით აბრეშუმის პარკს.

„მანჯანიკი“ აღმოსავლეთ საქართველოს ძველებში გვხვდება აბრეშუმის ოდენობის მართელად. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში მაგ. შულავრისა და თეთრსოფლის გარიგებაში მოურავზე ნათქვამია: („მანჯანიკზედ თვით სტილი აბრეშუმი, თუ მოვიდეს, თორემ ნუ სხთოვს“-ო გვ. 99).

ქიზიყის მოურავის სარგოს 1798 წ. გარიგებაში სწერია: „დიდს მანჯანიკზე სამი სტილი აბრეშუმი მოურავისა არის“-ო (საქ. სძვლნი III, 137). აქეთგან ირკვევა, რომ იყო „დიდი მანჯანიკი“ და პატარა.

„მანჯანიკი“ ქართული სიტყვა არ არის, არამედ არაბული **منجنيق**, რომელიც მანქანას, საომარ მანქანასა და აბრეშუმის მატყლისა და სხვა ნართის ამოსახვევ მანქანას ეწოდებოდა

საბა ორბელიანის განმარტებითაც მანჯანიკი „ჩიგორგალის ამოსაღები კახაკი“ იყო (ლექსიკ.).

„შულო“ ნართის საზომად იხმარებოდა იმიერ-ამიერ საქართველოში. დასავლეთში ბაშბისათვის არის ნახმარი 1550—70 წ. ერთ საბუთში, „თვითო შულო ბაშბის ნასთი“ იხსენიება (დას. საქ. საბ. I, 23). წილენლის სარგოს 1669 წ. გარეგნის წიგნშიც „შულო“ ხშირად გვხვდება (ა. ხაბ. გუჯრები). საბა ორბელიანიც ამბობს, რომ „შულო ნასთის ბოკელი“ იყო (ლექსიკ.).

„კვერცხი“ აბრეშუმის ყაჭის საზომად იხმარებოდა. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში გვხვდება. ბოლნისის გამოსაღებში ნათქვამია, რომ ჯოურავისათვის უნდა „კომლზედ ორი კვერცხი ყაჭი“ მიეცათ (გვ. 18). შულავრისა და თეთრსოფლის გამოსაღებშიც მოურავისათვის გადაკვეთილია „კვამლზედ თვითო კვერცხი ყაჭი, ვისაც კია ჰყუნადეს“-ო (გვ. 99), ხოლო შულავრის მამსახლისის სარგოში აღნიშნულია, რომ „ვინც კიას შეინახავს, ერთი კვერცხი ყაჭი“ უნდა გამოეღო (გვ. 100).

„კოჭი“ ნართისათვის იხმარებოდა. ანნა დოლენჯიშვილის 1796 წ. მზითვის წიგნში გვხვდება (საქ. სძვლნი I, 404). იყო „დიდი კოჭი“ და „მომცროსი“. დიდი კოჭი „ორ-სტილიანი“ ყოფილა (იქვე), მომცროსი ოდნობა-კი აღნიშნული არ არის.

„ქელი“ საზომად იხმარებოდა იმიერ-ამიერ საქართველოში, მაგრამ სხვადასხვა დანიშნულებისათვის. აღმოსავლეთში ტანისამოსის რიცხვის აღსანიშნავად გვხვდება ერთეულის ტერმინად. ვახტანგ მეფის დასტურლამალში მაგ. ნათქვამია „წელიწადში ერთი კელი თავისი საკადრისი ტანისამოსი თავით ფეხამდი უნდა მიეცეს გერაქიარალის მოხელესო“ (გვ. 21 და 59). ამგვარადვე „ერთი კელი ტანისამოსი თავლიდარს“ ეკუთვნოდა (გვ. 69). ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნშიც სწერია: გამდელი „ერთი კუერნიტ დაბეწვილი მისის თორმეტის ხელის ოქროსქსოვილისა კაბა საგულთა, ოქროსქსოვილის სარტყლებითა... კურდლით დაბეწვილი... ქათიბითა და ტყავ-კაბითა ცხრის ხელის ოქრო-ქსოვილის კაბა-საგულთა, სარტყლითა“ და სხვაც ბევრი ამგვარი (სქს. სძვლნი III, 489).

ამსიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ „ქელი ტანისამოსი“ ადამიანის თავით ფეხამდის შესამოსად საჭირო ყოველგვარ საცმელსამოსელს ეწოდებოდა.

ამავე ხელის მნიშვნელობის ტერმინია „დახტა“, მხოლოდ სპარსულიდან არის შემოსული და მზითვის წიგნებში გვხვდება. მაგ. ანნა დოლენჯიშვილის 1796 წ. მზითვის წიგნში იხსენიება „ჩახურ საკრავის ფირფიტები ერთი დასტა“, „ჩხირში ქისისტა ორი დასტა“, „ერთი დასტა ჩალის კოვზი“, „ერთი დასტა სურათი“ (სქს. სძვლნი I, 404, 405, 408).

„ცხრა“. საკმარისია ადამიანმა ძველი მზითვის წიგნები გადაშინჯოს, რომ დარწმუნდეს, რომ წინათ საქართველოში ტანისამოსსა და თეთრეულს,

სამკაულსაც ცხრა-ცხრაობით აკეთებდნენ და სთვლიდნენ კიდევ. „ერთი ცხრა“ სწორედ იმის მომასწავებელია, რომ „ცხრა“ ერთეულად იყო მიჩნეული. მაგ. ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში ნათქვამია: სხვათა შორის მზითვად მოეცა „ლილი ორი ცხრა... იქნა არხალუხის ჯამი ორი ცხრა... კაბა ერთი... ერთის ცხრის მარგალიტის ღილითა და ხრიკებითა... იქნა კაბის ჯუმალი ექუსი ცხრა და სამი“ (სქს სძვლნი III, 486 და 487).

„წაუღი“, „წაფილი“ ჩვეულებრივი სიტყვა და ტერმინია, დაბადებისა. დასახარების ქართულ თარგმანშიაც ორი საგნის, თუ ცხოველის აღსანიშნავად, მეტადრე როდესაც ამ ორი ნივთისა თუ სულიერი არსების ერთად მყოფობის ბუდმივობის გამოხატვა სურდათ. ხშირია რასაკვირველია ეს ტერმინი მზითვის წიგნებში, მაგ. 1712 წ. ანუკა ბატონიშვილისაში ნათქვამია: „ფრანგის ატლასის კაბა ჩალის ფერი ერთი ორის არშიითა, ცხრის წყუილის ოქროს ჩაფრასტებითა და ხრიკებითა“ (სქს. სძვლნი III, 486—487), ან კიდევ „ტყავი ერთი მარგალიტის ღიდის აშითა (sic)... სიასამურით დაბეწვილი ოთხის წყუილის ოქროს მურასას ქურთუბალითა“ (იქვე 487—488).

თავი მეშვიდე. საჰმლის საზოგ მართეულები.

ადამიანის კება ყოველდღიური თუ განსაკუთრებული, საზეიმო შემთხვევი-სათვის სურსათის ხარჯს თხოულობდა. ადამიანის ბუნებისა და მადის მოთხოვ-ნილებაზე ხანგრძლივმა დაკვირვებამ და გამოცდილებამ გამოარკვია და წესად აქცია საჰმლის ის ოდენობა, რომელიც ჯანსაღი არსებობისათვის საჭიროა. ამგვარად ყოველმა დიასახლისმა და სუფრაჟმა იცოდა, რამდენ სულს რამდენი საჰმელი დასჭირდებოდა და რომელ საჰმელს რამდენი მასალა მოუნდებოდა. შეიქმნა გარკვეული სიდიდის ჭურჭელი, როგორც სამზარეულოში სახმარებელი, ისევე ჭამის დროს. კულტურული და ეკონომიური ისტორიისათვის საჭიროა, რომ ამ ერთეულებზეც მკაფიო ცნობები გვქონდეს.

„თასი“ გ. მთაწმიდელის თხზულებაში ღვინის სასმისის მნიშვნელობით არის ნახმარი. მას აღნიშნული აქვს: ეფთვმე მთაწმიდელი „ტრაპეზსა ოდესაც დაჯდის, გზრძანა მეტრაპეზისადა, რომელ ძმათა ღვინისაგან ყოვლადვე თასითა ღვინოსა დაუდგმოდეს“-ო (ცა იე და ეფთსი 40). ხოლო შემდეგში. აღმოს. საქართველოში, ვახტანგ მეფის დასტურლამალში იხსენიება ბრინჯისა და საჰმლის ერთგვარ საზომად. ბოშაყაბების გარიგებაში ნათქვამია: „საჰმლის ბოშაყაბისა უწინ ასრე ყოფილა:.... ოსტატს თასი ა, საყას თასი ა, აუშტარს თასი ა, მეთეფშეს თასი, მუზრიბს ბოშაყაბი“ (გვ. 16 იხ. აგრეთვე გვ. 91 ყაბების რიგისათვის, სადაც საჰმელისათვის არის ნახმარი). თასი ჭურჭლის სახელი იყო და არის. ბარათაშვილების 1623 წ. გაყრილობის წიგნში „თასები“ სახლის ჭურჭელშია მოხსენებული (ქეი II, 350). სპარსულად სთ თას ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა, არაბულითგან ევროპიულ ენებში მაგ. გერმანულსა და ფრანგულშიაც Tasse, tasse არის შესული ფინჯნის აღსანიშნავად. საბა ორბელიანის განმარტებით „თასი სასმისია“ (ლექსიკ.) და ამ განმარტების საბუთად მამათა ცხოვრებას ასახელებს. შემდეგ უკვე აქ და ცხოვრებაში ერთგვარ საზომდაც იხმარებოდა საჰმლის მასალის ოდენობის აღსანიშნავად. ყაბების შესახებ გარიგებაში მაგ. ნათქვამია, რომ „შეკამადად ბადიაზედ ლიტრა ა (1 $\frac{1}{2}$)... ბოლომამათვს ერთს ბადიას იანი ლიტრა ერთ-ნახევარი“-ო (ვახტანგ მეფის დასტურლამალი, გვ. 91).

„ბადია“ ჭურჭლის სახელი იყო, მაგრამ ამავე დროს ერთგვარ საზომდაც იხმარებოდა საჰმლის მასალის ოდენობის აღსანიშნავად. ყაბების შესახებ გარიგებაში მაგ. ნათქვამია, რომ „შეკამადად ბადიაზედ ლიტრა ა (1 $\frac{1}{2}$)... ბოლომამათვს ერთს ბადიას იანი ლიტრა ერთ-ნახევარი“-ო (ვახტანგ მეფის დასტურლამალი, გვ. 91).

საბა ორბელიანის სიტყვით „ბადია დიდი ჯამია“ (ლექსიკ.). ეს ტერმინი სპარსულშიაც იხმარება და „ბადიაჰ“ და სპარსულ სიტყვად ითვლება. არაბულშიაც არის შესული და იქ بادية -ად იწერება. სპარსულად ბადიაჰ ღვინის, სასმელის კოკას, ცხვირიან კურკელსა ჰნიშნავდა. ქართულში ამ ტერმინს მნიშვნელობა შეცვლილი აქვს.

„ყაბი“ მოხარშული ბრინჯის და საერთოდ საკმლის ოღენობის სახომად და ერთგვარ ერთეულად იხსენიება ვახტანგ მეფის დასტურლამალში. სასახლისა და მეჯლისის გარიგებაში გვხვდება ხშირად, მაგ. ალაყათის აივანის შუა-სახლში მეჯლისისათვის „გააკეთონ ფლავი ყაბი თექვსმეტი, ამისგან სამი ყაბი ბატონის წინ დასადგმელად, და სხვა საჯაროდ“-ო (გვ. 5), ახალ სასახლეში-კი რომ გაიმართებოდა წვეულება, „უნდა გაკეთდეს ფლავი ყაბი ორმოცი, ამისგან ხუთი ბატონის წინ დასადგმელი, ოცდა თუთხმეტი საჯაროდ“ (გვ. 5).

„ყაბი“ როგორც დასტურლამალის ტექსტიდან ირკვევა, იმ კურკელის სახელი იყო, რომელშიაც საკმელს აკეთებდნენ. ერთ ყაბში საკმლის მასალის გარკვეულ ოდენობას ხმარობდნენ ხოლმე და ამიტომ ყაბი ერთგვარ საზომს წარმოადგენდა. მაგ. მეფის, ანუ „ბატონის წინ დასადგმელის ყაბისათვის უნდა მიეცემოდეს ერთის ყაბისათვის ბრინჯი ლიტრა ბ კოოცი ლიტრა აჲ (ე. ი. 1½), ერობო თუ ხალაქი იყოს ლიტრა ბრინჯზედ ჩარეკი ა და თუ ხალასი არ იყოს—ჩარეკ-ნახევარი“ (გვ. 90). იმისდა მიხედვით, თუ რა საკმელი მზადდებოდა, ყაბსაც თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა და მასალის სათანადო ოდენობა მოეხმარებოდა ხოლმე. არსებობდა „ჩილაყის ყაბი“, „ქათმის ყაბი“, „მუთანჯის ყაბი“, „ბატკნის ყაბი“, „იახნის ყაბი“, „ბორანის ყაბი“, „საჯერგო ყაბი“ და სამარხო ყაბი (გვ. 90—91).

ყაბი თურქული სიტყვაა. قاف ق „ყაბ“ საზოგადოდ კურკელს, ქოთანს, ქებას, პარკსა და საფენსაც ჰნიშნავს. ქართულში მხოლოდ ქვებისა და საკმლის კურკლის მნიშვნელობით არის შემოსული.

„კენჭი“ ყველის ოდენობის აღმნიშვნელი ერთეულის ტერმინად იხმარებოდა ლიხთიმერეთში. მაგ. საცაიშლოს დაეთარში აღნიშნულია „სამოცი კენჭი ყველი“ და ამის მსგავსი (გვ. 38—40). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსაღების დიდ დაეთარშიაც საქუჩულარიოს ბეგარში იხსენიება ეს ტერმინი, მაგ. „ოცი კენჭი ყველი“-ო და სხვა (გვ. 18—19). კენჭი უეჭველია აქ ყველის კვერეულს ჰნიშნავს. რომელიც, როგორც სახელითგანაც სათქუჩებელი ხდებდა, პატარა და გამხმარი უნდა ყოფილიყო.

დასავლეთ საქართველოში „ხელი“ გამომცხვარი მკადის ერთეულის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის 1578 წ. დაეთარში სწერია: „საჯინიბო მკადი ხელი ოცდაათი (გვ. 16 § 122, 123 და სხვაგანაც).

„ხოწნა“ ერთგვარ საზომის ერთეულად არის ნახმარი მე-XVII ს. მეორე ნახევრის ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-

სარგოს გარიგების წიგნში შაქრისა და „ნულის“-ათვის (საქ. სძელნი II, 524). იქ ნათქვამია: „ახალ წელიწადს... ქედხუდებმა ან სამის ხონჩით ან ორის ხონჩით ნული და შაქარი უნდა მოართვან“-ო (საქ. სძელნი II, 524). ხონჩა სპარსული სიტყვაა *خونچ*, პატარა მაგიდას ჰნიშნავს, აგრეთვე ძღვნის ერთეულსაც ეწოდებოდა.

„ლანგარი“ ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს მე-XVIII ს. მეორე ნახევრის გარიგების წიგნში თევზეულობისა, ზეთისხილისა და ხილეულობისათვის არის მოხსენებული საზომად (საქ. სძელნი II, 526). იქა სწერია: „ახალციხიდან და აწყვერიდან ხილი რაც საპალნე შემოვიდეს, ამისთვის ლანგრით უნდა მიერთვას მოურავს ნიხრის მიცემისათვის“ (სქს სძელნი II, 526). ლანგარი *لنگر* სპარსულშიც არსებობს იმავე მნიშვნელობით, როგორც ქართულში,—სპილენძის ან სხვა ლითონის რგვალი კიდეებ-აწეული დიდი თევზია.

„კალათა“, ან „კალათი“ დასავლეთ საქართველოს შემოსავლის წიგნებში გვხვდება მქადისა და ღომისათვის. მაგ. ხონის საყდრის 1600 წ. ახ. ხ. გამოსავლის დაეთარში ნათქვამია: „მართებს ამინადარას კუალტუშაძეს... ერთი კალათი სამეჯინიზო მქადი“ (გვ. 9). აფხაზეთის საკათალიკოზოს გამოსავლის დიდ დაეთარში ს. მათხოჯის მცხოვრებთ შეწერილი აქვთ ან „ერთი კალათი მქადი“, ან „ერთი კალათი ღომი“ (გვ. 12—14). საბა ორბელიანისათვის „კალათა მცირე გოლორი“-ა მხოლოდ (ლექსიკ.).

თავი მერვე.

სივრცის საზომები.

სივრცის საზომები რასაკვირველია უფრო საგეოგრაფიო თხზულებებშია მოსალოდნელი. ძველი ქართული საგეოგრაფიო მწერლობის ძველი ვახუშტი ბატონიშვილის განთქმული ნაწარმოების გარდა არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით ზაინც. საისტორიო და იურიდიულ-ეკონომიური ხასიათის ძეგლებში სივრცის საზომები უფრო იშვიათია. ამის გამო სივრცის საზომების შესახებ ძველ საქართველოში ჯერ მცირე ცნობები გვაქვს. ამ დარგის ძველი ტერმინოლოგიის შესწავლა საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის საშუალებით შეიძლება, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველაფერი, რაც იქ მოიპოვება, საქართველოს ძველ ცხოვრებაში არ იხმარებოდა, არამედ ებრაელთა მწერლობის ამ ძეგლის თარგმანთან ერთად არის ქართულში შემოსული. დაბადებისა და სახარების ქართულ თარგმანში სივრცის საზომთაგან გვხვდება:

1. „თითი“. იერემიას მაგ. ნათქვამი აქვს.—სისქე ოთხთათითაჲ (52, 31). თითი—უდრის ბერძნულს *δύο* და ლათინურს *digitus*, რომელთა სიგრძე მეტრული სისტემით 18,5 მილიმეტრად არის ნაანგარიშევი.

2. თუმცა მე. XI—XVIII სს. საბუთებში არ გვხვდება, მაგრამ რათგან საღმრთო წერილსა და თანამედროვე ქართულშიც იხმარება, უეჭველია სიგრძის საზომთა შორის „გოჯი“-ც უნდა ყოფილიყო. საბა ორბელიანს ეს ტერმინი განმარტებული აქვს, როგორც „თითით ნაწევარი“. მაგრამ უეჭველია აქ თავდაპირველი დედანი გადამწერისგან უნდა იყოს დამახინჯებული. საბას ეწერებოდა: გოჯი ცერის თითის ნაწევარი-ო. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამის ამტკიცებს მეორე ტერმინის „გოჯეული“-ს განმარტებაც. „გოჯეული არს ორთავე ცერთა გოჯები შეყრით სიგრძეზედ“-ო (ლექსიკ.). „გოჯეული“ იეზუიტი აქვს ნახმარი: „სწორი გოჯეულისაჲ“, „წყრთისა და გოჯეულისაჲ წიაღეული სიღრმე“-ო (XL, 5 და XLIII, 13) და აქ ბერძნულ ტექსტში გოჯეულის შესატყვისად სწერია *πῶς*, რაც ორი გოჯის სიგრძეზეს-კი არა, არამედ ოთხი თითის სიგრძეს, ხელის სიგრძეს ჰნიშნავს, ნაბიჯის $\frac{1}{4}$ -ად ითვლებოდა და 74 მილიმეტრის ოდენა იყო.

„მტკაველი“ საბას საზომად არა აქვს განმარტებული, არამედ ნათქვამი აქვს მხოლოდ „ცერი და ნეკი გაკიშული“-ო. „მტკაველი“ დაბადების თარგმანში გვხვდება: „მტკაველი სიგრძე და სივრცე“ (გამოსვლათა XXVIII, 16), „სიზრქე მისი მტკაველნი“ (2 ნეშტათა III, 5). ბერძნულ დაბადებაში, ეს ტერმინი ბერძნულ *μετρεῖν*-ს უდრის, რაც ცერსა და ნეკს შორის მანძილის, ჩვენი მტკაველის აღმნიშვნელია და მეტრული სისტემით 222 მილიმეტრს უთანასწორობა.

„ბიჯი“ საბა ორბელიანის ცნობით „იქმნების ხუთი ტერი“ (ლექსიკ.). ბიჯი უდრის ლათინურ passus-ს, ხოლო „ტერი“ — pes-ს. მართლაც რომაული 1 passus-ი = 5 pedes-ს. მეტრული სისტემით რომაული 1 ბიჯი 1,48 მეტრს უდრიდა.

„წყრთა“ ძველ ქართულ მწერლობაში ჩვეულებრივი სიგრძის საზომია და დაბადების ქართულ თარგმანში ხშირად გვხვდება: „იყო ცხედარი მისი... ცხრა წყრთა სიგრძე მისი და ოთხი წყრთა სიგრძე მისი წყრთითა მამაკაცისათა“ (მეორე შავლისაჲ III, 11), „წყრთა ერთ“ (ნათეჲს VI, 27, ლუკა XII, 25). ბერძნულად აქ სწერია ὁ πρῶτος, რაც იდაყვს და იდაყვითგან შუათითის სიგრძეს, წყრთას ჰნიშნავს, და 444 მილიმეტრს უდრიდა, ლათინურად cubitus-ი ეწოდებოდა. საისტორიო და სხვა ძეგლებში ეს ტერმინი იშვიათი შესახვედრია. ყანაეთის 1693 წ. ეამგულანში მის შემზადებულს ზაქარიაშს წიგნის ანდერძში ნათქვამი აქვს სხვათა შორის, რომ ღამე გოდლითგან გამოსული ფეხდასხლეტილი გადმოვარდნილა და „გოდლისა მისთანა ზღუდე-გალავანისა სიმაღლე წყრთა კა“ (21) იყო. „ო ქკბი. II, 512). დასავლეთ საქართველოს გამოსავლის გარიგების წიგნებში და საბუთებშიც აქა-იქ იხსენიება, მაგ.: საცაიშლოს დავთარში სწერია გამოსაღებად „სამასი წყრთა ტილო (გვ. 42). აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდ დავთარშიც „მწყრთა“ ტილოს სიგრძის საზომად არის ს. ნაენუელის გამოსაღების აღწუსხულობაში ნახმარი (გვ. 25—28). მე-XVIII ს. დასავლეთ საქართველოს ერთს საბუთშიაც აღნიშნულია: „მართებს ერთობით წიწწიადქებეს თითო მწყრთა ტილო“-ო (დას. საქ. საბ. II, 126).

„შკარი“ სიგრძის საზომად როგორც აღმოსავლეთსა, ისევე დასავლეთ საქართველოში იხმარებოდა. ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც იხმარება. საქმე მოციქულთაში ნათქვამია: ნავითგან ზღვაში „გარდაათხევეს საზომი და პოვეს (სიღრმე) ოთხ მკარ“ შემდეგ „კუალად მოზომეს და პოვეს ათხუთმეტი მკარი“ (XXV, 28). ბერძნულად აქ ἑξήκοντα არის ნახმარი, რაც ორთავე გაშვერილი ხელის შუა მანძილს ეწოდებოდა და 1,776 მეტრს უდრიდა, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს, რომ ლიხის მთაზე ზამთარში დადებული თოვლის „სიმაღლე მკარი სამი“ იყო. „ო (ცა მეფთ მეფსა დეფსი, * გვ. 305). სამთაველის სარგოს 1459 წ. გარიგების წიგნში სწერია: „ხუცესს ტყავი მკარი“-ო (ტფ. ს. უნ. სიძველ. მუზ. გრაგნილი № 559). 1805 წ. დასავლეთი საქართველოს ერთ საბუთში ნათქვამია: „მოგყიდეთ ზმანით ქცევა ოცდაათ-ოცდაათი მხარი“-ო (დას. საქ. საბ. II, 149). წყრთის შესახებ საბა ამბობს, რომ „წყრთა არს იდაყვითა მთითის წვერამდის, ხოლო ხრონოლრაფში მწყრთა მხარად აღუწერიათ მრუდად და სომეხნიცა აგრე იტყვიან“-ო (ლექსიკ.). „მკარი“-ს სიდიდეზე-კი ნათქვამი აქვს: „ოთხი წყრთა ერთ მკარი არის, ვიდრე ორთავე კელთა სრულიად გაწულდა“-ო (იქვე). ბერძნებიც სწორედ ასევე ანგარიშობდნენ და ერთი მკარი, 1 ὀργυζ=4 πῆχες, ოთხ წყრთას. სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფის ზემომოყვანილი სიტყვებითგანა ჩანს, რომ გარკვე-

ული დროითგან და, როგორც ეტყობა მასზე უწინარეს, წყრთისა და ჭეარის სადიდე საცილობლად შექმნილა. აზრთა სხვაობა თურმე იმაში მდგომარეობდა, რომ წყრთა მხარის ოდენა სიდიდელ მიუჩნევიათ. რათგან „მკარი“ ოთხი წყრთის შემცველი საზომი იყო, წყრთას მხარის მნიშვნელობით ხმარება „მკარის“ ოთხჯერ გადიდებასა ჰნიშნავდა.

წყრთის ოდენობის გადიდების ცნობის დამადასტურებელი ერთი ადგილი საცაიშლოს გამოსაღების მე-XXV ს. პირველი მეოთხედის დავთარშიც მოიპოვება. ჯგალის ორი მცხოვრების შესახებ იქ ნათქვამია: „ოვითოს წელიწადსა სამასი (sic) წყრთა ტილოსა მოართმევდეს“-ო (კვ. 42), ხოლო დავთრის ბოლოში იქ, სადაც გამოსაღების საერთო ჯუმაღებია მოთავსებული, ჯგალის გამოსაღებზე ნათქვამია: „სამასი ადლი ტილო“-ო (გვ. 45). ცხადია აქეთგან, რომ „წყრთა“ და „ადლი“ აქ თანასწორ ოდენობად არიან ნაგულისხმევი, ე. ი. წყრთის ოდენობა უკვე გადიდებულია.

აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის საკათალიკოზოს დიდ დავთარში ნაყანულის გამოსაღებში ზოგან სიგრძის ზომის მოუხსენებლივაც, მართო „ტილო“ არის ხოლმე აღნიშნული, მაგ. „ბეგარაა: ტილო, ორი გობი ლომი, ორი ქათამი“ და სხვა (გვ. 24—25). ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, აქ დამწერს გამორჩენია ტილოს საზომისა და ოდენობის შესახებ ცნობა, თუ ასეთ შემთხვევებში ქსოვილის გარკვეული სიგრძე-სიგანის ოდენობა ივულისხმებოდა და ამგვარად „ტილო“ ერთნაირად საზომის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო?

„ადლი“ სივრცის საზომი იყო და იხმარებოდა როგორც მიწისა, ისევე ფართულეულობისა და საქონლის, ან საგნისათვის. 1705 წ. აღმოს. საქართველოს ერთს სიგელში სწერია: „ჩრდილოს მხარეს ჩვენს სასახლემდინ ხუთი ადლი მიწა“-ო (ისტ. საბ. V, 7). ქალაქის მოურავის ხელისუფლება-სარგოს გარიგების წიგნში ადლი ვაჭრობაში, ფართულეულობის სიგრძე-სიგანის საზომად იხსენიება (საქ. სძელნი II, 527). დასავლეთ საქართველოში „ადლი“ უკვე მე-XXVI ს. ძეგლში გვხვდება ტილოს სიგრძის საზომად. 1513 წ. გელათის შეწირულობის წიგნში აღნიშნულია: „მივეციოთ ათასი ტილო“-ო (დას. საქ. საბ. I, 4). 1550—70 წლის საბუთში ნათქვამია „გამოიღებდეს სააღდგომოდ... თექვსმეტს ადლს ტილოსა“-ო (დას. საქ. საბ. I, 25). „ადლის“-ს შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „საზომი“ იყო, მეგრამ მისი ოდენობა არა აქვს განსაზღვრული. აქად. გვლდენშტედტის ცნობითგან ჩანს, რომ იმიერ-ამიერ საქართველოში „ადლი“ ერთნაირი ყოფილა. (Reisen, 359 და 393).

ამგვარად ირკვევა, რომ ადლი სივრცის საზომი იყო და იმიერ-ამიერ საქართველოში იხმარებოდა: დასავლეთ საქართველოში ეს ტერმინი და საზომი მე-XXVI ს. დამდეგიდან იხსენიება, ამიტომ, თუ უფრო ადრე არა, შესაძლებელია მე-XV ს. დამდეგსაც ყოფილიყო. ამერეთში მე-XXVIII ს. დამდეგზე უწინარეს, თუ არ ვცდები, ჯერ არა ჩანს.

ადლი იქნებ დაკავშირებული იყოს არაბულ სიტყვა *عدي* ადლი-სთან, რაც კანონიერს, სამართლიანს ჰნიშნავს. მაგრამ ამ სახელის მატარებელი სივრცის საზომი არც არაბულსა, არც სპარსულში და ოსმალურში არა ჩანს.

„ადლის“ ოდნობაზე საბა ორბელიანს არაფერი აქვს ნათქვამი. მხოლოდ აკად. გვლდენშტედტს მოეპოვება ამის შესახები ცნობა: მისი სიტყვით ადლი როგორც აღმოსავლეთს, ისევე დასავლეთ საქართველოში ერთი ზომისა ყოფილა და ინგლისურ 3 ფუტსა და 4 დვიმს უდრიდა (*„Adeli (sic) ist 3 Fu3s 4 Zoll engl. Maass“, Reisen 359 და 393*), ანუ მეტრული სისტემით 1,0160 მეტრს. ამგვარად ქართული ადლი სიგრძით ერთ მეტრს, უდრიდა, მხოლოდ ოდნავ მასზე მოზრდილი ყოფილა.

ძველ ქართულში სიგრძის საზომად „უტევანი“ და „მილიონი“ იხმარებოდა. მაგრამ მე-XY—XVIII ს. ს. ძეგლებში აღარ გვხვდება. ჩვეულებრივია ტერმინი „უტევანი“ სახარების ქართულ თარგმანში, სადაც იგი ბერძნული *σταδια* სტადიონ-ის შესატყვისად არის ნახმარი (მათე XIV, 24 და ლუკა XXIV, 13). ბერძნული სტადიონი=100 მხარს=400 წყრთას, მეტრული სისტემით-კი 177,6 მეტრს შეადგენდა, რომაული-კი=125 *passus*-ს=625 *pedes*=185 მეტრს, ამდენივე უნდა ყოფილიყო ქართული უტევანიც.

„მილიონი“-ც სახარებაში გვხვდება (მათე V, 41), უდრის ბერძნული ტექსტის *Μίλιον*-ს. გ. მთაწმიდელს აღნიშნული აქვს, რომ იოანე მახარებლის ეკლესია ააშენეს „ლავრისაგან განშორებულად ვითარ მილიონ ერთ“ (ც^ა ი^ე და ეფ^სი 8-9). რომაული მილიონი=1000 *passus*=5000 *pedes*=1480 მეტრს. მილიონი საბას მხოლოდ რიცხვით ოდენობად აქვს წარმოდგენილი, სიგრძის საზომად-კი მართო „მილი“ აქვს აღნიშნული და ისიც ფრანგულ საზომად მიაჩნია.

„უტევანის“ შესახებ ამბობს: „უტევანი არს სტადიონი, რომელსა სომეხნი ასპარეზს უწოდენ, ხოლო ლათინნი და ელინნი სტადისა, რომელსა 143 ბიჯი ექმნება“-ო. საითგან აქვს ეს ცნობა მას ამოღებული, არა ჩანს.

საბასეც უწერია: „მილი ფრანგულად ათასი ბიჯი, გინა ორი ათასი წყრთა“-ო (ლექსიკ.). რომაული მილი მართლაც=1000 *passus*, წყრთის ოდენობა-კი სწორე არ არის.

„ეჯი“ ძველ ქართულში ვეფხვისტყაოსანში გვხვდება: „აღრე დაგბრუნდით ვიარეთ არ ეჯი გზისა შორისა“ (ი. აბულ. § 418). მე-XVIII ს. -ში-კი ხშირია. საბა ამბობს თავის ლექსიკონში, რომ „სამი მილი ერთი ეჯი არის“ (იხ. ეჯი). თავის ევრაპის მოგზაურობაში ნათქვამი აქვს „ოცდაერთი მილი შეიდი ეჯია“-ო („ცისკარი“ 1852 წ. № 4, გვ. 48). მაშასადამე აქაც ერთი ეჯი სამი მილი გამოდის. რაკი 1 ეჯი 3 მილი ყოფილა, მაშ ეჯში 3000 ბიჯი უნდა ყოფილიყო, ანუ 4440 მეტრის სიგრძე იქმნებოდა.

„ფარსარხი“ საბას არა აქვს, აჰამედ „ფარსანგი“, რომლის შესახებ ნათქვამია „სხუთათა ენაა, ესეც ეჯია“-ო (ლექსიკ. მართლაც სპარსული სიტყვაა *فرسنگ* (შეად. ნ. მარშის TP XII).

„ალაჯი“ პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებაში იხსენიება: „მიყვანე ქართველნი ოთხს ალაჯზე, ასე გააქცივეს მაჰმად-ხან“—იო (ამბავნი ქართლისანი, კიკ. 165). ალაჯი თურქული ტერმინი და საზომი უნდა იყოს. ოს-მალეთში ეხლაც იხმარება და 5010 მეტრს უდრის.

„კეფი“ ტყავის რაოდენობის საზომად გვხვდება მხოლოდ ერთგან, მაგრამ უეჭველია ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს. „ხუთი კეფითა ქალამანი“ ერთიო, ნათქვამია: სამთავნელ-ის სარგოს 1459 წ. გარეგების წიგნში, კეთეს საზომად საბა ორბელიანიც იხსენიებს და შემდეგი აქვს ნათქვამი: „წერილთა ფურცელსა ეწოდების კეფი, ხოლო ფურცლისა ცალსა პირსა—კაბადონი“-ო (ლექსიკ. იხ. „კაბადონი“). მაშასადამე აქ კეფად ტყავის ფურცელია ნაგულისხმევი. ცხადია, რომ სამთავნელის გარეგების წიგნში ტყავის ფურცელზე-კი არა, არამედ საზომზეა ლაპარაკი, მაგრამ ამ ორი ცნობის შეთანხმება იმ გვარად შეიძლება, რომ „კეფი“ განსაზღვრული, მაშინ ყველასთვის ცნობილი ოდენობის ტყავის ფურცელი, ანუ ნაქერი უნდა ყოფილიყო. ხუთი ამ ზომის კეფი ტყავი უნდა გამოეღო ერთ-ერთ სოფელს ერთ საქალამნე ტყავად.

„შოლტი“ თითქოს ერთგვარ სივრცის საზომად მოჩანს ტყავეულობისათვის და ერწო-თიანეთის საეკლესიო გამოსაღების გარეგების წიგნში არის ნახმარი. იქ ნათქვამია: „უნდა მიერთმეოდეს“ ამა და ამ სოფლითგან ერთგან „ცხურის ტყავი მკარი ქალამანი ა“, ჩვეულებრივ-კი ან „შოლტი ქალამანი ერთი“, ან მარტივად „ქალამანი ა“ (ტ. ს. უ. სიძე. მუხ. გრაგნილი. № 15). საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, რომ „შოლტი იყო აგრეთვე „ტყავის ნაქერი გრძელად“ (ლექსიკ.). გამონათქვამი „შოლტი ქალამანი“ გვაფიქრებინებს, რომ ეს გრძელი ტყავის ნაქერი მათრახ-შოლტივით ვიწრო-კი არ იყო, არამედ იმდენად ფართო, რომ ქალამნის გაკეთება შესაძლებელი ყოფილიყო.

„მიწა“ მე-XI—XII სს. სიგლებში და შემდეგ-დროინდელ ძეგლებშიაც გვხვდება. მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „მივსცენ თვის გლეხნი სამნი ფოძითა სრულითა და ვენაკი ა, მიწა ა, წისქულინი ა და ქალა“ (ქკბი II, 34). ნიკორწმინდის XI ს. სიგელშიც სწერია: „ვიეიდე ზახლეულს მიწა ა“, „ზნაკუს... საზღავად ავიღეთ მიწა ნაკუეთი ბ“, „იყიდა მიწა ტყიანი“ (ქკბი II, 46).

მელქისედეკ კათალიკოზის სიტყვებითგან ისე გამოდის, რომ „მიწა ა“ და „ფოძე“ ანუ ფუძე სხვადასხვა ერთეულები იყო. გამონათქვამი „მიწა ა ერთი“ გვაფიქრებინებს, რომ აქ შესაძლებელია გარკვეული ერთეული იგულისხმებოდეს, თუმცა „მიწა ტყიანი“ და „მიწა ნაკუეთი ორი“ ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ იქნებ „მიწა ა“ საზოგადოდ უძრავი ქონების ნაქერს მგულისხმობდეს.

აღსანიშნავია, რომ არც მელქისედეკ კათალიკოზის სიგელში და არც ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში არც ერთხელ „დღისა“ ან „დღიური“ ნახმარი არ არის.

თამარ მეფის შიომღვიმისადმი ბოძებულს 1202 წ. სიგელში მიწას სრულებით გარკვეული ერთეულის მნიშვნელობა აქვს. მის სიგელში ნათქვამია, რომ სხალტის „წყლისა მისგან მიღებულისა სათავესა ზედა გლეხი ზის მიწად ერთი და კუამლად ორი“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. გვ. 26 და შიომღ. სამი სიგ. 7). ხოლო შიომღვიმის ლავრის კრებულისა და თვით მწიგნობართ-უხუცესისა და ვაზირთა უპირველესის ანტონი კყონდიდელისაგან დაწერილს ამავე საბუთის მინამატში-კი ნათქვამია: „ფუძედ ერთი, კუამლად ორი“-ო (იქვე 27 და 8 და 9). მაშასადამე აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ამ შემთხვევაში და მე-XII ს. „მიწაჲ“ და „ფუძე“ ერთი და იგივე იყო და „მიწაჲ“ ფუძეს უდრიდა.

ამგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა ტერმინ „მიწას“ მე-XIII—XIV ს. ს—შიც. მონღოლთა-დროინდელ ქართველ ეპითაღმწერელსაც აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლები საქართველოში „ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი შეაგდიან“-ო (გვ. 664—5). როგორც „სრულისა ფუძისა მქონებელი“ გლეხები იყვნენ. ისევეა და იმავე მნიშვნელობით ნახმარი აქ „სრულისა მიწის მქონებელი“.

რათგან თამარ მეფის 1202 წ. სიგელში მიწის გარდა ტერმინი „დღისა“-ც გვხვდება, საფიქრებელია, რომ „დღისა“ და მიწა-ფუძე ერთი შეორისაგან როგორც ოდენობით, ისევე მნიშვნელობით არსებითად განსხვავდებოდნენ. „მიწაჲ“ და „ფუძე“ ამგვარად იმდენად სივრცის საზომის აღმნიშვნელი არ იყო, რამდენადაც საგლეხო მეურნეობისა და მოსახლეობის ოდენობის მაუწყებელი ტერმინი.

ერთგვარ საზომად ჩანს აგრეთვე „ყანაჲ“. რომელიც ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში იხსენიება ხშირად: „ზნაქუს ვიყიდე... ვენაკი ა და ყანაჲ ა ... და მუნვე ზნაქუს... ვიყიდე ყანაჲ ა“ და სხვაც ბევრი ამის მსგავსი (ქქბი II, 467). სრულყანას გარდა „ყანისა ნახევარი“-ც არსებობდა. იმავე ძეგლში ნათქვამია: „კეკელს მალა ყანისა ნახევარი შემოსწორა და ნახევარი ვიყიდე“-ო, „ვიყიდე ყაჩაეთს ყანისა ნახევარი“-ო (იქვე II, 46, 47). რაკი ან საბუთში, ზოგჯერ ერთსა და იმავე წინადადებაში ნახმარია ტერმინები მიწაჲ და ყანაჲ, ცხადი ხდება, რომ მათ სხვადასხვანაირი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. „ყანაჲ“ უეჭველად ნახნავ მიწას, დამუშავებულსა და კორდგატეხილს უნდა ჰქონავდეს. მაგრამ წარმოადგენდა თუ არა იმავე დროს იგი გარკვეულ მიწის ოდენობასაც, ეს ნათელი არ არის. ნიკორწმინდის მე-XI ს. სიგლის ცნობა: „მოვიგე ყანაჲ გრივისა ერთისა სათესავი“ და კიდევ სხვა „ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ქქბი II, 48) გვაფიქრებინებს, რომ „ყანაჲ“ სხვადასხვა სიდიდისა ყოფილა. ამიტომ ისე გამოდის, რომ იგი სივრცის ოდენობის აღმნიშვნელი ერთეული არ უნდა ყოფილიყო, მისი სიდიდის აღსანიშნავად სიგლის შემდგენელს იმის მეტი ვერაფერი მოუგონია, რომ მათი სათესავის დამტკიცება აღენიშნა.

მიწის საზომად ძველ ქართულში „დღისა“ იხმარებოდა. 1202 წ. თამარ მეფისა და ანტონი კყონდიდელის სიგელში მაგ. ნათქვამია: „ამათ გლეხ-

თა ორთავე სწორად მიესყენით მიწანი... ბოტკოს და დიდვალს დღისა ათისაი და წყაროს სათავესა ორისა დღისაი- (ჟორდ. შიომღ. ისტ. საბ. 28, კაკ. ზიომღ. 3 სიგ. 10). შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელშიც სწერია: „კპრიკაული მიწაჲ აეღო საშენებლად... დღისა ერთისაჲ... კულა მასე ზედა-მოკიდებით დღისა ერთისაჲ და ზედავე-მოკიდებით დღისა ერთისაჲ სტეფანეს ძისაჲან. ესე სამისა დღისაჲ მიწაჲ იყო... კულა... ორისა დღისა მიწაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 60). შემდეგშიც, მე-XY—XYII ს.ს. ეს. ტერმინი იხმარებოდა, მაგ.: 1459 წ. სიგელში შეწირულად აღნიშნულია „მრგვლივ თექუსმეტისა დღისა მიწა“ (ისტ. საბ. II, 13), 1520 წ. სიგელში—„ნაფუძარი. ორისა დღისა... და შუიდიისა დღისა მიწა“ (ისტ. საბ. II, 31), 1560 წ. სიგელში—„ა ის (ე. ი. ერთის) დღის მიწა კულების (იქვე II, 45), 1664 წ. ახ. ხ. მცხეთის სიგელში—„სამის დღის ყანა, ორის დღის ქერი“ (ქცბი II, 482).

„დღიური“ ტერმინი საზომად ძველ ძეგლებში არ გვხვდება: მოიპოვება ეს ტერმინი მცხეთის 1546 წ. სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია „გამოიღებს ახალქალაქელი თავი-კაცი... რასთენიცა (sic) დღისა ყანა უთქს, დღიურ ზედ ოთხი კოდი ღალა“-ო. (ქცბი II, 387) ამგვარად ამ საბუთში ორივე ტერმინი „დღისა“ და „დღიური“ ერთად არის ნახმარი: ნათესის ერთეულად „დღისა“-ა აღნიშნული, ხოლო მიწის ერთეულად „დღიური“-ი. მე-XYIII ს. დამდეგის ძეგლში, ვახტანგ მეფის დასტურლამალშიც საზომად „დღიური“ და „დღისა“ იხმარება. „გუთნის ხუნისა ჰეისა და ლეწვის კარჯისათჳს- სათაურით შემკულ მუხლში ნათქვამია: „გუთანმა უნდა მოკნას ერთმა დღიური ორმოცდაათი, დღიურში დაითესების ორ კოდ-ნახევარი... ათასი კოდი პური და ქერი ორმოცდაათის დღისა ნახნავ ზედ უნდა ამ წესით მოვიდეს“-ო (გვ. 23).

„გუთანი“ მიწის საზომად არის ნახმარი შიომღვიმის 1250-60 წ. სიგელში, რომელშიაც ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალ-გიჩნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 61). 1260 წ. სიგელშიც სწერია: „მიუყენენით მიწანი ერთი გუთანი ვენაკის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენაკები თევდორული თხოთის აგარას და ორი გუთანი სარბიელთა“-ო (იქვე 67). შემდეგ ეს ტერმინი თითქოს აღარა ჩანს, მაგრამ რომ შემდეგაც არსებობდა, ამას ვახტანგ VI დასტურლამალში შენახული ცნობები ამტკიცებენ.

„გუთანი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალშიც ერთგვარ საზომად არის ნახმარი. მაგ. სომხითის მთის სოფლების გამოსაღებში სხვათა შორის ნათქვამია „ღალა ექვსზედ ერთი, გუთან ზედ ორი დღე ხუნა, მკა, გალეწუა“-ო (გვ. 75-76). სომხითის მელიქის სარგოშიც იხსენიება „გუთან ზედ პური კაბიწი ერთი“ (გვ. 77). ტაშირის სოფლებსაც სდებიათ: „ბატონის ღალა შვიდისაჲან ერთი, საბატონოდ უნდა კნან გუთან ზედ დღე გ, მკა, გალეწუა, ჩამოტანა“ (გვ. 82). ქვთ-კირის ლილოს დებულებაშიც ნათქვამია „გუთან ზედ ორი დღე კუნა“ (გვ. 87). შულავრის მელიქის სარგოშიც სხვათა შორის დაწესებული

ყოფილა „გუთანზედ პური კაბიწი ა“. ხოლუ ამავე შულავრის მამასახლისის სარგოში „რაც გუთანი არის, თარხანს გარდა, ერთს დღეს უხუენენ, ერთს დღეს უმკიან, ერთს დღეს უზიდვენ“-ო (იქვე გვ. 99). კავთისხევის მოსახლე სახასო გლეხებსაც „გუთანზედ სამი დღე კუნა, ფარცხუა, მორწყუა, გალწვა და ჩამოტანა“ სდებიან ვალად (გვ. 45).

„გუთანი“ მე-XIII ს. საბუთების მიხედვით მიწის საზომს წარმოადგენდა, ალბათ მიწის იმოდენობას, რომლის მოხვნაც გუთნეულს ერთი დღის განმავლობაში შეეძლო. ამგვარად „გუთანი“ და დღიური თითქოს ერთი და იმავე სიდიდის ოდენობად უნდა ვიგულისხმოთ. მე-XVIII ს. დამდეგის ძეგლში დასტურლამაში-კი ამ ტერმინს უკვე სხვა მნიშვნელობა აქვს: იგი წინანდებურად მიწის ზემო-აღნიშნულ ოდენობას-კი აღარ ეწოდება, აქამდე გუთნეულს, საქონლის იმ ოდენობას, რომელიც გუთნის წესითერ მოქმედებისათვის საჭირო იყო. მართალია გამონათქვამი, „გუთანზედ“ ესა და ეს მოვალეობააო, გამოურკვეველია, მაგრამ შულავრის მამასახლისის სარგოს დებულება: „რაც გუთანი არის... ერთს დღეს უხუენენ“-ო, ცხად ჰყოფს, რომ აქ იგულისხმება, „რამდენი გუთანიც არის“ და გუთანი ნამდვილად გუთნეულსა ჰქონნავს.

ვახტანგ მეფის დასტურლამალითგან შესაძლებელია გუთნის, ან „გუთნეულის“ ოდენობაც გამოარკვეოს აღაშიანმა. თრიალეთის რიგისა და გამოსაღების გარიგებაში სახელოვან გვირგვინოსან მეცნიერს ნათქვამი აქვს: „ღალისა ერთი გუთანი არის კარის უღელი ი“-ო (გვ. 35). მაშასადამე როდესაც ძეგლში ღალაზეა საუბარი, მაშინ გუთნად ჩვენ 10 უღელი ხარი უნდა ვიგულისხმოთ.

„საქცევი“- ვახტანგ მეექვსის დასტურლამალში შეტანილ ერთ გამოიჯნულობის წიგნში გვხვდება. თრიალეთის სოფლების საზღოების თავში იმ ძეგლში სხვათა შორის ნათქვამია: „ორს სამზლუარს შუა ოთხი დარგი მიწა იყო, ერთი საქცევი თეზელთ და ორი საქცევი ფარეხელთ,—ქეები ჩაგვისხამს“-ო (გვ. 37).

„ქცევა“ აღმოსავლეთ საქართველოს საბუთებში და ძეგლებში ძველად და შემდეგშიაც არ გვხვდება. დასავლეთ საქართველოს საბუთებშიაც გვყავან ჩნდება. მისი ოდენობის განსაზღვრისათვის გამოსადეგია 1805 წ. ნასყიდობის წიგნის ცნობა, რომელშიაც იხსენიება „ქცევა ოცდაათ-ოცდაათი მხარი“-ო (დასავ. საქ. საბ. II, 149). მაშასადამე ქცევის სიგრძე-სიგანეს უნდა 30 მხარი ჰქონოდა. მაგრამ ყოველთვის, თუ არა? საფიქრებელია რომ არა: სიგრძისა ან სიგანის მეტნაკლებობა ალბათ შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო.

„ჩარეკი“ ვახტანგ მეფის დასტურლამალის „წინწყაროს გარიგების“ თავში თითქოს მიწის საზომად არის ნახმარი. იქ სწერთ: „გასამყრელო აძეთ ამ ფასზედ და სამ-ჩარეკზედ აბასი ხუთი, ორ ჩარეკზედ შაური ათი, ერთს ჩარეკზედ შაური ექვსი... ღალის პური ჩარეკზედ

წაუბრი ერთი მამასახლისმა, ნაცუალმა და მელაღემ უნდა გაიყონ“-ო (გვ. 116).
აუ ცნობაში ლალის პურის შესახებ „ჩარეკი“ შეიძლება წონით საზომად, ან
საწლად გვეჩვენოს, ან ნამდვილადაც ყოფილიყოს, გასამყრელის შესახებ ცნო-
ბაში „ჩარეკი“ უფრო მიწის საზომად უნდა ვიგულისხმოთ, რათგან გაყრის დროს
უმთავრესი მნიშვნელობა მიწის გაყოფასა ჰქონდა. თუ აქ ჩარეკი მართლაც მი-
წის საზომის ერთეულის ტერმინია, მაშინ იგი ალბათ დღიურის მეოთხედს უნ-
და ჰნიშნავდეს.

ბოლოსიტუაცია.

ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობის პირველი ნაწილი დამთავრებულია. ორასამდე საფას-საზომების ტერმინების შესახები ცნობები პირველწყაროებიდან ამოკრებილ-განხილული და ოდენობით განსაზღვრულია. მაგრამ არაერთი საკითხია ჯერ კიდევ გამოსარკვევი.

ჩვენი უბედურებაა, რომ ქართველი ერის უძველესი კულტურული ყოფაცხოვრების შესახებ ქართული წყაროები მე-IV ს-ზე აღრინდელი ჯერ არ მოგვეპოვება და უოველი სამეცნიერო საკითხის შესწავლას საფას-საზომების სფეროში ამის გამო უძველეს დროიდან-კი არ ვიწყებთ. არამედ იძულებული ვართ მკვთე საუკუნის ცნობებზე დავაყაროთ ჩვენი მსჯელობა. ეს გარემოება ყოველ ჩვენ დაკვირვებასა და დასკვნას უძველეს ხანისათვის მტკიცე საფუძველს აკლებს და დროებითად ხდის. ხელთნაწერების სრული აღწერილობის შეუდგენლობა და ჯერ კიდევ მრავალი სიგელ-გუჯრების გამოუცემლობაც აფერხებს ამ საქმის ჯეროვანი სიღრმე-სიფართოვით შესწავლას. კვლევა-ძიებას აძწელებს აგრეთვე ჩვენი წინანდელი მეზობლების. სპარსეთისა და ბიზანტიის, მეტადრე პირველის ისტორიის შეუსწავლელობა. მომავალი ამის განო ჯერ კიდევ ბევრს რამეს ახალს გვიქადის და სინათლეს მოჭფენს ამეამად ბუნდოვან საკითხებსაც. მაგრამ ორიოდ დამატების დართვა ეზლავე მინდოდა.

საფასის შესახები ნაწილის პირველ თავში არისტარხ კოლხთა მეფის ფულის შესახებ არის ცნობა გამოტოვებული. იქვე აღნიშნული მაქვს, რომ თუ ამაზე უფრო აღრეც არა, მე-IX¹ დამდეგიდანვე თანგა ფულად უნდა ყოფილიყო მიღებული. მართლაც არსებობს ათაბაგის მეფულის ნესტარჯანის 1508 წ. ნასყიდობის წიგნის მინაწერი, რომელშიაც იხსენიება „კელის ქასართაიდი (sic)¹ ოცდაათი გიორგულაი (sic) თანაგი (sic) აქა მონასტერსა“-ო (საქ. სძვ-ნი II, 401). ამ უეცად დაწერილს მინაწერში აღნიშნული საფასე უეჭველია „გიორგაული თანგი“, ანუ თანგა უნდა იყოს. თუ აქ მე-XVII ს. დამწერის უნებლიეთი ანაქრონიზმი არ არის, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ თანგა საქართველოში უკვე მე-XIV ს-იც ყოფილა შემოსული.

¹ აქ ნამდვილად ჩინი იქნება იმის მსგავსი, რომელიც პროფ. ა. კ. შანიძეს აქვს აღწერილი (მაზნიტისძის ჩინი: „ჩვენი მეცნიერება“ № 11—12 გვ. 11-12).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ფულის ათობითი თი აღრიცხვის სისტემისა და 10 მინალთუნიათი თუმნის სადაურობის საკითხი. მეორე თავში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ სპარსეთის ნუმისმატიკისა და ეკონომიური ისტორიის შესწავლა ამ საკითხის გამორკვევასაც შეგვაძლებინებს. ფრანგი მოგზაური შარდენის ცნობები საშუალებას გვაძლევენ ეს საკითხი ეხლაც ნაწილობრივ მაინც გაეაშუქოთ. მას აღნიშნული აქვს, რომ მის დოონდელ სპარსეთში თუმანი არას დროს არ იქრებოდმ და მხოლოდ ნომინალური, ე. ი. თეორიული ფულის აღრიცხვის სისტემისათვის აუცილებელი ოდენობა იყო და უდრიდა ორმოცდაათ აბახს¹. საქართველოშიაც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თუმანი 50 აბახს, ანუ 10 მინალთუნს უდრიდა. შარდენს ამასთანავე ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთში ორგვარი დინარი არსებობდა: კანონიერი და საერთო სახმარებელი. კანონიერი დინარი უდრიდა ოქროს დუკატს, მაგრამ კანონიერ დინარებად მხოლოდ წიგნებში ანგარიშობენო. შემდეგ მას აღნიშნული აქვს, რომ ბისტში ათი დინარი ანუ „დენიე“ თუმანში-კი ათი ათასი დინარი იყო².

ამ საგულისხმო ცნობის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს შარდენის აზრი, რომ ფრანგული Denier „დენიე“ უკნინეს ფრანგული ფულის სახელის, ტერმინი დინარი“-საგან არის წარმომდგარი. ეს მართალიც არის და „დენიე“ ლათინური Denarius დინარიუსისაგან არის წარმომობილი. ამ გვარად როდესაც შარდენი სპარსულ 10000 დინარიან თუმანზე ლაპარაკობს, დინარი ოქროს დინარად-კი არა აქვს ნაგულისხმევი, არამედ ფრანგულ-ლათინურ დინარ-დენიედ, უკნინეს ფულად. მაგრამ მისი სიტყვებითგან მაინც არა ჩანს, თუ როგორ იქცა ოქროს დინარი, ოქროს დუკატი, ფულის უკნინეს ერთეულად. ამ გარემოებას-კი უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს ამ დიდმნიშვნელოვანი საკითხის განხილვის დროს. მისი განმარტებისათვის-კი სპარსეთშიაც, თუ არ ვცდები, სხვა არავითარი განმარტების მოყვანა ჯერჯერობით მაინც არ შეიძლება იმას გარდა, რაც ქართული თუმნის შესახებ იყო მეორე თავში ნათქვამი.

შარდენის ცნობისაგან ირკვევა მაინც, რომ მონღოლური 10000

¹) Le Toman fait cinquante Abasis (Voyages en Perse ამსტერდამის 1711 წ. გამოცემის +IV, 278).

²) Le Dinar cheray signifie.. la valeur du Ducat d'or, ou de l'écu d'or. On n'use de ce compte de Denier legal que dans les livres. Un Bisty fait dix Dinars ou Deniers et un Toman dix mille Dinar (იქვე 278).

ოქროს დინარიანი თუმნის ამომცრობა სპარსეთშიაც უცნობი. არ ყოფილა და პირველად იქნება სპარსეთში იყოს მომხდარი.

საზომთა შესახებ ნაწილშიაც ზოგიერთი ცნობების დამატება შეიძლება. სახელდობრ უნდა აღენიშნო, რომ „დორაკი“ სომხურშიაც არსებობს და დაბადების სომხურ თარგმანში არის ნახმარი. სომხური თარგმანის *დიოდაქი* ბერძნული ტექსტის „ჰინ“, ანუ „ჰინ“-სა და ქართულის გუერდს უდრის (იხ. *ქიიი* 15, 110); მაგრამ დორაკი სომხურშიაც განმარტებულადა და მისი სადაურობა არა ჩანს: დორაკი თითქოს კნინობითი ფორმა უნდა იყოს და მართლაც ქართულში გვაქვს როგორც „დორა“, ისევე „დორაკი“ და პირველი მეორეზე ერთი ორად სპარბობდა. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართულ თარგმანში დორაკი სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილას არა ჩანს და ამის მაგიერ „გუერდი“ სწერია.

უეჭველია „ფსომიარე“, როგორც სვ. ყაუხჩიშვილმა ჩემთან საუბრის დროს აღნიშნა, ბერძნული *ψαμια* „ფსომიონ“ ლუჟმა პურისა, ახალ ბერძნულში პურის (*ψαμ* „ფსომი“) ერთად-ერთი სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ისე რომ ფსომიარე პურის სატარებელს უნდა ნიშნავდეს.

მაგრამ მე-*XVII*—*XVIII* ს. ს. საქართველოში მიღებული წონის სისტემის შესახებ სწორე თვალსაზრისის შესაქმნელად განსაკუთრებით უნდა აღენიშნო, რომ შარდენის ცნობით მაშინდელ სპარსეთში ორგვარი წონის საზომები არსებობდა, შაჰური საზომები და თავრეჟული. შაჰური საზომები თურმე ჩვეულებრივზე ორჯერ უფრო დიდი ყოფილა. წონის საზომებად ქონიათ მან-ი, ბათმანი, როტლი, მისხალი, დრამა და დანგი, ყირათი და ქერის მარცვალი. მანი 5 ფრანგულ პარიზულ ლიტრასა და 12. უნციას (*cinque livres quatorze onces poids de Paris*) უდრიდა. როტლი, ანუ ლიტრა მანის $\frac{1}{6}$ ყოფილა და მაშინდელ პარიზის ლიტრას უდრიდა. დრამა ლიტრის $\frac{1}{6}$ იყო. მისხალი დრამ ნახევრის ოდენა ყოფილა, დანგი კიდევ მისხლის $\frac{1}{6}$ შეადგენა და 7 ყირათს შეიცავდა. დასასრულ 1 ქერის მარცვალი დანგის $\frac{1}{4}$ ყოფილა (*Voyages en Perse* t. IV, 275). შარდენის ცნობები რომ წესიერად დალაგდეს და უმცირესი ერთეულით დაეწყოთ ისევე, როგორც საქართველოში იყო მიღებული,—შემდეგი ცხრილი გვექნება. 4 ქერის მარცვალი უდრის 1 დანგს, 7 ყირათი=1 დანგს,—6 დანგი=1 მისხალს,— $1\frac{1}{2}$ დრამა=1 მისხალს. აქეთვან ცხადი ხდება, რომ 1 დრამა=4 დანგს.—5 დრამა=1 ლიტრას, ანუ როტლს, ე. ი, 1 როტლი=20 დანგს. ამ სპარსული წონის სისტემასა და ქართულს შორის ის მსგავსება მხოლოდ, რომ ქერის მარცვალს იქაც აღრიცხვაში ადგილი უკავია, თუმცა ქართულისაგან გან-

სხვაეებული,—და რომ $1\frac{1}{3}$ დრამა 1' მისხალს უდრიდა. ერთეულების სახელებიც უირათი, დანგი, მისხალი ერთი და იგივეა. მაგრამ მათი წონითი ოდენობა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ქართული წონის სისტემაში სულ სხვანაირია. ქართული სისტემის სადაურობის გამორკვევისათვის სხვა ქვეყნების წონის სისტემები, უფრო ფართო შედარებითი შესწავლა საჭირო, რაც ამ გამოკვლევის წინამდებარე ნაწილის საგანს არ შეადგენს, არამედ შემდეგი ნაწილისათვის არის განკუთვნილი.

ამ წიგნში განხილული ან მოხსენიებული ისტორიული ძეგლები
და გამოკვლევანი*.

ათონის კრებული აღაპები	276	15
	73, 74-217, 218, 220, 221, 244	16
	218, 263	75
	219	122
ცა გი მთწმდლსა	335	19
ცა იე და ეფთმსი	14	28
	46	73, 74
	40	129
	8-9	135
<i>საგერსან რაგაორიძესა</i>		
<i>გაჩიასა და კელიე საჩხასა</i>	89—90	100
	67	106
	110	122
ანდერძი დავით აღმაშ. შიომღვი-		
მის ისტორ. საბუთები	16	16
	16-17	70
	18	74
აღაპები იერუსალიმის ჯვარის		
მონასტრისა გამოც. ნ. მარისა	4, 5, 31, 32	11
	19, 27	12
	14	14
	31, 68, 41, 20	15
	66, 70	16
	3, 4, 7	17
	19, 29, 52	22
	58	23
	12, 62—63	24
	25, 29, 43	72
	48, 52, 57	73
აღბულა ათაბაგი—სამართლის წიგნი		19, 21, 27, 47
ბარათაშვილი მ.—Нумизматические факты Грузинск. царства		1
Bartholomaei—Lettres numismatiques et archéologiques		1
Бартольдъ В.—Изъ Минцъ Кабинета при		
С.-Петербур. ун-в. ЗВОРА Об. т. XIV 36		49
ბარტოლდი ვ.—Персидская надпись на стѣнѣ		
Анйской мечети Мануче	17—18	9
	17	20
	17	21 შენიშ.
	18	54, 55

*) ციფრების პირველი წყება სათანადო ძეგლის გამოცემის გვერდს აღნიშნავს, ხოლო მეორე—წინამდებარე წიგნისას. 153 გვერდიდან (სიტყ. „სახარება მათეასი-თ დაწყებული“ ძეგლის გამოცემის გვერდი შავი ციფრებით არის აღნიშნული, თხელი ციფრებით-კი—წინამდებარე „სულხ-მთიანეთ-მეტროლოგიის“.

ჩათხამხანე—შქიქარაჲ ჴოჲ

ჟათათათათოქრე ჴაჲიჲ	309	50
	315	100
Bergman. Die nominale der Münzreform	6—9	48
Bibliotheca script. graec. et roman. Teubneriana. Scriptores originum Constantinopolitanarum rec. Th. Preger, fasc. prior. 84 §9		19
ბლომე—Introduction à l'histoire des Mongols par Fadl allah Kashid ed-din, Leyden-London 1910 წ.	135	20
Böckh A. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzflüsse und Maasse des Alterthums	260,262	70
	293	72
ბროსე მ.—Introduction à l'histoire de la Géorgie: Journal asiatique 1875 წ.		
pp. CLXXXVI—CLXXXVIII		33
Revue de numismatique géorgienne		1
Voyage archéologique, VII 43		50
Бурнашевъ —Картина Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго бегі-ჩევის გამოც., ტფილისი 1896 წ. 2.		41 შენიშ.
გიორგი მიხეილის ძე, დიდი მთავარი—Русскія монеты, чеканенныя для Пруссіи, Грузіи 1804—1833, Польши и Финляндіи СПб 1895 წ.	III	33
	II	43
	4 შენ.	44,46
გიორგი შერბული, ცაგ		7, 17, 68
გიორგი ჯანაიძე ფ. ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი გამოც. მ. ჯანაშვილისა	31	11
	44,66	12
	—	64
გრავინილი იოანე ბატონიშვილისეული წიგთსაცავისა		85, 89, 123.
გუჟამიშვილი დ. დავითიანი		62
Guthe N. prof. Kurzes Bibelwörterbuch, 1903 წ.	418	68
	Gewichte	73,114
გვლდენშტედტი Reise durch. Russland und im caucasischen Gebürge	358-359	13
	359	16
	390 393	23
	390-391	24
	392	25

	357, 392	26
	357-359	28
	356-359	30
	357	34, 39
	375	40
	359	41 ზენ., 44
	356	45
	355-359, 392	57
	393	74
	359	79-62
	393	81, 83, 84
	359	85
	393	86, 93, 101, 110, 112, 121, 122, 134, 135.
	359	89-90, 101, 108, 110, 114, 121, 134, 135.
დაბადება, შესაქმე	23 ₁₆	10
"	31 ₃₄	76
" გამოსლვათაჲ	XXVIII, 16	132
" ლევიტელთაჲ	XIX, 35	63
	XIV, 10, 12, 15	68
	XXIII, 12	83
რიცხუთაჲ	XVIII, 16; XV	68
	XV, 5	83
	XV, 6-7	95
	XV, 5-7	111
მეორე ზგულისაჲ	XXV, 13	62
	III, 11	133
" ისუ ნავედსი	7 ₂₀	10
	7 ₂₁	47
	26	124
" მსაჯულთაჲ	15 ₇	124
" რუთისი	3 ₇	124
" ნეშტთაჲ	III, 5	132
" იობისი	5 ₂₆	124
" სიბრძნე	11	63
" ესაია	40, 12	62
	40, 15	63
	V, 10	68
იერემია	30 ₉₋₁₀	10
	30 ₉₋₁₀	47
	52 ₂₁	132
" იეზეკიელი	46 ₁₀ , 5 ₁	62
	XL, 11, 13, 14	68

დაბადება, იეზეკიელი	XL, 5; XLIII, 13	132
„ მიქია	VI, 11	62
დავთარი დიდი აბზაზეთის საკათალიკო-	19, 24, 29, 33-36, 36-39,	} 29
ზოს გამოსაველისა, გამოც. ს. კაკაბაძისა	33-39, 33-35, 20	
	3-42	74
	9-36, 43-44	75
	3, 10, 12-17	77
	1-18	78
	19, 24-27, 39, 43-44	80
	7-8, 11, 12-15	82
	11, 26-27	84
	4, 41-42	85
	1-3	86
	33	87
	5 6, 17	92
	3 4, 43	93
	12-15, 31, 17-18, 33	94
	19, 40	95
	24, 27, 28	96
	10-11	111
	6	116
	10, 15	117
	18	124
	3 4	125
	18-19	130
	12-14	131
	25-28	133
	24-25	134
დავთარი საცაიშლოს გამოსაველისა	5-45	74
	20, 21, 40, 43	75
	6-45	79
	26, 27, 30, 31, 44	80
	42, 45	92
	24, 44, 45	93
	5-44, 45; 26, 27, 38, 46; 62-53;	} 95
	31, 36, 37, 38; 20, 21; 45	
	38-40	130
	42	133
	42, 45	134
ჩუთაიისის საყდრის გამოსაველი-	§ § 257, 259, 260, 265, 279, 282,	} 18
სა 1578 წ.	282, 316, 317, 353, 357, 358	

დავითარი ქუთ. საყდრის გამ.	§§ 457-518; 485-490, 512-514 და ჯუშლი	} 18 შენიშ.
		71
	§§ 382, 403, 411, 412, 419 421	} 72
	§§ 21, 22, 24, 26; 265, 344, 345	} 74
	§§ 115 119, 122-128	77
	§§ 175 177	79
	§§ 380, 381, 388	80
	§§ 21-23, 526, 258, 259-267	81
	§§ 123 150	82
	§ 439	83
	§§ 162-164	84
	§§ 457-492, 495-509	91
	§§ 457-487; 489-492, 495-500	93
	§§ 256, 258-267	117
	§§ 99, 151, 158, 161	118
	§§ 91, 99, 100, 101	118
	§§ 21, 22, 24-26	118
	§§ 117-119, 166, 178, 305, 310	118
	გვ. 15, 21	118
	§ 301	122
	§§ 121, 178, 179-214	124
	§§ 122, 123	130
დავითარი ხონის საყდრის გამო-		
შავლისა 1600 წლის ახლობანებში	5-13	74
	5-13;	77, 78
	9, 11, 13, 14	85
	15	87
	16, 20	93
	9	131
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი	* 528-529, გვ. 295	7, 12
კა შტეს დტსი	* 552, გვ. 820	63
	გვ. 305	133
Dorn—Beiträge zur Geschichte der kaukas. Länder, V. Geo- graphica	501-528	8
ვახტანგ VI. დასტურლამალი გამ.		
პ. უმიკაშვილისა	73	24
	33	42, 43, 45
	103	62

ვახტანგ VI. დასტურლამალი	91, 92, 100	63
	31 § 5ე	69
	77 § რაა	70
	99	70
	7, 18, 19, 51, 63, 72, 85, 90-92, 117, 125	71
	63	72
	33	72
	33-34	73
	9, 32, 45, 98, 103; 18	74
	7, 17, 20, 23, 45, 46, 48, 85, 91, 99, 100	76
	23	77
	6, 8, 9, 11, 18, 23, 31, 32, 44, 45, 83, 93, 123, 125; 18, 23, 44, 8 § 5ვ	79
	7, 11, 25, 31, 90-91, 94, 98	82
	25, 98	83
	48, 63	84
	10, 11, 31, 82, 83, 99, 110, 120	85
	45, 77, 99, 105	86
	91	87
	46-47	88
	33, 41, 60, 84, 99, 100, 110	89
	103	90
	31, 44	108
	93	109
	47	115
	8, 45, 85, 104	123
	44, 74	124
	18, 45	125
	47, 48, 99	126
	18, 21, 59, 69, 99, 100	127
	16, 91	129
	5, 90, 91	130
	23, 75-77, 82, 87	136
	35, 37, 45, 99	139
	116	140

ვახტანგ VII—სამართლის წიგნი	§ 15	1
	§ 16	9, 13, 23, 28, 29, 31, 52
	კარი თეთრის გარიგებისა	56
	§ 16	73

ვახტანგ VI—სამართლის წიგნი	კარი ვალისა	83
	§ § 123, 124 კარი ვალისა	85
	§ 16 კარი თეთრის გარიგებისა	97, 99
	კარი ვალისა	100
	§ 16	107
	კარი ვალისა	108
	კარი ვალისა 123, 124	113, 119
ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონი, შიომღვ. საბუთები	34, 35	69, 76
Voyage du Plan Carpina, გამოც. ბერვერინისა	58	8
თაყაიშვილი ე. Архео. эск. I.	84	16
„ Опис. рукоп. общ. распр. грамотн. I	590	19
Quatremère M. Histoire des Mongols de la Perse écrite en persan par Kaschid eddin, t. I, Pa- ris 1836 წ.	320 321 შენიშ. 120 138 not. 17	21 115
Кауфманъ, Русск. вѣсъ, его происхождение и развитіе въ связи съ исторіей русск. де- нежн. системы съ древн. вре- мени: Запис. нумизм. отд. арх. общ. I	164 174	48 102
Кауфманъ, Серебрянный рубль въ Россіи отъ его возникновенія до конца XIX в. СПб. 1910 წ.	19 65-67	22, 23 36
	341, 141, 152, 163-4, } 172	43
von Kremer Alf. Culturgeschi- chte des Orients	60 შენ. 2 62, 63, 200 260 შენ. 1 427	55 70 106 114
ლამბერტი არქანჯელო—სამეც- რელოს აღწერა	166	23
Langlois—Essai de classifica- tion des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours, Paris MDCCCLX	—	1

	131	33
Liber Mafātth al-olūm გამოც. van Viloten-ისა	77, 78 14 97, 14 97 77	70 73, 98 105 106 107
Luschin von Ebengreuth A. Prof. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 1904 წ.	31-36 156 163	7 42 43
Марковъ А. Каталогъ Дже- лаиридскихъ монетъ СПб. 1897 წ. LXXVIII		20 54
მარტი ბ. Дневникъ поѣздки въ Шавшетію и Кларджетію ТРАГФ VII	82	24
მარტი ტრ. XII		135
Меліоранскій П. М.—Арабъ филологъ о Турецкомъ языкѣ СПб. 1900 წ.	071	35
Меліоранскій Арабъ фило- логъ о Монгольск-мъ языкѣ ЗВО- РАОБ წ. XV вып. II-III, 1904 წ.	123	35
მინაწერი ბრეთის სახარებისა, ქეზი, II	386	22
Нершахи М.—Исторія Бухары, пер. съ персидскаго Лыкошина, г. Ташкент 1897 წ.	49, 50	49
წმ. ნინოს ცხოვრება, შატბერდი- სეული, ოპის. II	754	71
Nissen—Griechische und römi- sche Metrologie: Iw. Müllers Han- dbuch d. kl. Altertumwiss. I	869 678 848 847, 848	98 100 102 107
Notices et Extraits XIII	194, 244	55
ოლეარიუსი — Beschreibung der neuen orientalischen Reise	425	9, 27 შენ. 28, 44
ორბელიანი პაპუნა — ამბავნი ქართლისანი გამოც. ჩუბინ.	442	9

	417	14, 54
	416	56
	351	116
გამოც. პიკ.	158	54
	157	56
	165	136

ორბელიანი საბა — ევროპაში მოგზაურობის აღწერა. „ცისკარი“: 1852 წ.

№ 3	55	56
№ 4	62	110, 115
	48	135
ლექსიკონი	18 შენ., 23, 27, 28, 34, 63, 64, 73, 76, 79, 80, 82, 83-87, 89, 92, 96, 97, 99-102, 105-109, 111, 113, 114, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 129-133, 135, 136.	

ორბელიანი სტეფ. — *შათ-აილქიან ზაზანოქის აქსაკიან,*

ტფილისი, 1911 წ.	424	21
გამოც. მოსკოვისა	357	50
ოსესზეილი იესეს თავგადასავალი,		
გამოც. კაკაბაძისა	6	29
d'Ohsson Histoire des Mon-		
gols, IV	609	55
პახომოვი — Монеты Грузии	—	2
	80	25

ემენგულანი ყანაეთისა 1693 წ.

ქები II,	512	133
----------	-----	-----

ემენტაღმწერელი მონღოლთა

დროის	872 გვ. 716	7
	*820 გვ. 665	14, 18
	664,5	137

საქმე მოციქულთა	XXVII, 28	133
-----------------	-----------	-----

სახარება მათეისი XXII, 20 13; XX, 2 14; X, 29 26; VI, 27 133; XIV, 24, V, 41 135.

„ ლუკასი XII, 25 133; XXIV, 13 135.

„ იოანესი XII, 3 და XIX, 39 68.

სიგელი 890-913 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 2, 16 17.

„ 1020 წლ. ქები II, 34 136.

„ მე-XI ს. ნიკორწმიდისა ქები II, 48 10; 47-49 15; 45, 47, 48, 17; 48 შენ. 28 19; 46-48 68-69; 45-70; 46-48 71; 45 82; 46 136; 46-48 137.

1170 წლ. გიორგი III სჯლს სძელნი IV, 5 87.

- სიგელი 1190 წლ. თამარ მეფისა, შიო მღვ. ისტ. საბ. 22 71;
 „ 1202 „ „ გამოც. „ კაკაბაძისა „ 26 27 137; 28 138
 1227-30 წ. არს. კათალიკოზისა ქები II, 102—18, 71
 1246-50 წ. ქები, II 129 18, 73, 74, 100, 104; 128 71.
 1250 წლ. ახ. ხან. შიომღვ. ისტ. საბ. 65
 ქები, II 128 } 75
 გრიგ სურამელისა, ს. კაკაბ. გამოც. 6 }
 1259 წლ. რეონისა, ქები II, 133 11, 18; 137 61; 136, 137 69; 137 73;
 135, 137 75; 136 106, 117.
 1250-60 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 61 11; 59 73; 59-60 75; 60, 61 138.
 1250 60 წლ. ქები II, 129 77.
 1250 60 წლ. ქები II, 150, 153 73.
 1260 წლ. შიომღვ. ისტ. საბ. 67 138.
 1267-88 წლ. ქები II, 161 18; 159, 161 71.
 1433 წლ. ისტ. საბ. III, 15 76.
 1441 წლ. ისტ. საბ. III, 24 69; 23 76.
 1452 წლ. ისტ. საბ. II, 10 22.
 1454 წლ. ისტ. საბ. III, 34 71; 33-34 74, 99; 33 121.
 1459 წლ. ისტ. საბ. II, 13 138.
 1460 წლ. ისტ. საბ. III, 36 15, 22, 72.
 1474 წლ. ქები II 292 83.
 1475 წლ. ისტ. საბ. III, 40 69.
 მე-XY ს. მეორე ნახ. დას. საქ. საბ. I, 6 81.
 1512 წლ. ქები II, 329 22.
 1513 წლ. დას. საქ. საბ. I, 4 134.
 1514 წლ. ქები II, 333 69.
 1519 წლ. ქები II, 339 24
 1519 წლ. ისტ. საბ. III, 48 71.
 1520 წლ. ისტ. საბ. II, 30 69, 104, 138.
 1523 წლ. ქები II, 350 75, 87, 129.
 1523 წლ. ისტ. საბ. III, 54, 71; 55 74.
 1524 წლ. ისტ. საბ. II, 33 69, 71, 72, 100, 105.
 1540 წლ. დას. საქ. საბ. I, 12 81.
 1545 წლ. სქელს სძლნი I, 21 81.
 1546 წლ. ქები II, 387 138.
 1546 წლ. ისტ. საბ. III, 61 71
 1549 წლ. ახ. ხ. ქები II, 389-390 92.
 1560 წლ. ისტ. საბ. II, 45 138.
 1568 წლ. ისტ. საბ. II, 46 78.
 1569 წლ. დას. საქ. საბ. I, 20 26, 74, 80.
 1550-70 წლ. დას. საქ. საბ. I, 22 71; 25 74; 24 82; 24, 27 84; 25 85;
 23 91; 23 92, 118; 22, 23 126; 23 127; 25 134.

- სიგელი 1570 წლ. დას. საქ. საბ. I, 27 118.
 " 1573 წლ. დას. საქ. საბ. I, 30 118; 29 124.
 " 1586 წლ. დას. საქ. საბ. I, 20, 21 91
 " 1586 წლ. დას. საქ. საბ. I, 33 71, 72, 86.
 1590 წლ. ისტ. საბ. III 81 69.
 1590 წლ. საქ. სძელნი II, 24 26.
 1578-1600 წლ. საქ. სძელნი III, 126 7.
 მე-XVI ს. დას. საქ. საბ. I, 14 93.
 1611 წლ. ისტ. საბ. IV, 8, 26, 71, 79, 82, 83, 84.
 1613 წლ. ისტ. საბ. IV, 9 76.
 1619 წლ. ისტ. საბ. IV, 11 82
 1616-20 წლ. დას. საქ. საბ. I, 41 87.
 1628 წლ. დას. საქ. საბ. I, 42 80, 91; 41,42 92; 41 94; 41, 42 117.
 1629 წლ. ისტ. საბ. IV, 14 24, 25, 71, 79, 84
 1631 წლ. ისტ. საბ. IV 17 71, 76, 79, 82.
 1664 წლ. ქეები II, 482 138.
 1660-70 წლ. დას. საქ. საბ. I, 74 86.
 1675 80 წლ. დას. საქ. საბ. I, 78 94.
 1660-90 წლ. დას. საქ. საბ. I, 82, 24.
 მე-XVII ს. დას. საქ. საბ. I, 72 91.
 მე XVII ს. ქეები II, 482 85.
 1701 წლ. დას. საქ. საბ. I, 86 24.
 1705 წლ. ისტ. საბ. V, 7 131.
 1706 წლ. დას. საქ. საბ. I, 95 24.
 1708 წლ. ისტ. საბ. V, 16 71, 79.
 1712 წლ. დას. საქ. საბ. I, 104 24.
 1712 წლ. გამოც. ყორღანისი—ქართლ-კახეთის მონასტრ. და
 ეკლეს. ისტ. საბ. 64,66 108
 1700-12 წ. დას. საქ. საბ. I 103 24.
 1717 წლ. სქელ სძელნი II, 361 58.
 1722 წლ. ისტ. საბ. I, 19 13; 34 81.
 1730 წლ. დას. საქ. საბ. I, 122 24, 77; 121 80; 124 82; 122 93.
 1753 წლ. დას. საქ. საბ. II, 2 24, 77.
 1764 წლ. ქართლ. კახ. მონასტრ. საბ. 204 40.
 1758 65 წლ. დას. საქ. საბ. II, 29, 32 87.
 1769 წლ. დას. საქ. საბ. II, 39, 24.
 1770 წლ. დას. საქ. საბ. II, 42 93.
 1773 წლ. დას. საქ. საბ. II, 80.
 1776 წლ. დას. საქ. საბ. II, 58 93.
 1778 წლ. დას. საქ. საბ. II, 63 25, 86.
 1783 წლ. დას. საქ. საბ. II, 79 82.
 1782 წლ. დას. საქ. საბ. II, 77 92.

- სიგელი 1789 წლ. დას. საქ. საბ. I, 82, 84.
 „ 1787 წლ. დას. საქ. საბ. II, 91 16; 92 76; 89 80; 92 93.
 1787 წლ. სქლს სძვლნი III, 522 26, 27.
 1790 წლ. დას. საქ. საბ. II, 126 82, 133.
 1801 წლ. დას. საქ. საბ. II, 120 81.
 1790-1803 წლ. დას. საქ. საბ. II, 134 25; 132 77; 127, 132 92.
 1803 წლ. დას. საქ. საბ. II, 161 85.
 1805 წლ. დას. საქ. საბ. II, 149 133, 139.
 1808 წლ. დას. საქ. საბ. II, 161 84.
 „ 1812 წლ. დას. საქ. საბ. II, 171 24.

Sauvaire M. Matériaux pour

l'histoire de la numismatique. Jour- nal asiatique 1882,

fevr.-mars 40; 111, 114, 115, 116,-117, 127 48

1886 წ. fevr.-mars-avr. 155-6 104.

ტიზენჰაუზენი ე. Монеты Восточнаго халифата СПб 1873 წ.

VI 14; XIII 47; XI 48; XII, XIII შენ. 7 55.

ტიზენჰაუზენი ე. Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды т. I СПб.

242 55.

ტლაშაძე იესე—კათალიკოზ ბაქარიანი

14 § 72 9.

ტურნეფორი პროფ. Voyage du Levant I ამსტერდამის 1728 წლ. გამოც.

131 23, 28, 34, 55 შენ., 56.

უმეკაშვილი პ. დასტურლამალის ლექსიკონი

88, 109, 115, 125.

ქსენოფონტე Anabasis I 5, 6 70

ჯიფშიძე ი. მეგრ. გრამატ. ლექსიკონი

95, 110, 117.

Chaudoir Aperçu sur les monnaies russes c. IX

33.

შარდენი Voyage en Perse, პა-

რიზი 1723 წ. გამოც. I. 143, 118 114.

შერიფ ადდინალი იეზიდი The Zafarnamah, Calcutta 1888 წ. II,

იქ 8

შოთა რუსთაველი ვეფხის ტყაოსანი გამოც. ი. აბულაძისა 1914 წ.

§ 230 51; § 424 75 შენ.; § 418 135.

შოთა რუსთაველი

—ვეფხის ტყაოსანი

გამოც. კაკაბაძისა,

137 § 975 47; 352 48;

გამოც. ი. აბულაძისა

122 § 952 47;

§ 1367 50; § 702^{ა-4} 51; § 327^ა 48;
 § 975, 437, 6691¹⁻² 51; § 1364 50; §§ 679^{ა-4},
 § 352 70; § 975 71; 680, 681² 51;
 § 51 75. § 952^ა, 412, 66¹⁻²
 51; § 327^ა 70
 § 953 71; § 26,4224 75.

ცენკერის ლექსიკონი 27, 36, 38, 81, 98, 99, 115.

ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალისა

—ხელთნაწერი 7 52.

ს. კაკაბაძის გამოც. 8 53.

წარწერა მე-XIII ს. ბატზე გამოც. ბროსესი Voyage VII,

43 70.

წარწერა 1543 წლ. ბრეთის სახარებისა ქეპი II

336 82.

წიგნი ერწო-თიანეთის საეკლ. გა-

მოსაღების გარიგებისა ტფ.

უნივ. სიძვ. მუზ. გრაგნი-
 ლი № 15.

17, 69, 70, 136.

„ სამთაწილის სარგოს გარი-

გებისა 1459 წ. გრაგნ. ტფ.

უნივ. სიძვ. მუზ. № 559 და
 918 ს. ჯანაშიას გადმონა-
 წერით.

69, 133, 136.

„ სამთაწილის სარგოს გარი-

გებისა, ქეპი II,

273 17, 69, 75, 122, 124.

„ ქალაქის მოურავის ხელი-

სუფლება-სარგოს გარიგე-
 ბისა, სკლის სძელნი II.

529 16, 58; 525 58; 527 62; 524-527 76;
 523-526 77; 524, 526 82; 527, 534 89;
 523-524 116; 524, 526 131; 527 134.

„ კიზიყის მოურავის სარგოს

გარიგებისა 1798 წ. სკლის

სძელნი III,

137 81, 85, 113, 126.

წილქელის სარგოს გარი-

გებისა ქეპი I.

69.

წილქელის სარგოს გარი-

გებისა ტფ. სახ. უნივ. სიძვ.

მუზ. გრაგნ. № 15.

17, 69.

წილქელის 1669 წ. გამო-

საღების გარიგებასა. ა. ხა-

ხანაშვილის გუჯრები.

71, 79, 80, 127.

მზითვისა ანუქა ბატონიშვი-

ლის 1712 წ. სკლის სძელნი III, 489 127; 486-488 128

- წიგნი მზითვისა ანა დოლენჯი-
შვილისა 1736 წ. საქ. 404, 405, 408 127.
სძელნი I,
„ საალაპო 1566 წლ. ქეპი II, 406 72.
„ საიჯაროსაპირობო დარე-
ჯან დედოფლისა. სქლს
სძელნი III, 246 7 13, 14.
ხელნაწერი ტფ. ს. უნივ. სიძვ. მუზ.
№ 65 1210 წლ. ქორდანია
Опис. Р. Ц. М. 63 64, 65.
ხელნაწერი ტფ. ს. უნივ. სიძვ. მუზ.
№ 238, გადაწ. 1793 წ. ქორ-
დანია. Опис. Р. Ц. М. 63 64, 65.
Chronique de Josué Stylite გა-
მოც. პ. მარტენისა ასურუ-
ლი დედნის გვ. 31 თავი XL } 70
ფრანგული თარგმნისა XXXV, 40 }
კელმწიფის კარის გარიგება გა-
მოც. ე. თაყაიშვილისა ტფ.
1920 წ. III 52; 5 99; 86.
ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ე. ისტორიის
მიზანი და მეთოდები 3
საქართველოს ეკონო-
მიური ისტ. I. 96 41.
ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ე. საქართვე-
ლოს ეკონომიური
ისტ. II 73, 88, 90, 103.
ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი მ ო ს ე — ფ. გორ-
გიჯანიძე და მისი შრო-
მანი 31 11.
Hammer-Purgstall Geschichte der
Ilchane II 160 20; 160 161 109.
Hübschman Arm. Gram. 134 32.

საქუთარო სახელეების საძიებელი

აბესაძე 16.	აბულაძე ი. 47, 48, 50, 51, 70, 71,
აბრაამ 10.	75, 135.
აბუ აბდალაჰ მუჰამედ იბნ.	აბულახტარი 15.
ახმედ იბნ-აჟსუფ ალ-ქიატიბ.	აბუ-ჰანიფა 114.
ალ-ხვარეზმ 73, 98, 105, 106.	ავგერიანი 100, 106, 122.

ავთანდილი 47, 50, 51, 71.
 ათინა 40.
 ალ-ომარი 55.
 ალექსანდრე I დიდი 8, 21, 76.
 ალჯარაჰ აბდალლაჰ, სომხეთის ამირა 104.
 ამერეთი 88, 111, 124, 134.
 ამილახორი გივი 74.
 ამირ ხასლუ ყანდიშალის რუ 88.
 ამირ ხასლუ ქორ არხის რუ 88.
 ანანია შირაკელი 100, 106.
 ანასულლი 16.
 ანტონი მოძღვარი 11.
 ანტონი კყონდიდელი 137.
 ანუკა ბატონიშვილი 127.
 არაბეთი 114.
 არაბთა სახალიფო 55, 102.
 არაგვის ხეობა 117.
 არმაზი 76.
 არმაზის ციხე 21, 22.
 არსენი კ თალიკოზი 18.
 არსენი მოძღვარი 15.
 არლუნი 18.
 ასშათი 70.
 აღბუღა ათაბაგი 12, 19, 21, 26, 27, 47, 51, 52.
 აწყვერი 131.
 ახალდაბა 85.
 ახალიუბანი 69.
 ახალციხე 131.
 აჰვაზი 48.
 ბაადურ ყუარყუარე ათაბაგისძე 15.
 ბაგრატ III 25.
 ბაგრატ IV 25, 63.
 ბაგრატ იმერთა მეფე 24, 81.
 ბაკის უბანი 77, 81.
 ბანტუა იოანე 123.
 ბარაბაძე გვტია 94.
 ბარათაშვილი მიხეილ 1.
 ბარდავი ქალ. 104.
 ბარტჰოლმი ვ. 9, 20, 21 შენ. 49, 54, 55.

Bartholomaei I.
 ბარძიმ ერისთავი 29.
 ბარხანი-ხატი 20.
 ბასილი იოანეს ძე მეფე 36.
 ბასრა ქალ. 105.
Басмачи 50.
 ბაქარ ვახტანგის-ძე 9.
 ბაღდადი 14, 48, 105.
 ბელადორი 104.
 Bergman 48.
 ბეჰა ათაბაგი 21, 27.
 ბეშქენ ვარდანის ძე მანდატურთ-უხუცესი 14.
 ბლოშე 20.
 Böckh A. 70, 72.
 ბოლნისი 127.
 ბორენა თურგთა ბიქილა გიჟს მელ-ლე 17.
 ბოსლევი 16.
 ბროსე მ 1, 33, 50, 70.
 ბუეთი 82.
 ბურნაშევი 41, 45.
 გაბრაჟა გაიღურთი 92.
 გაბუნია იე 124.
 გარისელაშძე იე 75.
 გელათი 104.
 გიორგი II 25.
 გიორგი III 49, 50, 87.
 გიორგი XII 44.
 გიორგი ბრწყინვალე 17, 21, 27, 51, 52, 54, 55.
 გიორგი ლაშა 10, 49.
 გიორგი მერჯული 7, 16, 68.
 გიორგი მეფე 79.
 გიორგი მიხეილის ძე დიდი მთავარი 33, 43, 44, 46.
 გიორგი მთაწმიდელი 7, 19, 27, 73, 74, 129, 135.
 გიორგი საქართველოს მეფე 8, 10, 12.
 გიორგი ზუცესმონაზონი 19.
 გოლგოთა 15.
 გორგიჯანიძე ფარ. 11, 12, 47, 64.

გორი 72.
 გოშფარი 26.
 გრიგოლ სურამელი 75.
 გრიგოლ ფანასკერტელი 14.
 გრიგოლ ხანძთელი 16. 17.
 გურამიშვილი დ. 62.
 გურია 24.
 Guthe H. prof. 68, 73.
 გვლდენშტედტი აკად. 13, 16, 23-29,
 34, 36, 39-41, 44, 45, 57, 58,
 65, 70, 74, 79-86, 89, 91, 93,
 101, 103, 105, 108, 110-112,
 114, 116, 121, 122, 134, 135.
 დადიანის ასული ზეარამზე 24.
 დადიანი ვ"ნ 50.
 დადიანი ზვიადი 50.
 დადიანი ლევან 23, 31.
 დავით აღმაშენებელი 11, 25, 48, 49,
 62, 74.
 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი
 7, 11, 62, 133.
 დავით კათალიკოზი 99, 120
 დავით კურაპალატი 25.
 დავით მეფეთა მეფე 73.
 დავით ნარინი 18.
 დანიელ წინამძღვარი 22, 72.
 დარეჯან დედოფალი 13, 14.
 დარჩელი 95.
 დემეტრა 81.
 დიასამიძე ვარამ 72.
 დიდებულები ალ. პრ. 98.
 დიმიტრი თავდადებული 7.
 დოლენჯიშვილი ანნა 127.
 ეგვიპტე 56.
 ევროპა 110.
 ევროპა დასავლეთი 15, 41, 43.
 ეკვატორი. სოფ. 18.
 ელ. შეკადრასი 48.
 ელსინდი იბნ შაჰე 55.
 ერეკლე მეფე II 9, 10, 25, 39, 44,
 56, 60.
 ერწო-თიანეთი 11, 17.

ეფთვზე ზთაწმიდელი 129.
 ეფრონ 10.
 ეახტანგ მეფე VI 1, 9, 13, 14, 21,
 23, 24, 28, 29, 31, 32, 39, 40,
 41, 43, 44, 45, 52, 56, 61, 63,
 65, 69, 72, 73, 75-77, 79,
 81-90, 97, 99-101, 103, 107-109,
 112, 113-116, 123-127, 129,
 130, 138, 139.
 ეახტანგისაიშვილი გოგიჩა 118, 119.
 ეახუშტი ბატონიშვილი 1, 65, 132.
 ეირისალაძე ზურაბი 86.
 ზაქარია ყაზვინი 8, 50.
 ზაქარია ყარაიეთის ეამგულანის შემ-
 მზადებელი 133.
 ზეედგინიძე თაყა ამილახორო 22, 71,
 74.
 ზნაკუა 136.
 ზოსიმე 75, 138.
 თავდირიძე ამირი 73.
 თავართქილაძე 85.
 თამარ მეფე 10, 49, 137.
 თაყაიშვილი ე. 16, 19, 52, 69, 113.
 თეთრი სოფელი 89, 126, 127.
 თეთრი წყარო 91.
 თეიმურაზ მეფე II, 9, 10, 39.
 თემურ ლენგი 8.
 თეონელა კახაბერისძეთა ასული 50.
 თილითი 29, 75
 თორნიკი ერისთავი 27.
 თრიალეთი 139.
 იასე იასეშვილი 13.
 იბნ ალ ასირი 48.
 იბრეიმ შაჰ სულთან 54.
 იერუსალიმი 11, 22.
 იმერეთი 24, 85, 88, 112, 121, 124.
 ინგლისი 43.
 ი"ე 17.
 იოანე ათონელი 28.
 იოანე-თორნიკე 7, 28.
 იოანე კახელი 15.
 იოსები შამა 12.

იოსუაშ სეიტე 70.
 ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი ბაბაურ 15.
 ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი გარსევან 15
 ისანდერ აღაბეგს-შვილი 16.
 ისპანი 48.
 იტალია 15.
 კავთისხევი 123, 139.
 კაკაბაძე სკ 24, 25, 47 48, 50, 51,
 52, 70, 71, 75, 138.
 კატმერი 20, 115.
 კიუმბენი ი. პროფ. 22, 23, 36, 43,
 48, 102
 კახა ერსთვთ ერისთავი 11, 18, 61,
 69, 75, 117, 118.
 კახბერი 17.
 კორნეგი გენ. 43.
 კოდ შ, 48.
 კორხეთი 23.
 კონსტანტინე ბიზანტი. კეისარი 16.
 კონსტანტინე'ოლი 19.
 von Kremer Alf. 15, 70, 105, 106
 114.
 კრატუშაძე ამინდარა 131.
 კუბითი 138.
 კუშა 105.
 კვამი 102.
 ლანგლოის არქანჯელო 23.
 Langlois 1, 33.
 ლანდის 'ყარაი 26.
 ლექსნი გიორგა 81.
 ლილი 138.
 ლიპარინი ხენწი 87.
 ლიხთ ამერეთი 78
 ლიხთ იმერეთი 78 80, 83 85. 87. 89,
 91 94, 110, 112, 121, 122, 124,
 125, 130.
 ლიხთ მთა 133.
 Luschin von Ebengreuth A. prof. 7,
 42, 43.
 მაყარდი 105.
 მახოვი 77, 81, 93 131.
 მაყარი 55.

მაყარე შენიეყოფილი 22, 73.
 მაკი ს ძე 69.
 მაღაქა 2.
 მაღისთავა 85.
 მარო 6. 17, 24, 63, 135.
 Марков А. 20, 54.
 მაყარე გიორგი 29.
 მაღლობელი აღმოსავლეთი 9.
 მაჰმად ხ. 136.
 მელორანსკი პროფ 35.
 მელორანსკი სოლომონ 43, 44, 46.
 მელორანსკი კათალიკოზი 136.
 მახონი 20.
 მიქელ კახილი 15.
 მიხეილ VII დიდი ბიზ. კეისარი 16.
 მესხი 75, 94.
 მეჯარე უბანი 18 შენ., 93.
 მეჯარე აბრამა 18.
 მეჯარე მახარა 18.
 მეჯარე ს. 117.
 მხიარ გოზი 50, 100.
 ნაგოზი სოფ 92, 94, 124.
 ნაენახევი სოფ. 82, 85, 116.
 ნაენახევი სოფ. 75, 79. 84, 96, 133,
 134.
 ნაუბაძე ზორიშვილ კუშტადოელი 15.
 ნასირ დ. დოლაძე იბე მაღალი 48.
 ნაგბადინის რე 88, 112.
 ნემაძე 49.
 ნიქიფორ III ბოტანიტი 16.
 Nissen 98, 100, 102, 107.
 ნუე მაი 55.
 ნიქიფორ მისიონერი 21.
 ოდიში 50.
 ოლეარიუსი 9. 27 შენ., 28, 44.
 ობლიანი პაქუნა 9, 13, 39, 54,
 56, 115, 116, 136.
 ორბელიანი საბა 1, 18 შენ., 23,
 27-29, 31, 34, 56, 63-65,
 72-76, 79 92, 94. 96-103,
 105-114. 116, 119, 121-125,
 127, 129 136.

ოზბელაიანი სტეფ. 20, 21, 50
 ოზბელიანი სუჰბატ 21.
 ოსე. შვ. ლი იესე 23.
 ოსპალეთი 38, 81, 88, 136.
 d'Ohsson 55.
 ოქს. ნა 85.
 პაპოშვილი 1, 2, 25.
 პიტლოვანი 70.
 პეტრე დიდი 48
 პლა კარპინი 8.
 ქუჩაძე თ. 19, 40, 64, 75, 104,
 108, 138.
 რაზნევი 45.
 რაზიდედინი 20, 109
 რაქა 77, 82, 86.
 რაკიტი 118
 რომი 40, 47.
 როსტევენ მეფე 50
 როსტომ მეფე 45.
 რუსეთი 22, 23, 32, 36, 41, 43, 46.
 რუჰლან მეფე 25.
 საბერძნეთი 47, 73.
 სამარყანდი 49
 სამეგრელო 23, 24, 82, 88, 95, 96,
 100.
 სამცხე 15, 72.
 სარგის ზოცოს ძე 15.
 საფარა 16.
 საქართველო 2, 7-10, 14, 16-26,
 28, 29, 31, 32, 34, 35, 38-41,
 43-52, 54, 57, 65-70, 72 74,
 78, 86, 97, 98, 102, 104, 105,
 112, 114, 115, 119, 127, 132,
 137.
 საქართველო აღმ ან ავერი 18, 23,
 24, 26, 30, 31, 34, 45, 56, 57,
 65-67, 70, 75-82, 84-89,
 91, 101, 103, 103, 103-110,
 112, 114, 116, 121, 124, 126,
 127, 129, 133, 135, 139.
 საქართველო დას ან იმერი 16, 18,
 23 26, 30, 31, 57, 65-67, 70,

74 89, 91, 92, 101, 108, 110,
 111, 116, 117, 121, 124, 127,
 130, 131, 134, 135, 139
 საქუჩულარი 79, 95, 130.
 საჩხეური 82.
 საციშლო 95.
 სახ. ლიფო 40, 47, 114.
 საჯიანო 95.
 სეიმონ მეფე 26
 სეიმიჩავე 91.
 სკლიაროსი 7.
 Sanvaire M. 40, 48, 50, 104.
 სოლალაშვილი ივანე 71.
 სომეხი 47.
 სონხეთი 50.
 სონხეთის მთა 138.
 სპარსეთი 9, 20, 23, 27, 28, 32, 37,
 38, 44, 45, 47, 48, 54, 56,
 70, 88.
 სტამბოლი 115.
 სტუფანეს ძე 138.
 სუბეისი 94.
 სუბ-ნისშვილი ვარაზი 12.
 სხალტის წყალი 137.
 ტაშირი 138.
 ტიზენჰაუზენი გ. 14, 47, 48, 55.
 ტლაშაძე იესე 9
 ტოსტარი 48.
 ტურნეფორი პროფ. 23, 28, 34, 55,
 56.
 ტფილისი 8, 9, 18, 32, 54-56, 77.
 ტყეიბული 73.
 უმიკაშვილი პ. 24, 42, 88, 89, 109,
 115, 125, 126.
 ფადარ ალიას პ ტარა რუ 88.
 ფარსმანის ძენი 15.
 ფარცმანაყანევი 82, 84, 111.
 ფერაძე ნონია 16.
 ფილ. პე მონაზონი 12.
 ფლავიოსი იოსებ 68.
 ფრიდონი 47, 51, 71.
 ფურცელაძე დ. 113.

ქართლი 89, 124.
 ქერაბინი მამა 22.
 ქვათაკევი 104.
 ქველი ვაჟა ძე ბასილი 11, 17.
 ქსნოფონტე 70.
 ქსნის საერისთავო 123
 ჭნის ხეობა 7, 78, 112.
 ქუეყლოანი 17.
 ლიტრიფა 49.
 ყაზ. ნ. ყაენი 20, 54, 55, 109
 ყაზვინი 48.
 ყანჩველი მელქისედეკ 74.
 ყაჩაეთი 137.
 ყირიმი 30.
 ყიფშიძე იოს. 94, 95, 110, 117.
 ყრინტაძე გოტია 122.
 ყუაჩ ყუაჩე ათაბაგი 15.
 შარდენი 114, 115.
 შაქარაშვილი ფილიპე ზღვდელ-მონა-
 ზონი 72.
 შაჰ სულთ. ნ. იბრაჰიმ 9, 13, 54, 56.
 შერიფ ადღინ ალა იეზუდი 8, 10, 22.
 შიო მღვიმე 11.
 შოდუარი ნუშიზმეტი 33.
 შოთა რუსთაველი 47, 50.
 შელაქარი 89, 112, 126, 127, 138,
 139.
 შური 72.
 შქმერი 15.
 შქლო 15.
 ჩ. ნეთი 20.
 ჩაჯაქი ვახტანგ 24.
 ჩგ ბონაშვილი 9, 54, 56.
 ჩხ. რა 82, 93, 125.
 ცაგარელი ალ. პროფ. 33, 34.
 ცაიში 95.
 ცენკერი 27, 36, 38, 81, 98, 99, 115.
 ციციშვილი მერაბ 63.
 ცხიდაძე 15.
 წინაყარო 139.
 წუშულუა გამიძულა 91.

წყაროგზური 95.
 ჭალა 95.
 ჭალა-ნიჯაიანო 79.
 კილაჩე ჯავახ 92.
 კიკნაძე ზ. 54, 56, 62, 136;
 ჭოლაძე 81.
 ხათუთა 75.
 ხარტონ ხუცესი 16
 ხატაეთი 21.
 ხაუტელი 29, 75.
 ხაქუმბერიძე ზაქარია 85.
 ხეფი 95.
 ხიბულა 29, 75.
 ხოვლე 18.
 ხოირი 29, 75.
 ხონი 29, 77, 82, 93, 122
 ხორასანი 48, 49.
 ხოსრო ძე შირვან შაჰი 105.
 ხოფი 91.
 ხუაშაქი ქართლის ერისთავის ბეჟაის
 ასული 56
 ხუზისტანი 48.
 ხუცისძე სულა ყოფილი სერაპიონ 65.
 კიფში 19.
 ჯაგ ხიშილი გოშუარ 26
 ჯამბეგაშვილი 72.
 ჯანაშა ს. 17, 69, 78.
 ჯგალი 75, 79, 92, 93, 95, 134.
 ჯილაირები 9.
 ჯიშაშტალო 82.
 ჯომისტარო 75.
 ჯინჭარის ძე 82.
 ჯიქთუბანი
 ჰაიდარ-რაჯი 21.
 ჰამმერ-კურგუტალი 20, 109.
 ჰაუნ ალ-რაშიდი 49, 55
 ჰერბერტდანი 36.
 ჰრნელის თავი 17.
 ჰოლანდია 56.
 ჰულაგუ 8.
 ჰულაგუ ყაენი 88.

ბერძნულის სპილენძი

აბაზი 23 28, 30 32, 34, 35, 38, 40,
13, 44, 46, 51, 52, 55, 56-58,
113, 139. აბაზიანი 25, 30,
32-35, 39, 43, 45, 51, 54, 57
ნახევარ აბაზიანი 30. ოზ დან-
გინი აბაზი 26, 27. 1½ აბა-
ზიანი 30. ორბაზიანი 32-35,
39. 2½ აბაზიანი 30. სამაბა-
ზიანი 9, 14, 24, 30, 39, 54.
ხუთაბაზიანი 31, 35, 36, 39,
40 რვა აბაზიანი 40.

აბრა 62, 63 عبرا 63.

ადლი 62, 134, 135.

აიარი 41-43 عيار 42.

ალთუნი 28, 35. آلن, آلتون, الطن
35. ალთინი 36-38.

აჟურა 19.

argent 10.

argentum 10.

არკრა 19.

არყ რიო 10.

არყუარა 19.

არღო 65

ასლანი 31, 56; აბუელ 56, ასლანე 45.

ასფიო 26.

ასსარონ 64.

ას-რიცხი 32.

ასარი 12, 18.

ატარი 95.

აღჯი 136.

აჟი 38.

ბაღია, აჟი, اط 129, 130.

ბათმანი 81, 110, 115. باطن, باطن
81 სტამბოლის ბათმანი
110, 114, 115.

ბალაში 20, 21. بالشي, 20.

ბალაში 20. بالشي 20.

ბისინე 65.

ბისი 27, 28, 45, 46.

ბიშტი 29.

ბიჯი 133, 135.

ბოჩხლა 90, 121.

ბოტანატი 1.

ბოტინატი 15, 16.

გალა 123, 124.

გამოწევა 61, 90.

გამოწეული 61.

გასაზომი 61, 62.

გეა 114.

გიორგული 1, 17, 21.

გობი 96.

გოდორი 85, 116.

გოდორ-მარხილი 125.

გოზ ჟრი 90, 122.

გომორ 65.

გორა 87, 91, 122.

გოჯი 132.

გოჯეული 132.

გრამი 64, 97-99, 101-103, 107,
108, 115.

გრივი 68, 69, 105, 106, 137.

გრიბა, გრიბ, გრიბ 69: الجرب
რიბ 69, 106, 107.

გუედი 68, 83, 84, 95, 96, 111, 121.

გულა 94.

ნახევარი გულა 94. უფროს-უ-

ცროსი გულა 94.

გუთანი 138, 139.

გუთნელი 139.

გულგულა 42.

გული 126.

ნახსენი 132.

დამწერლობითი მცოდნეობა ანუ პა-
ლეოგრაფია 3.

დანგი 20, 26, 27, 31, 32, 48, 51,
52, 64, 97, 99, 102, 107. دنگ
27. ერთიანი დანგი 27, 51, 52.
ორიანი დანგი 27, 51, 52.

დასტა 127.

დღი 9, 14, 39. 14.

ბეჟარის 14.
 დენარა 64.
 digitus 132.
 დიდ ღრაქა 64.
 დიდ ღრაქმაჲ ვეცხლისა 10.
 დინარი 8, 14, 20, 21, 23, 37, 38, 48, 54, 55. ოთხ დანევიანი დინარი 21.
 დაპლუმბატიკა იხ. სიგელთაპლუმბა.
 დირაქვი 17, 20, 27, 32, 48, 49, 54, 55, 98, 105, 106, 114. ყაზანაური დირაქვი 20.
 დორა 84, 90, 121, 122.
 დორაკი 84, 90, 111, 121.
 დოქა 86, 90, 93, 121, 122.
 დრამა (ფული) 11, 16, 17, 20, 24, 25, 27, 31, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 64.
 დრამა (საწონი) 68, 70, 97, 99, 100, 102, 105, 107-110, 114. დრამაჲ ქალაქური 70.
 დრაჰმანი 14, 15, 20, 48, 50, 55, 64, 97, 101. დრაჰმანი ღუჯატი 14, 15.
 დრაჰმანი ფოტანიატი 15. დრაჰმანი კონსტანტინატი 14, 15.
 დრაჰმა 68, 107, 108: ბრძანაჲ 108.
 ღუჯატი 16, 19, 30, 56 58.
 დლ სა 136-138.
 დლაური 136, 138-140.
 დრაჰმა 81.
 ებრიზი 48.
 ეჯი 135.
 ეიაფი 21.
 ვერცხლი 10 13, 49, 55. ვერცხლი დრამაჲ 10, 11, 17.
 ვეჯუბი დასტურალმალი 42.
 ვოილი 107, 108.
 ფოტანიატი 16.
 ზარაფი 44, 64.
 ზარაფხანა 9, 13, 26, 27, 43-46, 54, 55.

ზარი ან ძარა 124.
 ზედაწერილი 13, 31, 33, 49.
 ზენი 124.
 ზნაჲ ანუ ძნა 124.
 ზურგი (საზომი) 124.
 ზურგი 49.
 თამამ აიარი 41-43, 72; 42.
 თანგა 8, 10, 21-23, 36, 76. تانگه, تانگه 22. შუბიანი თანგა—Копейная денъга 36. ხმლიანი თანგა—Мечевая денъга 36.
 თასი تاس; 129. Tasse 129.
 თალარი 88, 112, 115, 116. تالار, تالار 88. ნახევარი თალარი.
 88, 112.
 თეთრი 1, 9, 11-14, 17 21, 25, 27-29, 31, 33, 40, 48, 51-54. ვენეტიკური თეთრი 12. ნახევარი თეთრი 18. საიერუსალიმო თეთრი 12. სპილენძის თეთრი 34. ფრანგული თეთრი 9. ქართული თეთრი 33, 36. ყაზანური თეთრი 21. ხუთიანი თეთრი 52. ხუთდანეიანი თეთრი 52. თეთრის მკვლელი 12. თეთრის სასწორი 12, 47, 64.
 თევზი 87.
 თევზი (სასწორისა) 63.
 თევზი 87.
 თითი 132.
 თუჰანი 13, 23, 29-31, 37, 38, 45, 56, 57. თუჰანი მონღოლური 23, 37, 38. თუჰანი ქართული 23, 37-39.
 თუნგი 60, 89, 90, 116, 117, 121. تونگي, تونگي 90.
 თუხტი 73, 100, 110, 112-115, 121. تухتي 114.
 იმპერიალი რუსული 30, 57.
 იუზალთუნი 56.
 კაბიჭი 61, 62, 68 70, 75, 78, 79, 83, 104-109, 111, 119, 120,

137-139. კაბო 70. القبط
70. კაბიზი 70, 105. *Капитан*,
კაპითე 70. *Капитан* 70. კაბიწი
ათ ლიტრიანი 105, 106, 109.
119, 120. კაბიწი სამგრივიანი
ან სამკოლიანი 105. კაბიწი ათ-
კოლიანი 105. კაბიწი რვა-ლი-
ტრიანი 106, 109, 119, 120.
კაბიწი თორმეტ ლიტრიანი
119, 120. კაბიწ გუერდი 83.
კაბიწი დიდი 69. ერაყული კა-
ბიწი 105. სასანური კაბიწი
105, 106. სეფე კაბიწი 69. ლო-
• მორ კაბიწი 68.

კალათა ანუ კალათი 131.

კარასეული 74, 119, 122. კერასეული
74. *Караси* 122.

კარჩხალა 75, 122.

კასბეგი ან ყასბეგი 28, 44, 45.

კასრი 86, 121. ნახევარი კასრი 86.

კატული 68

კატსაკი 65.

კანდინარი 7. 64.

კეჭკე 130.

კერატი, ყირათი ან ყარატი 31, 64,
72, 73, 97—99, 101, 102, 107,
108, 110. კერატონი 98.

72. *каратион* 98.

კეფი 136.

კეცი 63.

კეხი 92, 117

კეანხი 75.

კეერსი 127.

კირმანული 1.

კოდი 65, 78, 79, 92, 100, 105,
108-113, 119, 120, 138. ნახევარ-
კოდი 79, 104, 117. კოდი
რვა ლიტრიანი 108, 109, 119,
120. კოდი ათ ლიტრიანი 108,
109, 119, 120. კოდი თორმეტ-
ლიტრიანი 108, 119, 120.

კოკა 61, 82, 71, 73-75, 83-87,

89-91, 99, 100, 103, 104, 111,
117-122. კოკა-გუერდი 83. დი-
დი კოკა 77, 104. მონასტრული
დიდი კოკა 74, 100, 104. მრთე-
ლი კოკა 74; ნახევარი კოკა
74, 121. პირველი კოკა 74, 99,
119; სეფე კოკა 104. ცოტა კო-
კა 74, 99, 104. რვიანი ან რვა-
ლიტრიანი კოკა 118 120 ცხრია-
ნი ან ცხრა ლიტრიანი კოკა
118-120; ათიანი ან ათლიტ-
რიანი კოკა 118, 119, 121;
თორმეტრიანი ან თორმეტ-ლიტ-
რიანი კოკა 118-120; თოთხმე-
ტიანი ან თოთხმეტლიტრიანი
კოკა 118-120; ოცდამეცხრე-
ლიანი კოკა 117, 119, 120.

კონა 123.

კონსტანტინატი 16.

კორა 68.

კოროს 64.

კბიძე 68.

კოშირი ან კოშრი 63.

კოჭი; დიდი კოჭი; მომცრო კოჭი 127.

კოკობა 74, 122.

კუახი 92, 117.

cubitus 133.

კუშში 30.

ლანგარი, 131.

ლეგენდა 13.

ლეტონი 64.

ლიტრა 60, 64, 65, 68, 71-73, 82-85,
90, 91, 97-122, 129, 130. libra
72, 98, 100, 102; *Литра* 72.
რიტლი 38, 72, 102, 103, 106,
აწინდელი ანუ ახალი ლიტრა
100, 102, 107, 108, 113, 114.
გორული ლიტრა 71, 72, 100,
101, 103, ერაყული ან ერაყის
რიტლი (ლიტრა) 102, 103,
105, 114, 116. პირენდული
ანუ ძველი ლიტრა 97-103, 107.

113. რომელი ლიტრა 102.
ფრანგული ლიტრა (libre) 115.
ქალაქური ლიტრა 71, 103 ქარ-
თული ლიტრა 114-116. შამა-
ხური ლიტრა 72 ცოტა ლიტ-
რა 104. ნახევარი ლიტრა 72
ლიტრის მესამედი 72.
ლიჯი. ნახევარი ლიჯი 95.
ლოლარიკი 63.
ლოლარიკონი ან ლალარიკონი 91,
94, 117.
მაკეუკი 105.
მანა 98, 115.
მანი 65. თავრეყის მანი 115
მართ-აწონილი 48
მანჯანიკი 126, 127. დიდი მანჯანი-
კი 126.
მარდა 64.
მარჩილი 24, 30, 32, 39, 40, 45, 52.
მარჩილი (საწონი) 91.
მარხილი 125.
მახათელი 80, 92, 117.
მეკერმე 44, 64.
მენ.ხევრე 93.
მენი 109, 116.
mensura 68.
მერი 65.
მეტროლოგია იხ. საზომთა მცოდ-
ნეობა.
მიხანი 63.
მილი 135.
მილიონი 135 მილიონ 135.
მიმოდრეკა სასწოროისა 62.
მინა 68
მინ:ლთენი მინანთული ან მილანთუ-
ნი 16, 23, 24, 28, 32, 35-40,
42-46, 56 58, 100, 101, 113.
მინ:ლთენიანი 38, 40
მისხალი 73, 97-103, 110, 112-114.
მიშკალი 73. მიტყალი 72, 73,
97, 99, 100, 102, 112-114.

მიტყალი 72, 73, 100 მიწაჲ
136, 137.
მიწონა 47.
მილაღი 124.
მონი 64, 65, 73, 89, 106, 113 მო-
dius 73 მუდგო 73.
მბმისი 73.
მრთელი 93, 94. ნახევარი მრთელი 94
მტკაველი 132.
მუნის წონა 93.
მწულილი 64
მკარი 133 135, 139.
ნაგუშუო ატაო 95.
ნაკლული 18.
ნალბაქი 94
ნაოთხალი 81, 83, 84, 110, 111, 117.
ნარგისი 94
ნახანა 58.
ნუმიზმატიკა იხ. საფასეთა მცოდ-
ნეობა.
ოგორდულა 95.
ოგოლი 68. 95, 107, 108. ბჟიღც 108
ოთხობითი წონითი აღრიცხვა 31, 32
ბრყუაზ 133.
ოქრო 11-13, 16, 18, 19, 30, 48, 55,
58. წითელი ოქრო 14, 47, 50,
51 ღაჟაქი 14. ერთი ოქრო.
57, 58.
ოყა, 81
პალანი 75.
პალეოგრაფია იხ. დამწერლობის
მცოდნეობა.
passus 133, 135.
პატერიხი 65.
პე-პერა 8, 16, 50
pes 133, 135.
პეჩუც 133.
პიატრი 29.
პინ 111.
პინა 50.
პინაღი 63, 58, 110.

πινᾶ, πινᾶ:cy 80.

რიტლი იხ. ლიტრა.

ροπή ραγῶν 63.

რუბი 9, 56.

რქასა გურკა:ა 64.

საგერდო 95.

საზოში 1, 2, 61, 64-68, 70-99, 101,

103, 104, 105, 107-113, 115,

116, 120, 123, 126, 127,

129-136, 138-140. საზოში ნაკ-

ლები, კნინი, მცირე, დიდი,

მ-ულე, ზაქელი, 62. საზოში

ქეზარიტი ან მარათალი 62.

სათარი 125.

საქეტე გულა 94.

საკიდარი 63.

საკოშრე 63.

საზადგანი 64, 95.

საშვანი 95.

სამიანი 118.

სანჯ 48, 47.

სასინჯი სასწორი 47.

სასაოთხლო 81, 83, 117.

საპალნე 75, 76, 114, 116, 117. ცხე-

ნის საპალნე 114, 115. აქლემის

საპალნე 114.

სარგო 45.

სარწყული 73.

საღუმელი 75.

σάχ 68.

სატარი 0, 14, 64, 107.

სატონი 65.

საუბი, cαyμh, 23.

საფა:ე 1, 7, 12, 13, 14, 18, 23,

25-29, 31, 48, 49.

საფ სეთა მცოდნეობა 1, 2, 3.

საზომთა მცოდნეობა 1, 2, 3, 64,

65, 66.

საქკოი 139.

საღუნე 86, 90.

ს სიქელი 92.

საწდევი 75.

საწონი 61, 62, 67, 68, 73, 78, 79,

97, 104, 114, 123. საწონი ზა-

კული 62.

საწონი 92, 116.

საწნახელი 89.

საწყული, საწყაო ან საწყეო 61, 62,

67, 68, 71, 86 90, 97, 104,

106, 113, 117, 120 123, 140.

პირველი საწყეო 99.

საწყავი 93, 108, 119, 122.

საჭარბი ან საჭარბე 62, 63, 109.

სეა ანუ სატა 69.

სიგელთ მცოდნეობა 3, 61.

სიკლა, სიკლა, სეკელა ან ჴე:ელ 10,

41-43, 64, 68, 72, 1:4.

სილიკა 98, 102. siliqua 93, 102,

107, 108.

სიმისი 64.

სიქა 9, 13, 14, 54.

scrupulum 98.

სკუტი 56.

სოში 12, 21 23.

σπιμαρῆ 132.

სტადიონი 135. σταδῖον 135.

σάμια δῆλοι 62.

სტილი 83 85, 100, 101, 110, 113 115,

121, 126. კალაქტრა სტილი

85, 113.

სურა 62, 90.

ტალ:ნი 64, 69.

ტვირთი 76. ვირის ტვირთი 115, 116.

ტხნის ტვირთი 116.

ტილო 134.

ტრიმსი 64.

ტფილური დრაზა I

უზალფონი 30, 31, 35, 57. უზალთუ-

ნაანი 30.

უნკია 64, 98, 100, 107.

ურემი 77, 116, 117, 122. ნახევარი
ურემი 117. ურემული ან ურ-
მოული 77.

ურტყანი 135.

ულელი სასწორისა 62.

ვფი ანუ ეფი 68.

ფარა 24, 30, 57. ზუთფარიანი, ათ-
ფარიანი, ოცფარიანი 30.

ფარსანგი, ფარსარხი, 135.

ფისოსი, 89.

ფლური 9, 10, 12-16, 21, 22, 31, 39,
40, 48, 52, 51 56, 58 ფლური
ვენეტიკური 15; ფლ. ველენ-
ტიური 15, 55, 56.

ფოლი 13, 27, 28.

ფმსიც 28.

ფოხალი 79, 80, 109, 110, ნახევარი
ფოხალი 80.

ფსოშიარე 91, 117, 143.

ფული 13, 27 30, 33-37, 46, 52,
57. ერთი ფული ან ფო-
ლი 27, 32 34, 37, 39, 40. თე-
ორი ფული 13, 14. ნაშ.ლი
ფული 34, 40. ქართული ფული
33, 34. შავი ფული 13, 14, 32,
33, 36, 40.

ფუნდუხი 93.

ფუქი 136, 137.

ქაბი 68.

ქანდაკი 99.

ქ.ნქარი 63.

ქარახი 65.

ქესა ან ქ სა 29, 56.

ქია 80, 110.

ქილა, ქილაკი 80, 92, 95. 109,
110, 117. თავრეყული ქილა
109, 110.

ქილჯი 105.

ქორო 64.

ქსანი 84, 85, 111, 112. ნახევარ ქა-
ნი 84.

ქესტი 65, 100, 113.

ქუა 92, 117.

ქუმი, 126.

ქვევა 139.

ლიტრიფი 49.

ყაბი, ჩილავის ყაბი, ქათ-

მის ყაბი, მუთანჯის ყაბი, ბატ-
კნის ყაბი, იახნის ყაბი, ბორა-
ნის ყაბი, საჯერგო ყ.ბი, სა-
მარხო ყაბი 130.

ყაზ.ნაური 19 21.

ყათარი 111.

ყ ნაჟ, ყანის ნახევარი 137.

ყაფანი, 63.

ყურსი 41-46, 72.

შაური 9, 14, 24-28, 31, 32, 34, 35,
39, 40, 42, 44-46. 51, 52,
54—56, 100, 101, 113, 139,
140. შაურიანი 25, 30, 34 36,
38 40, 43, 57. ორ შაურიანი
25, 32, 33, 35, 39, 57.

შენადნობი 41-45. შენადნობის ღუნ-
და 45, 46.

შინჯადობა 43.

შოლტი I, 136.

შუბლი 49.

შულო 127.

ჩ.გ-რდაგი ანუ ჩაგორდაგი 107, 108

ჩან.ხი 88, 89, 1.2, 113.

ჩარეკი 81-83, 85, 91, 100, 101,
110-112, 114, 115, 117, 139,
140. გორული ჩარეკი 82, 104
6 ხევიარი ჩარეკი 83.

ჩაფი 84 86. 89, 121, 122. გაყი 86.

ჩითაზური, ნახევარი ჩითაზური, მე-
ოთხედი ჩითაზური 18 შენ.

ცალი 75, 89.

ცალ.ასწორი 63.

ცხრა 127, 128.

ძარა იხ. ზარი.

ძირი 123.

მზა ებ. ზნაჲ.

ენეული 124.

წამი სასწოროსა 62, 63.

წონაჲ 92, 116.

წყრთა 133-135.

წყული, წყელი 128.

კარიკი 84, 90, 111, 121, 122.

კიქაჲ 61, 75.

კუჩი 87.

ხარვალი 115, 116

ხატი 13.

ხელი 130.

ჯიჲნი 68.

ხონჩა 130, 131.

კელი 127.

ჯ მი 75, 80, 95, 122, 130

ჯინი 125.

ჰომერ ან ლომორ 68.

ჰერპერონ 16.

შენიშნული შეცდომების გასწორება.

მხ.	ბარ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
1	26	Нумизматические акты	Нумизматические факты
8	38	du Plan Carpina n tartarie	de Jean du Plan Carpin en Tartarie
13	38	„საქა“	„სიქა“
14	38	ბეჟარის	ბეჟარის
21	21	სახრ	სახრ
—	—	საჩაღჩინ	საჩაღჩინ
23	38	გერგილიც	გურგილიც
25	15	Монеты Грузии II	Монеты Грузии I
26	7	მეკობრეთ მძებნელ	მეკობრეთ მძებნელ
28	36	ბოძარის	ბოძარის
28	6	ფილსი	ფილსი
33	2-3	იხმარებოდა ფულზეც ეწერა	იხმარებოდა და ფულზეც ეწერა
35	15	გამო ის	გამოდის
50	25	5000 ფრანკი	5000 ფრანკი
62	21	II ძეგლი	II სჯულითა
70	7-11	მთლად არეკულია და ახე უნდა იყოს	ამგვარად კაბიწი ქართულ მწერლობაში მე-VI ს. მოყოლებული მე XV ს. დამლევამდე საყოველთაოდ იხმარებოდა. აღმოს. საქართველოში კი მე-XVI ს.-შიც ხშირად, ხოლო მე XVII—XVIII ს. მდე უკვე იშვიათად გვხვდება.
73	21	იგელში	სიგელში
75	13	ზიომლიშის	ზიომლიშის
76	26	ტერის	ტერის
80	6	„ილაკი“	„ქილაკი“
88	9	ბრინჯი	ბრინჯის
90	5	ახეგარი	ნახეგარი
100	22	საქანჯაფ	საქანჯაფ
103	11	7847	17847
105	28	al-alûm	al-olûm
106	25	ჩაყათილიქის	ჩაყათილიქის
—	40	von Heoten	van Viloten
108	23	„სწორ“ კოდად ისეთი ლიტრა	„სწორ“ კოდად ისეთი კოდი
121	39	„ბორჩხულა“	„ბორჩხულა“
124	32	ლახტებ-ამოკრული	ლახტებ-ამოკრული
126	14	ლახტს	ლახტს
132	6	საქ რთველობი	საქართველოში
136	1	საისტორიო თქმულებაში	საისტორიო თხზულებაში
138	28	სიგელიც	სიგელშიც

საენათმეცნიერო ტარმინოლოგია, — განხილულია და მიღებული საქ. საბ. სამეცნ. საბჭოს მიერ, დაიბეჭდა იმავე საბჭოს წევრის გ. ახვლედიანის რედაქციით—თასი 15 კაპ.

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი—ქართველი ერის ისტორია წიგნი IV, ნაწ. I (XV—XVI საუკ.)—თასი 2 მან. 50 კაპ.

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი—ქართულ საფას-საზოგბების მცოდნეობა ანუ ნუ-მიზმატიკა, მეტროლოგია—თასი 2 მან.

გზადღება დასაბეჭდათ:

პროფ. გეხტმანი—საწარმოვო ძალები საქართველოს რესპუბლიკისა (აბხა-ზეთის, აჭარისტანისა და სამხრეთ ოსეთის შიგარათვით).

საპარტველუს ისტორიის მოკლე მიმოსხილვა—(სპეციალისტების მიერ დაწერილი ცალკე სტატიების კრებული)

ვ. კოტაბიშვილი—ქართულ ლიტერატურის ისტორია (მე-XIX საუკუნ.) დღევანდლამდე.

პროფ. გ. ჩუბინაშვილი—ქართული ხელოვნების ისტორია (წიგნს დართუ-ლი ექნება 150-ე ილიუსტრაცია, როგორც ტექსტში, ისე ცალკე ტაბულებზე).

მხმ. აბრამიშვილი—ქართული თეატრის ისტორია.

პროფ. დ. არაქიშვილი—ქართული მუსიკა, (მოკლე ისტორ. მიმოხილვა).

(სილ) უდრისო. შაურიანი 5¹/₂, ორშაურიანი — 11 სეს, ჰისტრი-კი ათშაურ ნახე-
ვრად ფასობსა ¹/₂).

1772 წ. რუსულ მაშინდელ ფულთან შედარებით ქართული 1 ფული = ¹/₂ კაპ.

1 შაური = 3 კაპ.

უზალთენი, 2 შაური = 10 კაპ.

აბაზი = 20 კაპ., მაგრამ ეკატერინესეულ რუსეთის ვერცხლის მანეთიანში
თურმე 5¹/₂ აბაზს, ე. ი. 2 შაურით მეტს იძლეოდენ, ხოლო ელისაბედისეულსა
და ანასეულში 6¹/₂ აბაზსა-კი იძლეოდენ, ე. ი. 6 შაურით მეტს.

რუსულ ოქროს იმპერიალებს, რომელსაც მაშინ საქართველოში თურმე
აუშმანს ეძახდენ, ხალისით ეტანებოდენ. აქეთგან საფიქრებელია, რომ რუს.
იმპერიალი 10 მინალთუნად, ანუ 50 აბაზად ფასობდა (J. A. Gildenstein.
Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge I, 355—357, 359), მაგ-
რამ გვლედენ შტედტის სიტყვით რუს. იმპერიალებს სამკაულისათვის ოქ-
როს მასალად ხმარობდენ.

სპარსთა ბატონობის დროს მოქრილი ქართული აბაზიანები, რომელიც
დრახმასა და 14 გრანს იწონიდა, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც იშვებო-
და, ეს ძველი აბაზიანები თურმე 1¹/₂ ახალ აბაზად ფასობდა (იქვე 358).

დასავლეთ საქართველოში ამავე დროს 1772 წ. ოსმალური ფული რომ
პატრონობდა, ოსმალური 1 ფარა რუსულს 1¹/₂ კაპ. ფასობდა, მაგრამ ქართული
შაურიანი 4 ფარად, ხოლო აბაზიანს 16 ფარად იღებდენ თურმე (იქვე 392),
მამასადავმე ქართული ფული დასავლეთ საქართველოში უფრო მეტად ფასობდა,
ვიდრე თვით აღმოსავლეთ საქართველოში. რუსული მაშინდელი ფულით რომ
გამოიხატოს ეს განსხვავება, დასავლეთ საქართველოში შაურიანი 1 კაპიკით,
ხოლო აბაზიანი 4 კაპ. უფრო ძვირი ყოფილა. ქართული ფულით გამოხატული
განსხვავება შაურზე 2 ქართული „ფული“, ხოლო აბაზიანზე 8 ქართული ფუ-
ლი გამოდის.

ოსმალური ოქროს დუკატი თურმე 120 ფარად ფასობდა (იქვე 392).

როგორც უკვე გამოჩეკული გვექონდა, „ერთი ოქრო“ ქართულად დუ-
კატსა ჰქონდა. ფულის ამ ერთეულის ღირებულებისა და მისი ოდენობის
გამოსარკვევად შეიძლება ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების ორი წიგნის

1) „un Tomian vaut 12 écus et demi Romains qui font 18. Aslanis ou Abou-
quels, ce sont des écus qui l'on frappe en Hollande pour le Levant. Les Orientaux
les nomment Aslanis, à cause de la figure du Lion qu'ils appellent Aslan. Cette
monnoye est connue en Egypte sous le nom d' Abouquel". (Voyage du Levant, t. I,
გვ. 131. ამსტერდამის გამოცემა 1728 წ.).

„Les Sequins de Venise, qui ont cours par tout l'Orient, valent dans Teflis
six Abagis chacun et trois Chaouris ou Sains. Le Sequin vaut sept livres dix
sols monnoye de France, ainsi l'Abagi vaut environ vingt et deux sols; quatre
Chaouris font un Abagi... Ainsi le Chaouri revient à 5. sols 6. derniers; Un Usalon
vaut demi Abagi ou deux Chaouris, c'est-à-dire, 1: sols. Un Chaouri ou Sain vaut
10 As pres de cuivre ou Carbeguis. dont 40. font un Abagi. Enfin une Piastre
vaut dix Chaouris et demi". (იქვე ტ. I, გვ. 131).